

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus (ENUT)

ARIADNE LONG

SOOUURINGUTE AJAKIRI

XXI aastakäik, nr 21, 2025

- 1–31 **Muutused lasteaiaõpetajate arusaamades ja teadlikkuses soostereotüüpidest väärarusaamu ümberlukkavate tekstide toel**
Berit Silvia Vaikre
- 32–64 **Vaenusõna *pede* muutuv roll**
Aet Kuusik
- 65–98 **Naudingu perspektiiv: keha, iha ja kujutlusvõime piirid**
Rita Niineste
- 99–131 **Eesti keskealiste ja vanemate LGBT+ inimeste kväärid visioonid tulevikust mineviku taustal**
Rebeka Põldsam
- 132–170 **Infotöötlus ja ootushorisonidid teatri psühholoogilises vastuvõtus: lavastuse „Ühiskondlikult kahjulik element“ juhtumianalüüs**
Merilin Jürjo
- 171–178 **Selgrooga lesbi(kunst)**
Anna-Stina Treumundi näituse „Kuidas ära tunda lesbit?“ arvustus
Johanna Roos

Tegevtoimetajad

Kadri Aavik
(kadri.aavik@tlu.ee)
Raili Marling
(raili.marling@ut.ee)
Birgit Poopuu
(birgit.poopuu@tlu.ee)
Rebeka Põldsam
(rebekap@gmail.com)
Eret Talviste
(eret.talviste@ut.ee)

Keeletoimetaja

Riina Reinsalu

Toimetuskolleegium

Eve Annuk
Raewyn Connell
Leeni Hansson
Mirjam Hinrikus
Krista Kaer
Veronika Kalmus
Tiina Kirss
Katrín Kivimaa
Leena Kurvet-Käosaar
Anne Lill
Endla Lõhkivi
Nina Lykke
Raili Marling
Iivi Masso
Irina Novikova
Tiina Raitviir
Kristiina Ross
Margit Sutrop
Reet Varblane

Ariadne Lõng:**soouuringute ajakiri****Ariadne's Clew: Estonian
Journal of Gender Studies**

ISSN 1406-6246

Eesti Naisuurimus- ja
Teabekeskuse (ENUT)
väljaanne

© Ariadne Lõng, 2025

<https://ariadnelong.ee>

Eesti Naisuurimus- ja
Teabekeskus (ENUT)
Estonian Women's Studies
and Resource Centre
Narva mnt 25–510

10120 Tallinn

+372 640 9173

www.enut.ee

enut@enut.ee

The logo for ENUT (Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus) features the letters 'ENUT' in a bold, blue, sans-serif font. The 'E' and 'N' are connected, as are the 'U' and 'T'. Below the letters, the full name 'EESTI NAISUURIMUS- JA TEABEKESKUS' is written in a smaller, blue, sans-serif font.

EESTI NAISUURIMUS- JA TEABEKESKUS

Muutused lasteaiaõpetajate arusaamades ja teadlikkuses soostereotüüpidest väärarusaamu ümberlukkavate tekstide toel

Berit Silvia Vaikre

Teesid

Haridusasutustes tuleb edendada soolist võrdõiguslikkust (Soolise võrdõiguslikkuse seadus, 2004), et tagada laste võrdsed haridus- ja karjäärivõimalused (Valk, 2016). Siiski esineb haridusasutustes soolist ebavõrdsust (Haridus- ja Teadusministeerium, 2021), mille põhjuseks on sageli õpetajate teadlikkuse ja teadmiste puudus (Papp & Kütt, 2013). Lasteaiaõpetajate arusaamu soostereotüüpidest on Eestis seni vähe uuritud (Anniste & Haugas, 2022), mistõttu on käesoleva artikli eesmärk selgitada välja lasteaiaõpetajate arusaamad soostereotüüpidest lasteaias ning muutused nende arusaamades ja teadlikkuses soostereotüüpidest väärarusaamu ümberlukkavate tekstide toel.

Artikli aluseks olevas uuringus täitsid 53 lasteaiaõpetajat ankeetküsitluse soostereotüüpide kohta, seejärel tutvusid nad väärarusaamu ümberlukkava tekstiga ja vastasid küsimustikule uuesti. Kvalitatiivsest sisuanalüüsist selgus, et õpetajatel esines essentsialistlikke, sotsiaalkonstruktivistlikke ja soolise sarnasuse hüpoteesiga sobivaid arusaamu soost. Kvantitatiivne võrdlus näitas, et pärast tekstidega tutvumist andsid lasteaiaõpetajad sooga mitteseonduvaid vastuseid harvem ning märkasid soostereotüüpe ja soolist ebavõrdsust sagedamini. Kasvas teadlikkus sotsiaalkonstruktivistlikust sookäsitusest ning kogemuspõhiseid põhjendusi esitati vähem ja tekstidele toetuvaid põhjendusi rohkem. Muudes aspektides olulisi muutusi ei esinenud.

Märksõnad: soostereotüübid, sooline ebavõrdsus, sookäsitus, lasteaiaõpetajad, õpetajate arusaamad, õpetajate teadlikkus

1. Sissejuhatus

Haridusasutustes soolise võrdõiguslikkuse edendamine vähendab stereotüüpide negatiivset mõju ja hariduslikku ebavõrdsust ning aitab ennetada tööturul palgalõhet (Moyser, 2019). Strateegiad rõhutavad hariduse rolli soolise ebavõrdsuse ennetamisel ja võrdsuse tagamisel (Euroopa Komisjon, 2020; Haridus- ja Teadusministeerium, 2021), ka uus alusharidusseadus (2025) toob esile soolise võrdõiguslikkuse kui alusväärtuse. Olenemata võrdõiguslikkuse eesmärgist esineb haridusasutustes endiselt soolist ebavõrdsust, mis avaldub stereotüüpsetes uskumustes, ebavõrdses kohtlemises ja erinevates õpitulemustes ning piirab laste võrdseid võimalusi (Meland & Kaltvedt, 2019; Papp & Kütt, 2013; Vandmann, 2017).

Eestis on tüdrukutel lasteaias paremad eneseregulatsioonioskused ja sotsiaal-emotsionaalsed oskused kui poistel, mis viitab sooliste erinevuste kujunemisele juba alushariduses (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2020; Tammemäe *et al.*, 2020). Lapsed märkavad soolisi erinevusi varakult ning jagavad mänguasju poiste ja tüdrukute omadeks, mis võib mõjutada nende eelistusi ja arengut (Weisgram *et al.*, 2014). Näiteks keskenduvad tüdrukutele mõeldud mänguasjad välimusele ja võivad piirata karjäärivalikuid, samas kui poistele suunatud mänguasjad arendavad ruumilist mõtlemist ja soodustavad huvi tehniliste erialade vastu (Liben, 2016; Sherman & Zurbriggen, 2014).

Stereotüüpsete arusaamade tõttu koheldakse lasteaias tüdrukuid ja poisse erinevalt. Mõnes lasteaias suunavad õpetajad laste tegevusi soo põhjal, näiteks saavad poisid sageli rohkem negatiivset tähelepanu (nt distsipliini nõudmine), samas kui tüdrukuid suunatakse sagedamini rühmaruume koristama ja korras hoidma (Aavik & Kajak, 2009). Lasteaiaõpetajad usuvad, et poisid on lärmakamad ja tüdrukud tundelisemad, ning annavad poistele rohkem liikumistegevusi ja tüdrukutele ülesandeid, mis nõuavad keskendumist (Tilga, 2015). Uuringud näitavad, et osa lasteaiaõpetajaid ei pea soolist ebavõrdsust probleemiks või tunneb end selles valdkonnas ebapädevana (Meland &

Kaltvedt, 2019; Papp & Kütt, 2013). Samas lasteaiajuhid ja õpetaja-koolituse üliõpilased tähtsustavad soolist võrdõiguslikkust, kuid tunnistavad vajakajäämisi oma teadmistes ja oskustes võrdõiguslikkuse edendamisel (Mägi *et al.*, 2016; Vandmann, 2017). Kuigi Neudorfi ja tema kolleegide (2016) uuring, mis viidi läbi 385 lasteaiaõpetaja seas, viitab, et õpetajate hoiakud on muutunud vähem stereotüüpseks, ei pruugi see muutus olla piisavalt ulatuslik.

Eestis on vähe soolise võrdõiguslikkuse teadusuuringuid lasteaia kontekstis, olemasolevad käsitlused pärinevad sageli bakalaureusetaseme üliõpilastöödest või põhinevad väikestel valimitel. Seejuures puuduvad põhjalikud ja ajakohased uuringud, mis aitaksid suurendada õpetajate teadlikkust teaduspõhistest sookäsitustest ja soolist ebavõrdsust süvendavatest soostereotüüpidest. Artikli eesmärk on selgitada välja lasteaiaõpetajate arusaamad soostereotüüpidest lasteaias ning muutused nende arusaamades ja teadlikkuses soostereotüüpidest väärarusaamu ümberlukkavate tekstide toel. Eesmärgi saavutamiseks keskenduti kahele uurimisküsimusele: millised on Eesti lasteaiaõpetajate arusaamad soostereotüüpidest lasteaias ning kuidas muutuvad nende arusaamad ja teadlikkus pärast väärarusaamu ümberlukkavate tekstidega tutvumist?

2. Käsitused soost ja stereotüübioht

Soolise essentsialismi järgi on eri soost inimestel kaasasündinud loomus, mistõttu peetakse meeste ja naiste vahelisi erinevusi loomulikuks, universaalseks ja ajas muutumatuks (Heyman & Giles, 2006; Roots *et al.*, 2013). Metaanalüüsid on aga näidanud essentsialistlike arusaamade ekslikkust: need ei selgita meeste ja naiste tegelikke sarnasusi ega erinevusi, vaid aitavad kaasa soostereotüüpide kinnistumisele ja seeläbi soolise ebavõrdsuse suurenemisele (Skewes *et al.*, 2018; Zell *et al.*, 2015). Türgis tehtud uuringu kohaselt vähendavad tõendid meeste ja naiste aju sarnasustest sooliselt essentsialistlikke uskumusi ja soolise ebavõrdsuse õigustamist (Şahin & Soylu Yalcinkaya, 2021).

Sotsiaalkonstruktivistliku käsituse¹ järgi kujuneb arusaam soost inimese enda mõtestamise kaudu, mida suunavad igapäevane suhtlus teiste inimestega ning kultuuriline keskkond, milles ta on üles kasvanud (Young & Collin, 2004). Sotsiaalkonstruktivistlik lähenemine rõhutab keele ja kultuurikonteksti rolli sooliste identiteetide ja käitumisviiside kujundamisel (Brickell, 2006). Sotsiaalkonstruktivistid väidavad, et arusaam soost kujuneb pidevate sotsiaalsete protsesside ja ajalooliste kontekstide mõjul, mitte ei ole kaasasündinud või muutumatu (Gergen & Gergen, 2015).

Soolise sarnasuse hüpoteesi kohaselt on mehed ja naised psühholoogiliselt pigem sarnased kui erinevad (Hyde, 2014). Metaanalüüsid näitavad, et soolised erinevused on sageli väiksemad kui erinevused sama soo esindajate vahel (*ibid.*; Zell *et al.*, 2015). Eranditeks on näiteks tüdrukute paremus kirjutamisülesannetes ja poiste mõõdukas eelis 3D mentaalses rotatsioonis, samas kui erinevused matemaatikas on väikesed (Hyde, 2016; Reynolds *et al.*, 2015). Suuremad erinevused ilmnevad pigem matemaatikahoiakutes, mis seonduvad riigi soolise võrdõiguslikkuse tasemega (Hutchison *et al.*, 2017). Inimesed kipuvad aga gruppidevahelisi erinevusi ülehindama ja grupisisest mitmekesisust alahindama (Ellemers, 2018).

Stereotüübioht tekib siis, kui ühte gruppi kuuluvad inimesed satuvad olukorda, kus nende käitumist ja olemust hinnatakse ning tõlgendatakse negatiivsete stereotüüpide kaudu (Spencer *et al.*, 2016). Hirm stereotüüpsete hinnangute ees võib põhjustada stressi ja ärevust, mis mõjutavad näiteks õpilase eesmärgi ja õpitulemusi. Soolised erinevused matemaatikaga seotud uskumustes ja soostereotüüpide mõju ilmnevad juba varases eas, näiteks hakkavad lapsed inimesi soo alusel kategoriseerima juba kaheaastaselt ning viieaastased on stereotüüpide suhtes märgatavalt vastuvõtlikud (King *et al.*, 2021; Régner *et al.*, 2014). Stereotüübioht pärsib tüdrukute matemaatikaoskust lasteaiast kuni teise klassini

¹ Eesti teaduskeeles on „sotsiaalkonstruktivism“ üldtermin, millega viidatakse nii *social constructivism*’ile (teadmiste kujunemine indiviidi ja sotsiaalse keskkonna vastastikmõjus) kui ka *social constructionism*’ile (teadmiste ja kategooriate, nt soo kujunemine kultuurilises ja ajaloolises kontekstis). Käesolevas uurimuses kasutatakse järjepidevalt terminit „sotsiaalkonstruktivism“.

(Tomasetto *et al.*, 2011). Ühest eksperimendist ilmnes, et nelja-aastased tüdrukud sooritavad ruumilisi ülesandeid halvemini kui poisid, kui nende sooline identiteet on esile tõstetud (Shenouda & Danovitch, 2014). Need tulemused viitavad, et juba väga varases eas võivad soostereotüübid ja nendega kaasnev stereotüübioht hakata mõjutama laste huvisid, akadeemilist enesekindlust ja tulemusi, kujundades soolisi erinevusi haridusteel.

3. Soostereotüübid alushariduses

Soostereotüübid on üldistatud uskumused, mis omistavad üksikisikutele nende soo alusel konkreetseid omadusi, käitumisviise ja rolle, mida üldistatakse tihti suuremale osale sama soo esindajatele (Pickens, 2005), kuid need ei pruugi peegeldada iga inimese tegelikke omadusi (Ellemers, 2018). Sugu on üks peamisi omadusi, mille järgi lapsi ja täiskasvanuid kategoriseeritakse, isegi kui see pole olukorraga seotud ega anna kasulikku infot (Ito & Urland, 2003). Stereotüüpide mõju mitte ainult ei piira individuaalsete võimete potentsiaali, vaid tõrjub ka neid, kes ei vasta ühiskondlikult kinnistunud soonormidele (Whitley & Kite, 2010).

Laste soolised arusaamad ja erinevused kujunevad aja jooksul eri tegurite koosmõjul. Tugevat mõju avaldavad nii kodune kasvatus kui ka haridussüsteem, eelkõige vanemate ja õpetajate hoiakud (Huang, 2023). Lisaks mõjutavad laste ja noorukite arusaamu meedia, mänguasjad ja lood, kus naisi ja mehi kujutatakse sageli ebavõrdselt ja stereotüüpselt, mis võib pärssida laste sotsiaalset arengut (Tran & Olshan, 2022). Samuti kujundavad arusaamu eakaaslased ning sotsialiseerimisprotsessid peres ja sõpruskonnas (Huang, 2023; Kågesten *et al.*, 2016).

Laste eneseregulatsiooni kui üldoskuse üht osa on soolisest aspektist mõnevõrra uuritud. Kuigi Jaapanis tehtud uuringus ei ilmnunud viieaastaste laste käitumisprobleemide ja eneseregulatsiooni hindamisel soolisi erinevusi, hindasid õpetajad tüdrukute sotsiaalsete oskuste, tähelepanu ja agressiivsusega seotud probleemide taset madalamaks kui poistel, mis viitab õpetajate soopõhistele hinnangutele (Yamamoto & Imai-Matsumura, 2019). Õpetajate uskumus, et tüdrukud on eneseregulatsioonis paremad kui poisid, ei leidnud ka teises uuringus kinnitust,

kuna tegelikud erinevused tulenesid pigem rühmadünaamikast kui soost (Jordan, 2013).

Soostereotüübid on seotud ka valdkondlike oskustega. Laste soostereotüüpsed uskumused matemaatika kohta hakkavad kujunema juba viieaastaselt, olles tihedalt seotud vanemate uskumuste ja stereotüüpidega (Del Río *et al.*, 2019). Õpetajad hindavad poiste matemaatikaoskust paremaks kui tüdrukute oma, isegi kui tulemused on sarnased, mis võib selgitada soolise lõhe suurenemist matemaatikas varases eas (Robinson-Cimpian *et al.*, 2014). Õpetajate uskumused laste pingutuste ja potentsiaali kohta ennustavad laste huvi matemaatika vastu alates lasteaia kuni kuuenda klassini (Upadyaya & Eccles, 2014). Õpetajate soostereotüüpsed arusaamad mõjutavad ka nende ootusi õpilaste lugemisoskuse suhtes: suuremad ootused tüdrukute lugemisoskusele selgitavad osaliselt tüdrukute paremaid tulemusi võrreldes poistega (Muntoni & Retelsdorf, 2018).

Õpetajad tajuvad poisse sageli füüsiliselt aktiivsema ja jõulisemana kui tüdrukuid, keda peetakse rahulikumaks, ning seda aktsepteeritakse normaalsusena, kuigi leidub erandeid (Emilson *et al.*, 2016). Poiste mängud on tavaliselt väheste vahenditega rollimängud, pallimängud ning seotud suuremate liigutuste ja mängualadega (Oncu & Unluer, 2010). Tüdrukud eelistavad sageli loovaid, keelelisi ja sensoorseid mängu ning sotsiaalseid rollimänge, samas kui poisid osalevad sagedamini füüsilistes tegevustes (Chapman, 2016; Tonyan & Howes, 2003). Poiste aktiivsuse vajadus ei ole tegelikkuses suurem, kuid see paistab rohkem silma, kuna neilt oodatakse rohkem liikumist, samas kui tüdrukutelt eeldatakse rahulikku käitumist ja reeglite järgimist (Cárcamo *et al.*, 2021).

Õpetajad väljendavad küll vastuseisu soolisele segregatsioonile ja ebavõrdsusele rühmaruumis, kuid jäävad neutraalseks, kui tegemist on vabamängu ja õuetegevustega (Lazaros & Pitsou, 2024). Kuigi õpetajad väidavad, et nad toetavad laste vabadust valida mängutegevusi ja kiidavad heaks soolisi piire kompavate laste tegevusi, ei ole õu siiski sooneutraalne ala. Tüdrukud peavad sageli võitlema oma koha eest mänguväljakul ja lapsed, kes esitavad väljakutseid soonormidele, kogevad tihti tõrjutust või

kiusamist (Mayeza, 2017). Seega võib õpetajate neutraalne hoiak vaba valiku suhtes hoopis tugevdada soolist segregatsiooni ja ebavõrdsust (Lazaros & Pitsou, 2024). Soostereotüübid kinnistuvad sageli juba lasteaias, mistõttu on oluline mõista õpetajate rolli laste hoiakute kujundamisel (Meland & Kaltvedt, 2019).

4. Metoodika

4.1. Valim

Valim moodustati mugavusvalimi põhimõttel. Ankeetküsimustik saadeti Harjumaa lasteaedade direktoritele, kes edastasid selle oma õpetajatele, ning väike osa vastajatest leiti Facebooki Eesti lasteaednike grupi kaudu.

Valimisse kuulus 53 lasteaiaõpetajat ja kõik vastajad olid naissoost. Kaheksateist õpetajat olid vanuses kuni 29, kaheksa vanuses 30–39, viisteist vanuses 40–49, üheksa vanuses 50–59 ja kolm 60-aastast või vanemat. Suurem osa vastanutest ($n = 45$) olid kõrgharidusega, keskeriharidusega vastajaid oli viis ja keskharidusega kolm. Lasteaiaõpetajatest neli õppisid uuringu ajal ülikoolis alushariduse pedagoogikat. Uuringus osales ka üks lasteaiaõpetaja, kes oli osalise kohaga õppealajuhataja lasteaias. Enamik osalejatest töötas peamiselt munitsipaallasteaedades Harju maakonnas ($n = 47$), kaks olid tööl Lääne-Viru maakonnas ning üksikud töötasid Põlva, Saare, Lääne ja Tartu maakonnas.

4.2. Andmekogumine

Andmekogumisevahend sisaldas nelja osa: taustaandmete küsimusi, nelja vinjetti koos avatud küsimustega (nt *Mis mõtteid see situatsioon Sinus tekitab? Mida vastaksid õpetajana lapsevanemale?*), väärarusaamu ümberlukkavat teksti ning samu vinjettide küsimusi, millele tuli pärast teksti lugemist uuesti vastata.

Vinjetid on kirjeldavad lühilood või stsenaariumid, mis kujutavad realistlikke olukordi ja esitatakse tavaliselt kirjalikus või visuaalses vormis (Skilling & Stylianides, 2020). Vinjettide abil uuritakse sageli hoiakuid ja arusaamu, kui huvialuste teemade kohta on keeruline otse küsida, sest

vinjetid võimaldavad vastajatel väljendada oma arvamusi vähem isiklikul ja suunaval viisil (Barter & Renold, 1999). Käesolevas uuringus kasutati kirjalikke vinjette, et kutsuda esile õpetajate arusaamu seoses soostereotüüpidega. Vinjetid põhinesid Aaviku ja Kajaku (2009) varasematel tulemustel ning keskendusid soostereotüüpidele eneseregulatsiooni, matemaatika, lugemise ja füüsilise aktiivsuse kontekstis (vt lisa).

Pärast vinjettide lugemist ja küsimustele vastamist tutvusid osalejad ühega kahest üheleheküljelisest tekstist, mille koostamisel kasutati väärarusaamu ümberlukkavat meetodit (ingl *refutation method*, vt Lasseonde *et al.*, 2016). Ligikaudu pool osalejatest ($n = 26$) sai teksti sotsiaalkonstruktivistliku sookäsituse kohta, teine pool ($n = 27$) soolise sarnasuse hüpoteesi kohta. Tekstid algasid levinud väärarusaama esitamisega, millele järgnes selle ümberlukkamine teadusliku selgituse ja korrektse tõlgendusega (Zengilowski *et al.*, 2021). Selline lähenemine aitab luua seoseid olemasolevate teadmiste ja uue info vahel ning toetab teemade sügavamat mõistmist ja paremat meeldejätmist (Ariasi *et al.*, 2017; Braasch *et al.*, 2013). Tekstide koostamisel arvestati ka esmasuse ja värskusega, et toetada pikaajalise mälusisu teket (vt Sousa, 2016).

Andmekogumisvahendit piloteeriti 24 haridustudengiga Eesti ülikooli bakalaureuse- ja magistriõppest. Saadud tulemuste põhjal kohandati vinjettide sisu, järjekorda ja küsimuste sõnastust. Lõplik küsimustik koostati Google Forms'i keskkonnas ning see edastati elektronposti teel lasteaedadele ja Eesti lasteaednike Facebooki gruppi. Küsitluse alguses anti osalejatele ülevaade uurimistöö eesmärgist ja uurija taustast ning tagati eetikapõhimõtete järgimine ja konfidentsiaalsus, sh võimalus igal hetkel osalusest loobuda.

4.3. Andmeanalüüs

Andmeanalüüsis kombineeriti kvalitatiivset sisuanalüüsi (Mayring, 2015) ja kvantitatiivset võrdlusanalüüsi. Kvalitatiivse sisuanalüüsi meetodil analüüsiti andmeid esmalt induktiivselt Microsoft Excelis (Microsoft Corporation, 2018), mille tulemusena tuli esile soolise essentsialismi käsituse teema. Seejärel kasutati deduktiivset kodeerimist, arvestades nii teoreetilisi raamistikke kui ka induktiivselt tekkinud koode. Koodipuu

loomisel määratleti kategooriad ja koodid, esitati nende definitsioonid ja toodi näiteid. Analüüsi usaldusväärsuse tagamiseks topeltkodeeris autor andmestiku mitmel korral, jättes kodeerimiste vahele piisava ajavahe. Sel viisil saadi vastus esimesele ja teisele uurimisküsimusele. Kvantitatiivses statistilises analüüsis kasutati kahe sõltuva grupi keskmiste võrdlemisel t-testi (Field, 2018), mis viidi läbi IBM-i SPSS Statisticsi (IBM Corp., 2021) tarkvara abil ja millega leiti vastus teisele uurimisküsimusele.

5. Tulemused

5.1. Lasteaiaõpetajate arusaamad soostereotüüpidest seoses eneseregulatsioonioskuste ja füüsilise aktiivsusega

Vastustest ilmneseid arusaamad, kus sugu ei olnud otseselt mainitud, vaid keskenduti teistele aspektidele, nagu laste huvipuudus, mängimisvajadus, õueriite praktilisus, õpetajate ja lapsevanemate teadmised ning oskused, samuti laiemad essentsialistlikud ja sotsiaalkonstruktivistlikud vaated ning füsioloogilised ja psühholoogilised tegurid.

Analüüsides eneseregulatsioonioskuse ning eneseregulatsiooni- oskuse ja füüsilise aktiivsuse vinjette (vt lisa), keskendusid vastajad sageli laste õueriite praktilisusele või lapse mängulisele loomule. Näiteks nähti vahetusriite olemasolu stsenaariumi võimaliku lahendusena. Mõlema vinjeti puhul rõhutati, et õpetajatel või lapsevanematel võivad olla puudulikud teadmised või oskused õppetegevuse planeerimiseks või lastega suhtlemiseks: „Tekib siuke mõte, et väljaspool lasteada ei tunnista laps ühtegi reeglit ja lapsevanem ei oska ennast kehtestada ja seoses sellega alavääristab ja alandab last“ (Õ15).

Vastustes ilmnes kaks üldist arusaama, mida saab kirjeldada essentsialistliku ja sotsiaalkonstruktivistliku käsitusega ilma soolise tähenduseta. Essentsialistliku arusaama puhul seostati lapse eneseregulatsiooni ja aktiivsust eeskätt lapsele omistatavate püsivate omadustega, näiteks „Kui lapsel pole hetkel huvipakkuvat tegevust või on püsimatuma loomuga, võib tal tekkida uue huvipakkuva tegevuse leidmisega raskusi“ (Õ35). Sotsiaalkonstruktivistliku arusaama puhul seletati samu nähtusi pigem konteksti ja tingimustega, mistõttu rõhutati

keskkonna ja situatsiooni rolli; seda tüüpi mittesoolisi seletusi esines vastustes kõige sagedamini. Viidati ka füsioloogilistele teguritele, mis võivad mõjutada laste eneseregulatsiooni ja aktiivsust: „Lapsed võivad olla ka väsinud pikkadest päevadest lasteaias“ (Õ7).

Vastajad esitasid ka sugu otseselt mainivaid või soosterotüüpidele tähelepanu pööravaid seisukohti. Poiste püsimatust õppetegevustes seostati nende suurema aktiivsusvajadusega: „Aga poisse tuleb osata kaasata. Nendele on vaja teistsugust lähenemist. /.../ Poisid on füüsiliselt aktiivsemad ja vajavad liikumist“ (Õ9). Üks vastaja tõi ka esile levinud ootused poiste ja tüdrukute käitumisele ning juhtis tähelepanu vajadusele neid muuta:

Õpetajate arvamus on juba selline, et tüdruk peab oskama vaikselt istuda ja kuulata, aga poisid ongi sellised sõnakuulmatud ja aktiivsemad. Õpetajatel kaasneb ka poistega pigem negatiivseid hoiakuid. Samas on oluline, et õpetajate arvamus muutuks ning poleks enam soolisi erinevusi ja koheldakse last kui last (mitte soo järgi). (Õ6)

Üks vastaja tõi välja, et lapsevanema suhtumine ja sõnastus võivad otseselt mõjutada lapse soolisi eelarvamusi ja hoiakuid: „Sõnaselgelt on see olukord selline, kus vanem oma sõnastuse ja suhtumisega selles situatsioonis, mõjutab lapses soolist eelarvamust, hoiakut ja ootusi erinevate sugude suhtes. Täielikult väärarusaam ja vale suhtumine vanema poolt, mis aga mõjutab last tegelikult tugevalt“ (Õ50). Niisamuti osutati seosele vanemate ootuste, laste käitumise ja hilisemate sooliste erinevuste vahel.

Mitmes vastuses viidati soolise võrdõiguslikkuse põhimõtetele, näiteks „Selgitan lapsevanemale, et tüdrukud võivad ka mängida selliseid mängu ja samas, poisid võivad mängida ka nukkudega vms. Lastele ei peaks ette söötma mingeid teatud käitumismalle ainult sellepärast, et ta on tüdruk“ (Õ6). Mõned vastajad tõid välja, et sekkusid olukorda ja arutaksid seda lapsevanemaga, et edendada soolist võrdõiguslikkust. Näiteks ütles üks õpetaja: „Kindlasti räägiksin lapsevanemaga. Lapsel on lõbus õues ringi joosta ja poriga mängida. Ning kindlasti võivad seda teha nii poisid kui ka tüdrukud“ (Õ49). Samas nimetasid mõned vastajad

põhjuseid, miks nad sellisesse olukorda ei sekkuks, isegi kui nende arusaam erineks lapsevanema omast: „Aga elu on näidanud, et sekkumine või oma arvamuse väljendamine võib tekitada hoopis konflikti lapsevanema ja õpetaja vahele“ (Õ28).

Leidus vastajaid, kes põhjendasid soolisi erinevusi soolise essentsialismi aspekti kaudu. Sel viisil ei selgitatud kordagi poiste ja tüdrukute sarnasusi, vaid ainult erinevusi. Samuti vastandati essentsialistlikku ja sotsiaalkonstruktivistlikku sookäsitust: „Näen ka poistes potentsiaali nende juhioskustes. See väljendub mängudes see ei ole n-ö ühiskonna või õpetaja surve“ (Õ9). Võrdõiguslikkuse põhimõtteid mainiti nende vinjettide kontekstis sagedamini kui essentsialistlikke arusaamu.

Vastustes esitati ka sotsiaalkonstruktivistlikke põhjendusi, viidates teiste inimeste arusaamade mõju tähtsusele väikelapse arengus: „Inimeste arvamused seoses soorollidega ja suhtumisega stereotüüpidesse kujundavad juba varases eas laste arvamusi ja käitumist“ (Õ11). Sotsiaalkonstruktivistlike põhjenduste alla läksid vastused, kus põhjendati erinevusi ja sarnasusi kasvatusel, pere tausta, ühiskonna ootuste ehk sotsiaalse ja kultuurilise taustaga. Vastajate arusaamad põhinesid valdavalt isiklikel kogemustel töö- ja eraelus, kuid mõnel juhul ilmnis ka juba varem kujunenud arusaamu, mis kattusid sisuliselt ümberlukkavates tekstides hiljem käsitletud seisukohtadega, näiteks soostereotüüpide kahjulikkuse rõhutamine ja individuaalsete vajadustega arvestamine.

5.2. Muutused lasteaiaõpetajate arusaamades ja teadlikkuses eneseregulatsioonioskuste ja füüsilise aktiivsuse soostereotüüpidest pärast tekstidega tutvumist

Eneseregulatsioonioskuse ning eneseregulatsioonioskuse ja füüsilise aktiivsuse vinjeti puhul ei sidunud ükski vastaja poiste huvipuudust otseselt soostereotüüpide või soolise ebavõrdsusega ei enne ega pärast väärarusaamu ümberlukkavate tekstide lugemist. Siiski leidis vastuseid, kus mainiti poiste või tüdrukute omadusi viisil, mis peegeldas soolist essentsialismi ning sisaldas soostereotüüpe. Need stereotüübid ei olnud seotud huvipuuduse põhjendamisega, vaid ilmusid muudes kommentaarides samas vinjeti vastuses. Küll aga esines nii esialgu kui ka pärast

soolist essentsialismi harvem (69% vs. 31%) kui soolise sarnasuse hüpoteesi (73% vs. 27%). Mõlemas etapis esitati sotsiaalkonstruktivistlikke põhjendusi rohkem kui soolise sarnasuse hüpoteesiga seotud põhjendusi (60% vs. 40%).

Eneseregulatsioonioskuse ja füüsilise aktiivsuse vinjeti puhul esines lasteaiaõpetajate vastustes vähem nii tekstidega sarnaseid kui kogemus-põhiseid põhjendusi nii enne (16% vs. 84%) kui ka pärast tekstidega tutvumist (25% vs. 75%). Siiski suurenes pärast tutvumist tekstidega sarnaste vastuste osakaal ning rohkem mainiti ka lapsevanemate soostereotüüpeid arusaamu. Võrreldes teiste vinjettidega märkasid õpetajad füüsilise aktiivsuse vinjetis rohkem soolist ebavõrdsust ja töid välja oma võrdõiguslikkuse põhimõtteid.

Et välja selgitada õpetajate arusaamade ja teadlikkuse muutus, võrreldi iga õpetaja vastuseid enne ja pärast väärarusaamu ümberlukkava tekstiga tutvumist. T-test näitas (vt tabel 1), et eneseregulatsiooni ja füüsilise aktiivsusega seoses toimusid pärast väärarusaamu ümberlukkava tekstidega tutvumist järgmised muutused:

sooga mitteseostuvaid arusaamu oli oluliselt vähem ($p < 0,001$);
soostereotüüpe ja soolise ebavõrdsuse olukordi märgati rohkem ($p = 0,009$);
teadlikkus sotsiaalkonstruktivistlikust sookäsitusest suurenes ($p = 0,02$);
kogemuspõhiste põhjenduste arv vähenes oluliselt ($p = 0,004$);
väärarusaamu ümberlukkavatele tekstidele tuginevaid põhjendusi esitati rohkem ($p < 0,001$).

Soolises stereotüpiseerimises ($p = 0,15$), võrdõiguslikkuse põhimõtete väljatoomises ($p = 0,35$), olukorda sekkumises ($p = 0,57$), soolise sarnasuse hüpoteesi väljendamises ($p = 0,42$) ning füsioloogiliste ($p = 1,0$) ja psühholoogiliste ($p = 0,37$) aspektide mainimises ei olnud statistiliselt olulisi muutusi. Soolist essentsialismi väljendavad arusaamad vähenesid ($p = 0,1$), kuid mitte oluliselt.

Tabel 1. Kirjeldav statistika ja t-testi tulemused eneseregulatsiooni ja füüsilise aktiivsuse kohta enne ja pärast tekstidega tutvumist

Kategooria	Enne		Pärast		t	df	p
	M	SD	M	SD			
Sooga mitteseondumine	2,26	1,56	1,23	1,31	4,61	52	< 0,001
Sooline stereotüüpiseerimine	0,28	0,53	0,43	0,80	1,43	52	0,15
Soostereotüübi / soolise ebavõrdsuse märkamine	0,6	0,57	0,87	0,76	2,70	52	0,009
Võrdõigusslikkuse põhimõtte väljatoomine	0,4	0,57	0,32	0,55	0,94	52	0,35
Sekumine olukorda	0,06	0,23	0,04	0,19	0,57	52	0,57
Sooline essentsialism	0,04	0,19	0,11	0,32	1,66	52	0,1
Sotsiaalkonstruktivism	0,19	0,48	0,47	0,80	2,52	52	0,02
Soolise sarnasuse hüpote	0,13	0,34	0,17	0,38	0,81	52	0,42
Füsioloogilised aspektid	0,06	0,23	0,06	0,23	0	52	1
Psühholoogilised aspektid	0,11	0,38	0,17	0,38	0,9	52	0,37
Kogemuspõhisus	1,89	0,32	1,58	0,66	3,04	52	0,004
Tekstidele toetuvus	0,04	0,19	0,34	0,62	8,83	52	< 0,001

Märkus: N = 53, M = keskmine, SD = standardhälve, t = t-statistik, df = vabadusastmete arv, p = statistiline olulisus

Kokkuvõtlikult vähenesid pärast tekstidega tutvumist sootemaatikaga mitteseotud ja kogemuspõhised põhjendused, samas kui saenesid tekstidest mõjutatud ja sotsiaalkonstruktivistlikud seletused.

5.3. Lasteaiaõpetajate arusaamad soostereotüüpidest seoses matemaatika- ja lugemisoskusega

Lasteaiaõpetajate arusaamad matemaatika- ja lugemisoskuse arengust seostusid soolise essentsialismi, sotsiaalkonstruktivistliku käsituse,

psühholoogiliste aspektide ja soolise sarnasuse hüpoteesiga. Lasteaiaõpetajate sõnul on poisid ja tüdrukud pigem erinevad. Osa õpetajaid pooldas soopõhiseid võistlusi, teised jälle üldarvestust. Rohkem näiteid toodi soolise võrdõiguslikkuse edendamise ja olukorda sekkumise kohta.

Osa õpetajaid selgitaks lapsevanemale, miks on sooliselt segregeeritud nuputusvõistlus valitud, seda ka juhul, kui nad ise otseselt ei nõustu sellise korraldusega. Soopõhist võistlust põhjendati mõnel juhul soolise essentsialismi ja psühholoogilise aspektiga, osutades, et poiste ja tüdrukute mõtlemine ongi loomult erinev: „Arvestus eraldi, sest tüdrukud ja poisid on väga erinevad, mõtlevad erinevalt“ (Õ3), sealhulgas toodi võrdluseks spordivõistlused, kus on ka eraldi arvestus. Mõned õpetajad tunnistasid, et isegi kui nad arvaks teisiti, ei sooviks nad minna konflikti võistluse korraldajate või lapsevanematega. Ühe põhjusena toodi ka esile, et eraldi autasustamisel on võimalik rohkem võitjaid välja kuulutada kui segavõistluse puhul.

Mõned lasteaiaõpetajad andsid konkreetselt teada, et nemad pooldavad võistluses üldarvestust ja teeksid oma asutuses sellekohaseid ettepanekuid. Oma kogemuste põhjal toodi ka matemaatika soostereotüübile vastanduvaid näiteid: „Sest mäletan nii enda alg- ja põhikooli ajast, et tüdrukud olid vähemalt sama head (kui mitte rohkemgi) nuputajad nagu poisidki. Hetkel lasteaias 4-5-aastaste rühmas töötades õppisid meil poisid kiiremini tähed ja numbrid selgeks kui tüdrukud“ (Õ4). Samuti mainisid õpetajad, et nad uuriksid korraldajalt eraldi arvestuse põhjuseid. Üks õpetaja tõi esile, et soopõhised võistlused võivad tugevdada soostereotüüpe, mis viivad ebaõiglaste eeldusteni poiste ja tüdrukute võimetest eri valdkondades. Niisuguses olukorras selgitaks ta lapsevanemale oma seisukohta, tuues välja, et matemaatikavõistlused peaksid põhinema pigem oskustel kui sool, kuna praegune lähenemisviis soodustab soostereotüüpide teket:

Teksti põhjal vastaksin, et osad arvavad siamaani, et on oluline sugu ja, et tüdrukud on teatud valdkondades paremad ja poisid teistes valdkondades paremad. Samas rõhutan lapsevanematele, et tegelikkuses peaks olema nuputamisevõistlused lihtsalt oskuste põhised, mitte soopõhised. Sellised

võistlused tekitavadki soolist ebavõrdsust ja erinevaid lõhesid ühiskonnas.
(Õ8)

Sotsiaalkonstruktivistlikke arusaamu oli mitmesuguseid, näiteks leiti, et matemaatika ja lugemise õpitulemused sõltuvad õpetaja suunamisest: „Kõik on kinni suunamises ja toetamises, selles, kuidas õpilastele asju õpetatakse, kuidas neis huvi tekitatakse“ (Õ4). Üks osaleja tõi esile, et õpetajate soostereotüüpsed arusaamad võivad kujundada hoiakuid, mis takistavad tüdrukute edasipüüdlikkust, ja viivad selleni, et tippjuhtide seas on valdavalt mehed.

Vastustes väljendati soolise võrdõiguslikkuse põhimõtteid. Üks õpetaja tõi arutellu soolise sarnasuse hüpoteesi põhimõtte: „Olen samuti arvamusel, et õppimisvõime on poistel ja tüdrukutel sarnane aga igaühel on omad tugevad ja nõrgad küljed“ (Õ14). Niivõrd selgeid näiteid hüpoteesi kohta oli vähe, teistes näidetes võis seda pigem kaudselt aimata. Mõnel juhul kajastus arusaamades mitme käsituse, näiteks soolise sarnasuse hüpoteesi ja sotsiaalkonstruktivistliku arusaama tunnuseid:

On ka teaduslike uuringutega kinnitatud, et poiste ja tüdrukute õppimisvõime on sarnane, kuid ühiskondlikud hoiakud mõjutavad seda arusaama ning laste võimekust erinevates valdkondades. Ise õpetajana võin öelda, et iga laps on erinev ning nende õppimisvõime ja muu võimekus ei tulene mitte soost vaid pigem individuaalsetest erisustest. (Õ36)

Vastustes domineerisid kogemuspõhised vaated, näiteks „Poiste tahe õppida algab ehk hiljem (keskkoolis), sest nad arenevad aeglasemalt kui tüdrukud. Kooli "2" mehest [kes sai koolis peamiselt hindeks kahtesid] võib saada tubli ärimees. Kooli priimusest, aga alkohoolik“ (Õ10). Samas esitati ka väärarusaamu ümberlökkavatele tekstidele tuginevaid seisukohti. Peaaegu pooled osalejatest avaldasid valmisolekut sekkuda olukorda, toetades kas soolise sarnasuse hüpoteesi või taastootes soostereotüüpe. Osa õpetajaid ei väljendanud selgeid seisukohti, kuid oleksid siiski valmis teemakohases arutelus osalema.

5.4. Muutused lasteaiaõpetajate arusaamades ja teadlikkuses matemaatika- ja lugemisoskuse soostereotüüpidest pärast tekstidega tutvumist

Matemaatika ning matemaatika- ja lugemisoskuse vinjeti puhul väljendusid õpetajate arusaamad mitmes kategoorias, sealhulgas esitati kogemuspõhiseid põhjendusi, tekstidele toetuvaid seisukohti, sotsiaalkonstruktivistlikke seletusi, aga ka soolise sarnasuse hüpoteesi ning viiteid soolisele stereotüüpiseerimisele ja ebavõrdsusele.

Pärast väärarusaamu ümberlukkavate tekstidega tutvumist ei toonud lasteaiaõpetajad oma vastustes enam välja sooga mitteseonduvaid põhjendusi. Selle asemel ilmnnes muutus põhjenduste laadis: kui enne tekstidega tutvumist üldarvestuse pooldajate põhjendused sageli puudusid, siis pärast lugemist hakkas osa vastajaid oma seisukohti põhjendama, tuues välja nii tekstides esitatud mõtteid kui ka nendega haakuvaid isiklikke kogemusi: „Õppimisvõime on sarnane. Erinevused õppimisvõimes on suuremad hoopis soosiseseselt, seda on tõestanud mitmed uuringud ja metaanalüüsid. Ning seda kinnitavad minu elukogemused, nii töölt kui eraelust“ (Õ24).

Enne tekstidega tutvumist olid vastused pigem lühikesed ja näideteta, sageli piirduti tähelepanekutega, näiteks tüdrukute varasema lugemishuvi kohta, ning rõhutati õpetamisviisi tähtsust laste arengus. Pärast tekstidega tutvumist muutusid põhjendused sisukamaks, õpetajad esitasid rohkem oma seisukohti ja seostasid neid nii isiklike kogemuste kui ka uuringutega, mis rõhutasid individuaalse eripära olulisust. Näiteks märkis üks õpetaja, et kuigi nuputamisesandeid oli kohandatud laste huvide järgi, et motiveerida nii poisse kui ka tüdrukuid, oleks siiski parem kasutada üldarvestust. Samuti hakati enam rõhutama, et eraldi arvestus võib olla seotud soostereotüüpsete arusaamade ja ühiskondlike hoiakutega, mitte laste tegelike võimetega.

T-test näitas (vt tabel 2), et statistiliselt olulised muutused ilmnesisid kahes kategoorias: kogemuspõhisuses, mis vähenes märkimisväärselt ($p = 0,02$), ning tekstidele toetuvuses, mis suurenes oluliselt ($p = 0,005$). Teistes kategooriates ei ilmnenu pärast tekstide lugemist statistiliselt olulisi

muutusi, kuid enamikul juhul olid väikesed muutused siiski toimunud: sooline stereotüpiseerimine ($p = 0,47$) ja sekkumine ($p = 0,10$) vähenesid, soostereotüübi ja soolise ebavõrdsuse märkamine ($p = 0,64$) ning võrdõiguslikkuse põhimõtte väljatoomine ($p = 0,35$) suurenesid mõnevõrra.

Olulist muutust soolises essentsialismis ei toimunud ($p = 0,32$), kuid märkimisväärne on, et pärast tekstide lugemist ei toodud soolise essentsialismi arusaamu enam üldse välja. Olulisi muutusi ei toimunud ka sotsiaalkonstruktivismi ($p = 0,15$) ega soolise sarnasuse hüpoteesi ($p = 0,13$) väljatoomises, kuigi mõlema puhul võib märgata kerget tõusu. Psühholoogilistes aspektides ei toimunud üldse muutust ($p = 1,00$).

Tabel 2. Kirjeldav statistika ja t-testi tulemused matemaatika- ja lugemisoskuse kohta enne ja pärast tekstidega tutvumist

Kategooria	Enne		Pärast		t	df	p
	M	SD	M	SD			
Sooline stereotüpiseerimine	1,11	0,24	1,04	1	0,73	52	0,47
Soostereotüübi / soolise ebavõrdsuse märkamine	0,4	0,57	0,43	0,57	0,47	52	0,64
Võrdõiguslikkuse põhimõtte väljatoomine	1,19	1,14	1,32	1,07	0,94	52	0,35
Sekkumine olukorda	1,25	0,73	1,09	0,66	1,66	52	0,1
Sooline essentsialism	0,02	0,14	0	0	1	52	0,32
Sotsiaalkonstruktivism	0,11	0,47	0,26	0,56	1,48	52	0,15
Soolise sarnasuse hüpotee	0,92	0,90	1,06	0,99	1,55	52	0,13
Psühholoogilised aspektid	0,55	0,72	0,55	0,75	0	52	1
Kogemuspõhisus	2,68	0,85	2,38	0,71	2,47	52	0,02
Tekstidele toetuvus	0,53	0,61	0,83	0,87	0,93	52	0,05

Märkus: $N = 53$, M = keskmine, SD = standardhälve, t = t-statistik, df = vabadusastmete arv, p = statistiline olulisus

Tulemustest selgus, et stereotüpiseerimine oli situatsioonispetsiifiline: kui eneseregulatsioonioskuse ja füüsilise aktiivsuse vinjeti puhul nimetas suurem osa võrdõiguslikkuse põhimõtteid ning seda, et kõik lapsed tahavad võrdselt mängida ja õues joosta, siis eneseregulatsioonioskuse vinjeti korral toodi jällegi välja, kuidas poistel on suurem aktiivsusvajadus kui tüdrukutel.

Kui vaadata ühe vastaja vastuseid mitme situatsiooni kohta, siis ilmneb, et mõned uuritavad väljendasid ühtaegu nii soolisi stereotüüpe kui ka võrdõiguslikkuse arusaamu. Ühes situatsioonis võis vastaja sekkuda olukorda, et väljendada soolist võrdsust toetavaid arusaamu, kuid teises ei pruukinud ta soostereotüüpset olukorda märgatagi. Alljärgnevalt on esitatud näited ühe õpetaja vastustest (Õ10), kus on läbi põimunud erinevad seisukohad:

Poisid on aktiivsemad ja rahutumad kui tüdrukud.

Väga piinlik moment lapsevanema ees kui lasteasutuse juhtkond on korraldanud sellise võistluse, kus rõhutatakse soolist erinevust.

Eeldatakse, et tüdrukud käituvad ikka hästi, aga poistele on rumalused lubatud. Soolised stereotüübid kirjutavad ette, millised nad peavad olema.

Arvan, et mõlemal õpetajal on õigus. Poiste tahe õppida algab ehk hiljem (keskkoolis), sest nad arenevad aeglasemalt kui tüdrukud.

6. Arutelu ja järeldused

Artikli eesmärk oli selgitada välja lasteaiaõpetajate arusaamad soostereotüüpidest lasteaias ning muutused nende arusaamades ja teadlikkuses soostereotüüpidest väärarusaamu ümberlukkavate tekstide toel. Suurem osa lasteaiaõpetajate arusaamadest kaldus soo sotsiaalkonstruktivistliku käsituse poole, mis võib tuleneda sellest, et see käsitus on õpetajatele tuttavam, kuna eestikeelsetes soolise võrdõiguslikkuse juhendmaterjalides (nt Papp & Kütt, 2009) on see peamine sookäsitlus, millest lähtutakse. Eneseregulatsioonioskuse ning eneseregulatsiooni-

oskuse ja füüsilise aktiivsuse vinjeti puhul sotsiaalkonstruktivistlikud arusaamad soost kasvasid väärarusaamu ümberlukkavate tekstidega tutvumise järel, samas matemaatikaoskuse ning matemaatika- ja lugemisoskuse vinjeti puhul ei olnud märkimisväärselt muutust.

Siinsetest uurimistulemustest selgus, et soolise essentsialismi arusaamu esineb vähe, kuigi varasem uuring (Roots *et al.*, 2013) viitab sellele, et haridustöötajate arusaamad kipuvad olema essentsialistlikud (samas tuleb arvestada, et tegemist on vanema uuringuga ja uuringute valimid on erinevad, mistõttu ei ole nende tulemusi võimalik otse võrrelda). Kuigi soolise essentsialismi arusaamad ei muutunud oluliselt pärast tekstidega tutvumist, võis väikest langust siiski märgata. Samuti ei esinenud pärast tekstide lugemist soolise essentsialismi põhjendusi enam matemaatika- ja lugemisoskuse vinjeti puhul, mis on kooskõlas varasema uuringu tulemustega (Şahin & Soylu Yalcinkaya, 2021), mille kohaselt niisuguste põhjenduste hulk väheneb. Kuigi lasteaiasõpetajate seas esines endiselt soolise essentsialismi arusaamu, olid nad märkimisväärselt teadlikumad soo sotsiaalkonstruktivistlikust käsitusest. Soolise sarnasuse hüpoteesiga ühtivaid arusaamu oli pigem vähe, aga see on ka neist kolmest kõige uuem käsitlus Eesti kontekstis. Soolise sarnasuse hüpoteesi toetavad arusaamad ei muutunud tekstide lugemise järel oluliselt.

Osa vinjettide puhul ei maininud õpetajad üldse sugu. See võib viidata sellele, et vastajad kas ei tajunud situatsioonis soostereotüüpe ja soolist ebavõrdsust või eelistasid seda teemat mitte käsitleda. Pärast väärarusaamu ümberlukkavate tekstidega tutvumist väljendati eneseregulatsioonioskuse ning eneseregulatsioonioskuse ja füüsilise aktiivsuse vinjeti puhul sooga mitteseonduvaid arusaamu oluliselt vähem ning situatsioonides märgati rohkem soostereotüüpe ja soolist ebavõrdsust. Matemaatikaoskuse ning matemaatika- ja lugemisoskuse vinjeti puhul sellist muutust aga välja ei tulnud. Need tulemused kinnitavad, et eri olukordades märgatakse ja tõlgendatakse sootemaatikat erinevalt.

Artikli tulemused kattuvad varasema uurimuse omadega, mille kohaselt peavad õpetajad poisse liikuvamaks ja nende eneseregulatsiooni-

oskusi kehvemaks, kuigi uuringud pole neid soolisi erinevusi kinnitanud (Yamamoto & Imai-Matsumura, 2019). OECD 2020. aasta uuring näitas, et Eestis siiski esineb laste seas erinevusi eneseregulatsioonis, mis võib viidata kultuurilisele ja haridussüsteemiga seotud mõjule, mitte loomupärastele erinevustele (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2020). Ka käesolevas uuringus arvasid mitmed õpetajad, et poistel on suurem liikumisvajadus, kuid leidis ka neid, kelle hinnangul on kõigil lastel võrdne liikumisvajadus ning neile peaks pakkuma võrdseid liikumisvõimalusi.

Matemaatika- ja lugemisoskuse vinjeti puhul ilmnesisid soostereotüüpsed arusaamad, mille järgi võiks matemaatikavõistlusi läbi viia eraldi poistele ja tüdrukutele, kuna nende võimekus on erinev. See on sarnane varasema uuringu tulemusega, mille kohaselt hindasid õpetajad poiste oskusi paremaks, isegi kui testitulemused olid sarnased tüdrukute omadega (Robinson-Cimpian, 2014). Selline sooline segregatsioon ei aita kaasa soolise võrdõiguslikkuse edendamisele, vaid süvendab eelarvamusi (Fabes *et al.*, 2015). Samuti leidis seisukohti, et matemaatika- ja lugemisvõimekus sõltub pigem individuaalsetest omadustest kui soost, mis on kooskõlas varasemate uuringute tulemustega, mille järgi tulenevad soolised erinevused õpitulemustes eelkõige õpetajate uskumustest ja ootustest, mitte kaasasündinud erisustest (Muntoni & Retelsdorf, 2018; Upadyaya & Eccles, 2014).

Pärast väärarusaamu ümberlukkavate tekstidega tutvumist toetuti märgatavalt vähem isiklikele kogemustele ja samal ajal esines rohkem tekstidest lähtuvaid arusaamu. See võib viidata niisuguste tekstide rakendamise kasulikkusele õpetajate teaduspõhiste arusaamade ja soolise teadlikkuse arendamisel.

Seisukohtades esines sisulist varieeruvust nii ühe õpetaja vastustes kui ka õpetajate vahel. Näiteks võis ühe õpetaja vastustest leida nii soolise essentsialismi aspekte kui ka soolise võrdõiguslikkuse põhimõtteid, ühes situatsioonis märkasid õpetajad soostereotüüpi, teises mitte. Ühest arusaama ei esildunud, pigem olid põhjendused killustunud. Selline sooga seotud arusaamade indiviidisene heterogeensus võib viidata sellele, et

vastajal ei ole teema kohta selgeid ja põhjendatud taustteadmisi. Soostereotüüpide ja soolist võrdsust edendavate sookäsituste edasine teadvustamine aitaks kaasa ühtsema arusaama kujunemisele.

Artikli piiranguks on väikese ja piirkondlikult piiratud mugavusvalimi kasutamine, mistõttu ei saa tulemusi üldistada kõigile Eesti lasteaiaõpetajatele ega teha nende põhjal järeldusi õpetajate sooteadlikkuse kohta tervikuna. Uuringu käigus selgus, et väärarusaamu ümberlukkavaid tekste annaks mõnevõrra meetoodiliselt parendada, sealhulgas uuemate allikatega täiendada. Lisaks on ümberlukkavate tekstide kasutamisel omad piirangud, näiteks faktiteabe esitamisel võidakse eirata neid emotsionaalseid ja väärtustegureid, mis sageli uskumusi toetavad, ning eeldada episteemilist hierarhiat, kus teaduslik teadmine asetatakse osaleja kogemustest kõrgemale (Zengilowski *et al.*, 2021). See võib tekitada õppijates vastupanu, eriti kui puudub mõistmine, miks väärarusaamad üldse kujunevad. Samuti on ümberlukkavate tekstide mõju enamasti uuritud vahetult pärast sekkumist, mistõttu oleks vaja kordusuuringuid, et hinnata võimalikke pikaajalisi muutusi. Tõhusamad tulemused saavutatakse siis, kui ümberlukkavad tekstid moodustavad osa laiemast arutelule ja refleksioonile ruumi loovast sekkumisest (*ibid.*). Kuna andmeid koguti ankeetküsitlusega, siis ei saa ka täiesti kindel olla, et kõik vastajad lugesid teksti läbi või süvenesid sellesse.

Tulevikus on vajalik laiapõhjalisem uuring, et saaks terviklikuma pildi Eesti lasteaiaõpetajate soolistest arusaamadest ja teadlikkusest. Lisaks ei ole arusaamade uurimine piisav, kuna õpetajad võivad soolise võrdõigusslikkuse põhimõtteid teadvustades siiski praktikas traditsioonilisi soorolle tugevdada, nagu näitas ka Slateri (2003) uuring. Seepärast on edaspidi vaja toetada ja uurida õpetajate tegevust, et hinnata soolise võrdõigusslikkuse praktikate rakendamist. Uurida tuleb ka lasteaiajuhte, sest varasema uuringu (Vandmann, 2017) põhjal nad küll tajuvad probleemi, kuid tunnistavad, et neil puuduvad teadmised teema käsitlemiseks. Asutuses ühtsema arusaama kujundamisel on juhi roll aga väga tähtis.

7. Tänusõnad

Suur tänu kuulub Grete Arrole ja Kati Ausile, kuna artikli andmed pärinevad magistritööst ning tänu neile jõudsin stereotüübiohu mõisteni ja soolise sarnasuse hüpoteesini. Tänan kõiki, kes võtsid aega osaleda katse- ja põhiuuringus. Eriline tänu läheb doktoritöö juhendajale Eve Eisenschmidtile väärtusliku toe ja suunamise eest. Samuti tänan kolleege, kes andsid artikli kirjutamise protsessis tagasisidet: Mari-Liis Talit, Daniel Reinaru, Laura Nõu ja Kätlin Vanarit.

Kasutatud kirjandus

- Aavik, K., & Kajak, K. (2009). *Soo sotsiaalne konstrueerimine Eesti lasteaeadeades 7 Tallinna lasteaia vaatlusandmete põhjal: empiiriline uurimus*. Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus.
https://enut.ee/files/lasteadeade_uurimus.pdf
- Alusharidusseadus. (2025). *Riigi Teataja*, RT I, 09.01.2025, 1.
<https://www.riigiteataja.ee/akt/109012025001>
- Anniste, K., & Haugas, S. (2022). *Eelanalüüs soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise temaatika loimimiseks õpetajate baas- ja täienduskoolitusse. Lõpparuanne*. Poliitikauuringute Keskus Praxis.
<https://www.sm.ee/sites/default/files/documents/2022-06/Sool%C3%B5ime%20%C3%B5petajahariduses%20l%C3%B5pparuanne.pdf>
- Ariasi, N., Hyönä, J., Kaakinen, J. K., & Mason, L. (2017). An eye-movement analysis of the refutation effect in reading science text. *Journal of Computer Assisted Learning*, 33(3), 202–221. <https://doi.org/10.1111/jcal.12151>
- Barter, C., & Renold, E. (1999). The use of vignettes in qualitative research. *Social Research Update*, 25(9). <https://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU25.html>
- Braasch, J. L. G., Goldman, S. R., & Wiley, J. (2013). The influences of text and reader characteristics on learning from refutations in science texts. *Journal of Educational Psychology*, 105(3), 561–578.
<https://doi.org/10.1037/a0032627>
- Brickell, C. (2006). The sociological construction of gender and sexuality. *The Sociological Review*, 54(1), 87–113. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2006.00603.x>
- Cárcamo, C., Moreno, A., & Del Barrio, C. (2021). Girls do not sweat: The development of gender stereotypes in physical education in primary school. *Human Arenas*, 4(2), 196–217. <https://doi.org/10.1007/s42087-020-00118-6>
- Chapman, R. (2016). A case study of gendered play in preschools: How early childhood educators' perceptions of gender influence children's play. *Early Child Development and Care*, 186(8), 1271–1284.
<https://doi.org/10.1080/03004430.2015.1089435>
- Del Río, M. F., Strasser, K., Cvencek, D., Susperreguy, M. I., & Meltzoff, A. N. (2019). Chilean kindergarten children's beliefs about mathematics: Family matters. *Developmental Psychology*, 55(4), 687–702.
<https://doi.org/10.1037/dev0000658>
- Ellemers, N. (2018). Gender stereotypes. *Annual Review of Psychology*, 69(1), 275–298. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-122216-011719>

- Emilson, A., Folkesson, A.-M., & Lindberg, I. M. (2016). Gender beliefs and embedded gendered values in preschool. *International Journal of Early Childhood*, 48, 225–240. <https://doi.org/10.1007/s13158-016-0162-4>
- Euroopa Komisjon. (2020). *Võrdõiguslikkuse Liit: soolise võrdõiguslikkuse strateegia 2020–2025*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ET/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0152>
- Fabes, R. A., Martin, C. L., Hanish, L. D., Galligan, K., & Pahlke, E. (2015). Gender-segregated schooling: A problem disguised as a solution. *Educational Policy*, 29(3), 431–447. <https://doi.org/10.1177/0895904813492382>
- Field, A. (2018). *Discovering statistics using IBM SPSS Statistics* (5th ed.). SAGE Publications.
- Gergen, K. J., & Gergen, M. M. (2015). Social construction and research as action. In H. Bradbury (Ed.), *The SAGE handbook of action research* (3rd ed., pp. 401–408). SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781473921290.n39>
- Haridus- ja Teadusministeerium. (2021). *Haridusvaldkonna arengukava 2021–2035*. https://www.hm.ee/sites/default/files/eesti_haridusvaldkonna_arengukava_2035_seisuga_2020.03.27.pdf
- Heyman, G. D., & Giles, J. W. (2006). Gender and psychological essentialism. *Enfance*, 58(3), 293–310. <https://doi.org/10.3917/enf.583.0293>
- Huang, S. (2023). The factors contributing to children's gender cognitive development. In *SHS Web of Conferences* (Vol. 180, p. 02027). EDP Sciences. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202318002027>
- Hutchison, J. E., Lyons, I. M., & Ansari, D. (2017). More similar than different: Gender differences in basic numeracy are the exception not the rule. *Child Development*, 90(1), e66–e79. <https://doi.org/10.1111/cdev.13044>
- Hyde, J. S. (2014). Gender similarities and differences. *Annual Review of Psychology*, 65, 373–398. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115057>
- Hyde, J. S. (2016). Sex and cognition: Gender and cognitive functions. *Current Opinion in Neurobiology*, 38, 53–56. <https://doi.org/10.1016/j.conb.2016.02.007>
- IBM Corp. (2021). *IBM SPSS Statistics for Windows* (Version 28.0). IBM Corp.
- Ito, T. A., & Urland, G. R. (2003). Race and gender on the brain: Electrocortical measures of attention to the race and gender of multiply categorizable individuals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(4), 616–626. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.85.4.616>

- Jordan, M. S. (2013). *Looking at gender differences in preschoolers' self-regulation through multiple lenses* [Doctoral dissertation, University of Michigan].
<https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/98915/jsmagat.pdf?sequence=1>
- Kågesten, A., Gibbs, S., Blum, R. W., Moreau, C., Chandra-Mouli, V., Herbert, A., & Amin, A. (2016). Understanding factors that shape gender attitudes in early adolescence globally: A mixed-methods systematic review. *PloS ONE*, 11(6). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0157805>
- King, T. L., Scovelle, A. J., Meehl, A., Milner, A. J., & Priest, N. (2021). Gender stereotypes and biases in early childhood: A systematic review. *Australasian Journal of Early Childhood*, 46(2), 112–125.
<https://doi.org/10.1177/1836939121999849>
- Lassonde, K. A., Kendeou, P., & O'Brien, E. J. (2016). Refutation texts: Overcoming psychology misconceptions that are resistant to change. *Scholarship of Teaching and Learning in Psychology*, 2(1), 62–74.
<https://doi.org/10.1037/stl0000054>
- Lazaros, S., & Pitsou, C. (2024). Representations of preschool teachers on children's gender as a factor in differentiating their free play in the schoolyard. *European Journal of Social Sciences Studies*, 10(4).
<http://dx.doi.org/10.46827/ejss.v10i4.1824>
- Liben, L. S. (2016). We've come a long way, baby (but we're not there yet): Gender past, present, and future. *Child Development*, 87(1), 5–28.
<https://doi.org/10.1111/cdev.12490>
- Mayeza, E. (2017). 'Girls don't play soccer': Children policing gender on the playground in a township primary school in South Africa. *Gender and Education*, 29(4), 476–494.
<https://doi.org/10.1080/09540253.2016.1187262>
- Mayring, P. (2015). Qualitative content analysis: Theoretical background and procedures. In A. Bikner-Ahsbahs, C. Knipping, & N. Presmeg (Eds.), *Approaches to qualitative research in mathematics education: Examples of methodology and methods* (pp. 365–380). Springer.
https://doi.org/10.1007/978-94-017-9181-6_13
- Meland, A. T., & Kaltvedt, E. H. (2019). Tracking gender in kindergarten. *Early Child Development and Care*, 189(1), 94–103.
<https://doi.org/10.1080/03004430.2017.1302945>
- Microsoft Corporation. (2018). *Microsoft Excel*.
<https://office.microsoft.com/excel>

- Moyser, M. (2019). *Measuring and analyzing the gender pay gap: A conceptual and methodological overview*. Centre for Gender, Diversity and Inclusion Statistics. http://epe.lac-bac.gc.ca/100/201/301/weekly_acquisitions_list-ef/2019/19-35/publications.gc.ca/collections/collection_2019/statcan/452000022019001-eng.pdf
- Muntoni, F., & Retelsdorf, J. (2018). Gender-specific teacher expectations in reading—The role of teachers' gender stereotypes. *Contemporary Educational Psychology*, 54, 212–220. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2018.06.012>
- Mägi, E., Biin, H., Trasberg, K., & Kruus, K. (2016). Õpetajakoolituse üliõpilaste hoiakud ja teadlikkus soolise võrdõiguslikkuse küsimuses. *Eesti Haridusteaduste Ajakiri*, 4(1), 159–194. <https://doi.org/10.12697/eha.2016.4.1.06>
- Neudorf, E., Õun, T., Tuul, M., & Elissaar, E. (2016). Lasteaiaõpetajate arusaamad tüdrukutele ja poistele võrdsete võimaluste tagamisest. T. Kuurme & Ü-M. Papp (toim.), *Sugu ja haridus keeles ja meeles. Artiklikogumik* (lk 108–120). Eesti Naisteühenduste Ümarlause Sihtasutus. http://www.haridusjasugu.ee/wp-content/uploads/Lasteaiaopetajate_arusaamad.pdf
- Oncu, E. C., & Unluer, E. (2010). Preschool children's using of play materials creatively. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 4457–4461. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.711>
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2020). *Early learning and child well-being in Estonia*. https://www.oecd-ilibrary.org/education/early-learning-and-child-well-being-in-estonia_15009dbe-en
- Papp, Ü-M., & Kütt, R. (2009). *Vabaks vanadest mõttemallidest. Juhiseid soolise võrdõiguslikkuse seaduse rakendamiseks lasteaedades ja koolides*. Eesti Naisteühenduste Ümarlause Sihtasutus. https://www.enu.ee/lisa/374_Vabaks.pdf
- Papp, Ü-M., & Kütt, R. (2013). Soolist ebavõrdsust märgatakse, probleemiks ei peeta ja lahendusi ei teata – Eesti õpetajate hoiakud ja arvamusel seoses soolise võrdõiguslikkusega. Ü-M. Papp (toim.), *Kas õpilased või poisid ja tüdrukud? Uurimus Eesti õpetajate ja haridustöötajate valmisolekust sootundlikuks õpetamiseks ja kasvatamiseks. Artiklikogumik* (lk 17–37). Eesti Naisteühenduste Ümarlause Sihtasutus. http://www.enu.ee/lisa/468_Kas_opilased_voi_poisid_ja_tydrukud_Artiklikogumik.pdf

- Pickens, J. (2005). Attitudes and perceptions. In N. Borkowski (Ed.), *Organizational behavior in health care* (pp. 43–76). Jones & Bartlett Learning.
- Régner, I., Steele, J. R., Ambady, N., Thinus-Blanc, C., & Huguet, P. (2014). Our future scientists: A review of stereotype threat in girls from early elementary school to middle school. *Revue Internationale de Psychologie Sociale*, 27(3–), 13–51.
https://www.cairn.info/load_pdf.php?ID_ARTICLE=RIPSO_273_0013&download=1&from-feuilleter=1
- Reynolds, M. R., Scheiber, C., Hajovsky, D. B., Schwartz, B., & Kaufman, A. S. (2015). Gender differences in academic achievement: Is writing an exception to the gender similarities hypothesis? *The Journal of Genetic Psychology*, 176(4), 211–234. <https://doi.org/10.1080/00221325.2015.1036833>
- Robinson-Cimpian, J. P., Lubienski, S. T., Ganley, C. M., & Copur-Gencturk, Y. (2014). Teachers' perceptions of students' mathematics proficiency may exacerbate early gender gaps in achievement. *Developmental Psychology*, 50(4), 1262–1281. <https://doi.org/10.1037/a0035073>
- Roots, E-M., Kuurme, T., & Kasemaa, G. (2013). „Loodus on meid selliseks teinud“ ehk sooline essentsialism hariduses ja kasvatuses. Ü-M. Papp (toim.), *Kas õpilased või poisid ja tüdrukud? Uurimus Eesti õpetajate ja haridustöötajate valmisolekust sootundlikuks õpetamiseks ja kasvatamiseks. Artiklikogumik* (lk 89–110). Eesti Naisteühenduste Ümarlaua Sihtasutus.
http://www.enu.ee/lisa/463_2013_04_kas_opilased_voi_poisid_ja_tudrukud_sisu.pdf
- Şahin, Ö., & Soyly Yalcinkaya, N. (2021). The gendered brain: Implications of exposure to neuroscience research for gender essentialist beliefs. *Sex Roles*, 84(9), 522–535. <https://doi.org/10.1007/s11199-020-01181-7>
- Shenouda, C. K., & Danovitch, J. H. (2014). Effects of gender stereotypes and stereotype threat on children's performance on a spatial task. *Revue internationale de psychologie sociale*, 27(3–4), 53–77.
https://www.cairn.info/load_pdf.php?ID_ARTICLE=RIPSO_273_0053&download=1&from-feuilleter=1
- Sherman, A. M., & Zurbriggen, E. L. (2014). “Boys can be anything”: Effect of Barbie play on girls' career cognitions. *Sex Roles*, 70, 195–208.
<https://doi.org/10.1007/s11199-014-0347-y>
- Skewes, L., Fine, C., & Haslam, N. (2018). Beyond Mars and Venus: The role of gender essentialism in support for gender inequality and backlash. *PloS ONE*, 13(7). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0200921>

- Skilling, K., & Stylianides, G. J. (2020). Using vignettes in educational research: A framework for vignette construction. *International Journal of Research & Method in Education*, 43(5), 541–556.
<https://doi.org/10.1080/1743727X.2019.1704243>
- Slater, L. M. (2003). *Gender bias in elementary schools: An examination of teacher attitudes* [Doctoral dissertation, Miami University].
http://rave.ohiolink.edu/etdc/view?acc_num=miami1060223693
- Soolise võrdõiguslikkuse seadus. (2004). *Riigi Teataja*, RT I, 10.01.2019, 19.
<https://www.riigiteataja.ee/akt/107072015011?leiaKehtiv>
- Sousa, D. A. (2016). *Primacy/recency effect*.
<https://www.lancashire.gov.uk/media/940447/how-the-brain-learns-by-david-sousa.pdf>
- Spencer, S. J., Logel, C., & Davies, P. G. (2016). Stereotype threat. *Annual Review of Psychology*, 67(1), 415–437. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-073115-103235>
- Zell, E., Krizan, Z., & Teeter, S. R. (2015). Evaluating gender similarities and differences using metasynthesis. *American Psychologist*, 70(1), 10–20.
<https://doi.org/10.1037/a0038208>
- Zengilowski, A., Schuetze, B. A., Nash, B. L., & Schallert, D. L. (2021). A critical review of the refutation text literature: Methodological confounds, theoretical problems, and possible solutions. *Educational Psychologist*, 56(3), 175–195.
<https://doi.org/10.1080/00461520.2020.1861948>
- Tammemäe, T., Tuul, M., Lilleoja, L., Õun, T., Peterson, T., & Meesak, A-M. (2020). *OECD rahvusvahelise alushariduse ja laste heaolu uuringu IELS 2018 tulemused Eestis*. Haridus- ja Teadusministeerium.
https://www.hm.ee/sites/default/files/documents/2022-07/iels_raport_2020.pdf
- Tilga, T. (2015). *Poiste ja tüdrukute arengu iseärsustega arvestamine tegevuste kavandamisel lasteaias* [Bakalaureusetöö, Tallinna Ülikooli Rakvere kolledž]. <https://www.etera.ee/s/D52q4ydkNM>
- Tomasetto, C., Alparone, F. R., & Cadinu, M. (2011). Girls' math performance under stereotype threat: The moderating role of mothers' gender stereotypes. *Developmental Psychology*, 47(4), 943–949.
<https://doi.org/10.1037/a0024047>
- Tonyan, H. A., & Howes, C. (2003). Exploring patterns in time children spend in a variety of child care activities: Associations with environmental quality, ethnicity, and gender. *Early Childhood Research Quarterly*, 18(1), 121–142.
[https://doi.org/10.1016/S0885-2006\(03\)00006-1](https://doi.org/10.1016/S0885-2006(03)00006-1)

- Tran, M. K., & Olshan, S. (2022). Factors influencing children's perception of gender roles and their psychological impact: Evidence from sociology and psychology. *Journal of Student Research*, 11(2).
<https://doi.org/10.47611/jsrhs.v11i2.2996>
- Upadaya, K., & Eccles, J. S. (2014). How do teachers' beliefs predict children's interest in math from kindergarten to sixth grade? *Merrill-Palmer Quarterly*, 60(4), 403–430.
<https://doi.org/10.13110/MERRPALMQUAR1982.60.4.0403>
- Valk, A. (2016). *Soolised lõhed hariduses*. Haridus- ja Teadusministeerium.
https://www.hm.ee/sites/default/files/documents/2022-10/haridusmin_soolised_lohed_hariduses.pdf
- Vandmann, T. (2017). *Juhtide teadlikkus soolise võrdõiguslikkuse teemast ja selle lõimimine koolieelse lasteasutuse õppekavasse* [Magistritöö, Tallinna Ülikool]. <https://www.etera.ee/s/ZsyHzE8Sqr>
- Weisgram, E. S., Fulcher, M., & Dinella, L. M. (2014). Pink gives girls permission: Exploring the roles of explicit gender labels and gender-typed colors on preschool children's toy preferences. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 35(5), 401–409.
<https://doi.org/10.1016/j.appdev.2014.06.004>
- Whitley Jr, B. E., & Kite, M. E. (2010). *The psychology of prejudice and discrimination* (2nd ed.). Wadsworth Cengage Learning.
- Yamamoto, N., & Imai-Matsumura, K. (2019). Gender differences in executive function and behavioural self-regulation in 5 years old kindergarteners from East Japan. *Early Child Development and Care*, 189(1), 56–67.
<https://doi.org/10.1080/03004430.2017.1299148>
- Young, R. A., & Collin, A. (2004). Introduction: Constructivism and social constructionism in the career field. *Journal of Vocational Behavior*, 64(3), 373–388. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2003.12.005>

Lisa. Vinjetid

1. Eneseregulatsioonioskuse vinjett

Lasteaiaõpetaja kirjeldab rühmas esinevat probleemi järgmiselt: „Mul on mure: mitu poissi rühmas ei kuula sõna, jooksevad tihti ringi ning saavad pahandustega hakkama. Nad segavad teisi lapsi õppetegevuse ajal ega keskendu vajalikele tegevustele. Saan tüdrukutega hästi hakkama, aga ma ei saa aru, miks poisid nii püsimatud on. Miks nad ei suuda sõna kuulata nagu tüdrukud.“

2. Eneseregulatsioonioskuse ja füüsilise aktiivsuse vinjett

Näete, kuidas lasteaia värava taga üks lapsevanem räägib oma tütreaga: „Ise oled tüdruk, aga jooksed ja rullid mööda maad nagu poiss, seelik kõik porine juba enne, kui üldse lasteaeda jõuame. Õpetaja hakkab niiviisi arvama, et Sa oled poiss.“

3. Matemaatikaoskuse vinjett

Lasteaias toimus ülemajaline suur nuputamisvõistlus, kus poisid ja tüdrukud võistlesid eraldi arvestuses. Tüdrukute arvestuse võitnud lapsevanem uurib: „Kes võitis üldarvestuses?“ Õpetaja annab teada, et üldarvestuses võitis seesama tüdruk, kuid auhinnatud kohti jagati tüdrukutele ja poistele eraldi. Lapsevanem ei mõista, miks poistel ja tüdrukutel oli eraldi arvestus, ning õpetaja ei oska seda ka lapsevanemale selgitada.

4. Matemaatika- ja lugemisoskuse arutelu vinjett

Õpetajad arutavad kohvinurgas. Esimene väidab: „Ma kuulsin koolitusel, et mehed ja naised on pigem sarnased kui erinevad. Poiste ja tüdrukute õppimisvõime pidi olema väga sarnane.“ Teine õpetaja vastab: „Mina poleks nii kindel. Poistel ja tüdrukutel on erinevad valdkondlikud tugevused. Tean seda oma pika kogemuse põhjal, et poisid on nutikamad arvutajad, aga tüdrukud saavad tähed ja lugemise kiiremini selgeks.“

Berit Silvia Vaikre on Tallinna Ülikooli haridusteaduste instituudi nooremteadur ja kasvatusteaduste doktorant. Tema doktoritöö keskendub koolijuhtide ja õpetajate teadlikkusele soolisest võrdsusest koolis ning doktoritöö raames loob ta soolist võrdsust edendavat kooliarendusprogrammi Eesti haridusasutustele. Varem on ta õppinud alushariduse pedagoogikat ja hariduse juhtimist ning töötanud alushariduses õpetaja ja õppejuhina.

Berit Silvia Vaikre is a Junior Researcher Fellow and doctoral student in Educational Sciences at Tallinn University, School of Educational Sciences. Her doctoral thesis focuses on school leaders' and teachers' awareness of gender equity in schools, and as part of her doctoral research she is creating a school development programme for Estonian schools that promotes gender equity. Previously, she has studied preschool pedagogy and educational leadership and has worked as a teacher and Head of Education in a kindergarten.

Abstract

Changes in Kindergarten Teachers' Perceptions and Awareness of Gender Stereotypes After Exposure to Texts Challenging Misconceptions

Educational institutions must promote gender equality to ensure equal educational and career opportunities for children. However, gender inequality still exists in educational institutions, often due to a lack of awareness and knowledge among teachers. Kindergarten teachers' perceptions of gender stereotypes have been underresearched in Estonia. Therefore, the aim of this article is to analyse kindergarten teachers' understanding of gender stereotypes in kindergarten and to look into changes in their understanding and awareness of gender stereotypes with the help of texts that challenge misconceptions.

In the study on which this article is based, 53 kindergarten teachers completed a questionnaire on gender stereotypes, then read a text that challenged misconceptions and answered the questionnaire again. A qualitative content analysis revealed that the teachers had perceptions of gender compatible with essentialist, social constructionist and gender similarity hypotheses. A quantitative comparison revealed that after reading the text, kindergarten teachers gave fewer non-gender-related answers in some situations and noticed gender stereotypes and gender inequality more often. Awareness of the social constructionist view of gender increased, experience-based reasons were given less often, and text-based reasons were given more often. There were no significant changes in other aspects.

Keywords: gender stereotypes, gender inequality, gender concept, kindergarten teachers, teachers' understandings, teachers' awareness

Vaenusõna *pede* muutuv roll

Aet Kuusik

Teesid

Vaenusõnad on keelendid, mida kasutatakse isiku või grupi alandamiseks ja paigutamiseks mõnda ühiskondlikku kategooriasse, näiteks soo, seksuaalse identiteedi, rahvuse, etnilise päritolu või usutunnistuse alusel. Samal ajal on vaenusõnad aktiivses kasutuses vahendina, millega nihutada, vaidlustada või ümber pöörata normatiivsete väärtuste ja keelelise vastuvõetavuse piire. Sedasama tehakse eesti keeles juurdunud ja levinud homofobse vaenusõnaga *pede*. Artiklis analüüsingi sõna *pede* funktsioone, mis ilmestavad, kuidas sõna loob sotsiaalseid piire ja markerib ühiskondlikke positsioone. Kahe perioodi – aastate 1995–2008 ja 2014–2023 – võrdluses on võimalik näidata, kuidas on vaenusõna eesti keeles muutunud.

Vaenusõna *pede* osaleb koos ühiskonna muutustega sooliste ja seksuaalsete normide säilitamises ja ümberkujundamises. Kui 1990. aastatel täitis *pede* peamiselt solvamise funktsiooni, siis hiljem selle kasutus laieneb: sõna toimib ka sotsiaalsete normide kontrollimise, poliitilise sildistamise ja provokatiivse nihestuse vahendina ning vähestel juhtudel ka identiteedi kinnistajana. Analüüsis ühendan pragmaatilise ja diskursiivse vaate, osutades, et halvustavad ja mittehalvustavad kasutusviisid eksisteerivad kõrvuti ning nende piir on hägune ja kontekstipõhine. Näitan ka, et püsib sõna ajalooline negatiivne laeng, mis muudab selle kasutuse ka ilma halvustamise kavatsuseta või vahendatuna ambivalentseks ja ühiskondlikult tähenduslikuks.

Märksõnad: vaenusõnad, pragmaatiline muutus, diakroonne analüüs, maskuliinsuse kontroll, heteronormatiivsus

1. Sissejuhatus

Eesti keeles on *pede* üks levinumaid seksuaalvähemuste halvustamiseks kasutatavaid sõnu, kuid selliseid halvustavaid keelendeid – vaenusõnu – ei ole seni peetud kuigi uurimisväärseks akadeemiliseks objektiks. Vaenusõnade analüüs pakub ainulaadset võimalust mõista, kuidas keel aitab kujundada ja kinnistada ühiskondlikke hierarhiaid – kuidas mõni rühm saab teisi keele abil tõrjuda. Seejuures on vaenusõnadel eriline sotsiaalne jõud. Need ei kirjelda ainult tegelikkust, vaid teevad midagi: nende abil allutatakse, välistatakse ja piiratakse kuulumist ühiskondlikult lubatute ja keelatud hulka (Anderson & Lepore, 2013; Croom, 2013). *Pede* kasutus ei piirdu aga juhusliku solvamisega, keelekasutaja osaleb seda pruukides aktiivselt sooliste ja seksuaalsete hierarhiate loomises. Just see performatiivne mõõde teeb vaenusõnade uurimise seksuaalsuse ja soouuringute vaatepunktist huvitavaks: kui vaadata ainult sõnaraamatutähendusi, jäävad varjatuks viisid, kuidas need sõnad tegelikult suhteid, norme ja võimupositsioone kujundavad.

Kuigi kõigi sõnade tähendus ja funktsioonid muutuvad ajas (Verschueren, 2012), on vaenusõnade puhul see dünaamika eriti nähtav, sest neis peegelduvad ühiskonna pinged ja väärtused. Vaenusõna toime ei tulene selle semantilisest sisust, vaid sotsiaalsest praktikast ja kõnele-ja positsioonist (Nunberg, 2013) – ühes kontekstis võib see toimida välis-
tamisena, teises aga eneseiroonia või vastupanu vahendina. Normatiivne ja afektiivne laetus muudavad vaenusõnad eriti tundlikuks ühiskondlike nihete suhtes: nad ei muutu ainult tähenduselt, vaid ka toimelt (Rappaport, 2020; Zeman, 2025). Oluline on ka see, et vahe kasutuse ja mainimise vahel pole neutraalne, sest ka tsiteeritud või meta-keelne kasutus kannab vaenusõna performatiivset jõudu (Butler, 1997), aktiveerides jagatud eelarvamusi ja normiootusi (Maitra & McGowan, 2012).

Uurimuse eesmärk on välja selgitada, kuidas sõna *pede*¹ kasutus on muutunud Eesti meedias ajavahemikul 1995–2023 ja milliste keeleliste valikute kaudu kasutusviisid realiseeruvad. Võrdlen kaht perioodi – aastaid 1995–2008 ja 2014–2023. Analüüsi käigus olen välja töötatud viieosalise funktsiooniskeemi: 1) solvang, 2) kontrollivahend, 3) poliitiline sildistaja, 4) provokatsioon ja 5) identiteedi kinnitaja. Skeemi kaudu on võimalik kirjeldada, kuidas sama sõna toimib kord individuaalse solvangu, kord aga poliitilise või väärtuspõhise sildistamise vahendina. Uurimuse fookus ei ole sagedustel, vaid funktsioonide ja kasutusviiside analüüsil, et näidata, kuidas *pede* on muutunud isikliku solvamise vahendist mitme funktsiooniga keelendiks, millega kujundatakse ja määratletakse sotsiaalseid rolle. Samuti ei ole mu eesmärk võtta preskriptiivset seisukohta sõna *pede* kasutuse suhtes. Pigem soovin osutada vastuolule, mis tekib siis, kui laetud sõna kasutatakse loovuse, iroonia või normikriitika teenistuses, ent selle korduvus ja äratuntavus võivad ühtlasi tugevdada olemasolevaid normatiivseid mustreid.

Otsin vastust kolmele küsimusele.

1. Millised on sõna *pede* peamised kasutusfunktsioonid kahel perioodil (1995–2008 ja 2014–2023) ning kuidas need on ajas muutunud?
2. Milliste keeleliste võtete kaudu need funktsioonid realiseeruvad?
3. Kuidas erineb sõna kasutamine eri allikatüüpides?

2. Uurimisraamistik

2.1. Vaenusõnade käsitusi

Vaenusõnad (*slurs*) on keelendid, millega alandatakse või tõrjutakse mõnda ühiskonnagruppi. Tüüpiliselt on vaenusõnad suunatud inimeste halvustamisele soo, rassi, rahvuse, seksuaalse orientatsiooni, puude või usutunnistuse alusel, aga nimekirja saab veelgi laiendada (vt nt Foster, 2024) poliitilistele vaadetele, elukutsele, kehatüübile jmt. Nii on vaenu-

¹ Kasutusel on ka venemõjulised tuletised, nagu *piider* (vene *nudopac'*ist) ja *peedik*, kuid nende esinemissagedus on diakroonseks analüüsiks liiga väike.

sõnade tähendusväli sama dünaamiline kui ühiskondlikud kategooriad, mille kaudu inimesi eristatakse. Seniste vaenusõnauurimuste fookus on olnud distsipliinilt erinev: keeleteaduses on rõhk olnud semantilisel sisul, filosoofias aga pragmaatilistel funktsioonidel ja nende sotsiaalsel toimel. LGBT inimeste vastu suunatud vaenusõnade uuringud on keskendunud peamiselt nende rollile heteronormatiivsuse tugevdamisel (McCann *et al.*, 2010), regionaalsetele kasutusmustritele (Worthen, 2021) ja nn keelelisele tagasivõtmisele (*linguistic reclamation*) või ümberpööramisele (*reappropriation*)² grupisiseses kasutuses (Hess, 2020; Popa-Wyatt, 2020). Süsteemseid uurimusi, mis võrdleksid vaenusõnade kasutust eri ajajärgudel, on vähe – see lünk on näha kõigis keeltes. Eesti keeles on Taave Lips (2021) näidanud, et sõna *neeger* konnotatiivne tähendus on ajas kihistunud ja omandanud sümboolse tähendusvälja, aga Lipsu uurimus põhineb ajakirjandusdebati kvalitatiivsel analüüsil, mitte korpuspõhisel kasutusuuringul, mistõttu ei käsitlee see sõna enda kasutusmustreid.

Vaenusõnade pejoratiivne laeng tekib halvustava sisu ja sotsiaalse efekti koosmõjust. Kuna vaenusõnad aktiveerivad kogu emotsionaalse reageerimissüsteemi, siis pole nende toimet otstarbekas taandada semantilisele sisule või hinnata ainult kasutaja teadvustatud eesmärki. Filosoof Jesse Rappaport (2020) on rõhutanud, et vaenusõnade tähendusdimensioonid ei ole lahutatavad: nende keeleline vorm, sotsiaalne mõju ja ajalooliselt kujunenud tähenduskihistused säilivad ja põimuvad igas kasutusjuhtumis, ka siis, kui neid tarvitatakse ilma kavatsuseta halvustada. Keel toimib performatiivselt – iga vaenusõna kasutus kutsub esile ja kinnistab stereotüüpseid eeldusi ning sotsiaalseid hierarhiaid. Seetõttu tuleb vaenusõnade uurimisel keskenduda sellele, kuidas need

² Kasutan terminit „ümberpööramine“ (*reappropriation*) sõna ümbermõtestamise ja võimestavana kasutusele võtmise tähenduses (vt Hess, 2020; Mutlaq, 2024). „Tagasivõtmine“ (*reclamation*) eeldaks, et sõna oleks varem olnud grupisiseses positiivses kasutuses (Brontsema, 2004; Popa-Wyatt, 2020), mis *pede* puhul ei kehti. „Omastamine“ (*appropriation*) kirjeldab seevastu protsessi, kus domineerivad grupid võivad vaenusõna „positiivselt ümber tõlgendada“, mis võimendab tõrjumist, sest ei arvesta sõna ajaloo (Mutlaq, 2024). Lisaks eristatakse „grupisisest kasutust“ (*community use*), mis ei ole tingimata poliitiliselt sekkuv, vaid argine, normaliseeritud kasutus (Hess, 2020).

sõnad mitte üksnes ei kujunda, vaid ka kinnistavad sotsiaalseid ja maailmavaatelisi piire ning väljendavad võimusuhteid.

Minu uurimuse peamiseks analüütiliseks lähtekohaks on Christopher Homi ja Robert May (2018) käsitlus vaenusõnadest kui kollektiivse normi ja hierarhia taastootmise vahenditest, mis struktureerivad suhteid normikohase ja normist kõrvale kalduva vahel. See perspektiiv on oluline Eesti kontekstis, kus sõna *pede* tähistab sageli poliitilist, kultuurilist või ühiskondlikku teistsugusust. Vaenusõnade toimet rõhutab ka psühholingvist Adam Croom (2011, 2013), kelle järgi on need pragmaatilised aktid, mis muudavad sotsiaalset reaalsust. Eesti-keelseid internetikommentaariume uurinud Liisi Laineste (2008) on näidanud, kuidas vaenusõnad kujundavad ja peegeldavad hoiakuid ja võimupositsioone. Kui sõna korduv kasutus kinnistub kultuuris, muutub selle esmane tähendus teisejärguliseks ning tähtsamaks saab sotsiaalne roll ehk viis, kuidas sõna kasutus loob piiri „meie“ ja „nende“ vahel, määratleb, mis on norm ja mis jääb selle piiridest välja.

Teistsugust perspektiivi pakub Judith Butleri (1997) käsitlus, mille kohaselt saab solvangu muuta subjektsuse loomise vahendiks – vaenusõna ümberpööramine lubab kehtivaid kategooriaid vaidlustada ja luua uusi identiteedipositsioone ehk kohti diskursuses, millest lähtuvalt subjekt saab rääkida. Kõige tuntum näide keelelisest tagasivõtmisest on sõna *queer*, mis on 1980. aastate USA seksuaalsete ja sooõiguste eest seisvate aktivistide eestvedamisel võetud kasutusele enesekirjelduse, grupiidentiteedi ja akadeemilise uurimissuuna nimetusena, illustreerides, kuidas vaenusõnad võivad kogukonnasiseses kasutuses omandada võimestavaid tähendusi, mis laienevad grupist väljapoolegi (Zeman, 2022; vt ka Kuusik, 2024). Sarnaseid protsesse uurinud keelefilosoof Mihaela Popa-Wyatt (2020) rõhutab, et eduka tagasivõtmise eelduseks on sõna halvustava jõu säilimine ja vaenusõna muutub võimestavaks just seetõttu, et võimestav ja kahjustav potentsiaal toimivad korraga.

2.2. Etümoloogia ja ajalooline areng

Etümoloogiliselt on sõna *pede* aluseks vanakreeka παιδερασία (*paidēraστία*), mis koosneb tüvedest παῖς (*pais*, 'laps, poiss') ja ἐραστῆς

(*erastēs*, 'armastaja'). Kuigi sõna oli kasutusel juba antiikajal, jõudis see ladina keelde kujul *pæderastia* alles 16. sajandil renessansiaegse kreeka keele ja kultuuri aktiivse taasavastamise käigus. Algne tähendus oli 'poisiarmastus' ehk sotsiaalselt struktureeritud suhe vanema mehe ja nooruki vahel Vana-Kreekas. (Dover, 1989)

Eesti keelde jõudis sõna tõenäoliselt mitut pidi: 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses saksa keele vahendusel (vrd saksa *Päderast*, prantsuse *pédéraste*),³ hiljem kinnistus selle kasutus Nõukogude perioodil venekeelse vormi *недепакт* mõjul. Eesti keeles on kujunenud sellest rahvakeelne ja lühivormiline *pede*, mida tänapäevases kasutuses peetakse halvustavaks. Sõna tähendusvälja ja negatiivset konnotatsiooni on tugevalt mõjutanud karistusseadused. 19. sajandi lõpul võeti vene meditsiinikeeles kasutusele *недепакт* ('pederastia'), mis jõudis hiljem Eesti õigus- ja tervishoiu-terminoloogiasse ning kinnistus sõdadevahelise Eesti ja Nõukogude seadustes, mis kriminaliseerisid meestevahelised seksuaalsuhted. Lisaks sellele, et homoseksuaalsus Nõukogude Eestis rekriminaliseeriti, kujundas selle tähendusvälja oluliselt asjaolu, et paragrahvi alusel karistati valdavalt vägistamiste, grupivägistamiste ja vanglateskkonnas toimunud vahekordade ja lapsepilastamise eest, vaid harva nõusolekul põhinevate suhete eest (Põldsam, 2023). Paragrahvi sõnastus sidus tahtlikult ajalooliselt spetsiifilise pederastia mõiste kõikide homoseksuaalsete suhetega, võrdsustades täiskasvanutevahelise kokkuleppelise läheduse ja laste kuritarvitamise. See seostamine ei olnud juhuslik, vaid osa Nõukogude võimu laiemast strateegiast homoseksuaalsuse häbimärgistamiseks ja tõrjumiseks (Healey, 2001). Homoseksuaalsuse kriminaliseerimisega seotud stereotüübid ja varjatud tähendused elavad sõna kasutuses edasi, sest nende ajaloolised seosed aktiveeruvad ka tänapäeval.

Eesti Keele Instituudi ühendsõnastikus (2025) on sõnal *pede* kaks tähendust: 1) HALVUSTAV 'homoseksuaalne mees (ka sõimusõnana)' ja 2) KÕNEKEELNE 'millestki eriliselt vaimustunud inimese kohta'. Sõna

³ Sama laenamisahel on esitatud ka EKI ühendsõnastikus Sõnaveebis (EKI ühendsõnastik 2025, vt märksõnad *pederast* ja *pede*).

leksikograafiline kirjeldus on ajaga muutunud, nimelt on eesti keele seletavas sõnaraamatus (2009) sõnal *pede* kirjas vaid üks tähendus: KÕNEK 'gei, homo (mehe kohta), pederast'. Märgendimuutus kõnekeelsest halvustavaks võib peegeldada nii sõnastiku koostamise metoodika erinevust kui ka paranenud teadlikkust sõna halvustavast mõjust; käesoleva uurimuse andmed näitavad, et halvustav kasutus oli levinud juba 1990ndatel.

2.3. Andmed ja meetod

Analüüs tugineb kahele eesti keele ühendkorpuse⁴ (Koppel & Kallas, 2022) ajamärgistustega allkorpusele, mis võimaldavad vaadelda sõna kasutust diakroonselt ehk jälgida sõna tähenduse muutumist aja jooksul. Koondkorpus (1990–2008) sisaldab ajakirjandustekste, ilukirjandust, Eesti ja Euroopa õigusakte, teadustekste ning uudiste, jututubade ja foorumite tekste. Koondkorpuse mitmekesisus võimaldab võrrelda, kuidas sõna on kasutatud nii formaalsemas kontekstis, näiteks ajakirjanduses, kus tekste on toimetatud, kui ka mitteformaalsemas kontekstis. Uudisvoogude korpus (2014–2023) koosneb peamiselt *online*-meedia portaalide tekstidest (Koppel & Kallas, 2022), mis tähendab, et seal on esindatud nii ajakirjanduse kui ka laiema digitaalse meediaruumi dünaamika. Korpust analüüsisin päringusüsteemi Sketch Engine abil (Kilgariff *et al.*, 2004; Kilgariff *et al.*, 2014).

Kuna uuritavat sõna esineb allkorpustes vähe – koondkorpuses 237 ja uudisvoogude korpuses 355 korral⁵ –, lubab analüüs näidata ühiskondlike muutuste keelelisi peegeldusi pigem kvalitatiivselt. Varasema ja hilisema perioodi korpused erinevad üksteisest meedia-miljöölt: erinevalt uudisvoogude korpusest puuduvad koondkorpuses tänapäevane veebimeedia ja kommentaariumikultuur, mis tähendab, et kasutusviisid on mõnevõrra erinevad. Kuigi ühendkorpuse tekstid on klassifitseeritud žanriteks ja teemadeks (Koppel & Kallas, 2022), ei võimalda korpuste erinev koosseis ja sõna *pede* väike esinemissagedus statistiliselt või sisuliselt

⁴ Kasutatud on eesti keele ühendkorpuse uusimat versiooni (Koppel *et al.*, 2023).

⁵ Koondkorpus sisaldab u 224 miljonit sõnet, uudisvoogude korpus u 344 miljonit sõnet.

usaldusväärset žanritevahelist võrdlust. Seepärast keskendub analüüs žanriüleselt *pede* pragmaatilistele funktsioonidele ja kasutuskontekstidele. Lisaks korpuses olevatele tekstidele kasutan üksikuid näiteid väljastpoolt korpust, et selgitada või illustreerida kasutusviise, mis korpusmaterjalis esinevad harva või puuduvad, kuid on tähenduslikud. Korpusenäited on varustatud väljaande nime ja aastaga (nt *Uued Uudised*, 2020); korpuseväliste näidete puhul kasutan autori nime ja aastat (nt *Viilup*, 2021). Mõni korpuseväline näide võib olla ka ühendkorpuses olemas, kuid viitan neile autorite järgi, et rõhutada nende näidete kasutust eraldiseisva taustainfona.

Analüüsiühikuks on konkordantsirida, mis sisaldab otsisõna koos vahetult ümbritseva tekstiga (± 50 sõna). Vajaduse korral olen analüüsinud suuremat tekstiüksust. Allkorpustele viitamiseks kasutan edaspidi lühiduse huvides nimetusi *varasem periood* koondkorpuse (1990–2008) ja *hilisem periood* uudisvoogude korpuse (2014–2023) kohta.

Kategoriseerimisel võtsin aluseks Croomi (2013) kolmeosalise jaotuse: 1) paradigmaatiline halvustav kasutus (sõimusõna suunatud selle traditsioonilise sihtgrupi vastu), 2) mitteparadigmaatiline halvustav kasutus (sama sõna laiendamine teistele gruppidele) ja 3) mittehalvustav grupisisene kasutus. Lisaks lähtun Andersoni ja Lepore'i (2013) vaenusõnade tabu-lähenemisest, mille kohaselt ei ole vaenusõnad solvavad niivõrd oma tähenduse tõttu, vaid seepärast, et nende kasutamise kaudu rikutakse ühiskonnas kehtivat keelelist tabu – neid teatakse ja tajutakse kui „sobimatuid“ või „keelatud“ sõnu. Kuna olemasolevad teoreetilised raamistikud ei arvesta süsteemselt ajalist muutust ega käsitle piisavalt ideoloogilist instrumentaliseerimist ja kultuurilist nihestamist, töötasin korpusmaterjali põhjal välja uue viiekomponendilise skeemi: 1) solvang, 2) kontrollivahend, 3) poliitiline sildistaja, 4) provokatsioon ja 5) identiteedi kinnitaja. Mõned viiest põhikategooriast olen täpsuse huvides jaotanud omakorda allkategooriateks. Eraldi käsitlen liitsõnamoodustust ja tuletamist, mis võimaldavad neid funktsioone varieerida ja tugevdada, samuti erinevusi allikatüüpide (peavoolumeedia, alternatiivmeedia, kultuuriväljaanded ja kommentaariumid) kaupa.

Analüüsi mõistmiseks on vaja täpsustada mõningaid põhimõisteid. Kõnetegude all mõistan vaenusõnade kaudu toimepandud tegusid, näiteks solvamist, ähvardamist, välistamist. Tuginen John L. Austini (1962) kõneaktiteooriat edasi arendavatele käsitlustele (nt Butler, 1997), kus vaenusõnade toimimist mõistetakse performatiivse protsessina – mitte tegelikkust kirjeldavate väidetena, vaid korduse kaudu sotsiaalset reaalsust loovate tegudena. Pragmaatiliste funktsioonide mõtestamisel toetun Verschuereni (2012) lingvistilise pragmaatika käsitlusele, mille kohaselt kujunevad keelelised tähendused kasutajate tehtud valikute ja nende sotsiaalse toimivuse kaudu. Diskursuse all mõistan temaatiliselt organiseeritud keelekasutuspraktikat (Fairclough, 1992; Hennoste, 2000; Meyer *et al.*, 2001), kus kindlate teemade ja valdkondadega seostuvad spetsiifilised sõnakasutuse ja tähendusloome viisid. Diskursiivsed vahendid on keelelised võtted (sõnavalik, metafoorid, argumentatsiooniviisid), mida kasutatakse sõnumite kujundamiseks, diskursiivne strateegia aga nende vahendite süstemaatiline rakendamine kindla eesmärgi nimel.

3. Sõna *pede* funktsioonid

3.1. Vaenusõna solvanguna

Selles alapeatükis käsitlen juhtumeid, kus *pede* peamine funktsioon on alandada ja halvustada, olgu sihtmärgiks üksikisik või grupp. Solvangu keskmes on rünnak, mitte käitumise reguleerimine.

Üksikisikule suunatud halvustamine. Otsese rünnaku tasandil kasutatakse sõna *pede* mitte ainult (eeldatava) seksuaalse orientatsiooni märkimiseks, vaid alandava sildina, mille eesmärk on solvata, isoleerida või vastast rünnata. Näiteks kogemuse kirjelduses *Mind sõimatakse tänaval pedeks. Öeldakse: kuradi pede, kao koju või pane ennast põlema!* (SL Õhtuleht, 2007) soovitakse selle sõna kaudu alandada inimese väärtust individuaalsel tasandil.

Üksikisikule suunatud halvustamist illustreerib ka järgmine kirjeldus: *Kuulsin kahte väikemeest vihaselt omavahel vaidlemas, kuni üks*

tigedalt kähvas: "Kuradi pede! Teine ei jäänud vastust võlgu ja vastas: "Ise oled pede!" ja nii nad teineteist pedeks söimasid, kuni mina küsisin, kas te üldse teate, mida see sõna tähendab? Loomulikult ei teadnud sõna tähendust kumbki (EPL, 2007).

Kui tänaval aset leidnud intsident kirjeldab konkreetse inimese solvamist ja ähvardamist, siis lastevaheline tüli näitab, kuidas sõna võib olla mõjus ka siis, kui kasutajad ei oska kirjeldada selle tähendust. Viimases näites täidab *pede* üksnes alandamise funktsiooni, selle jõud seisneb mitte tähenduses, vaid sotsiaalses signaalis.

Kategooriapõhine halvustamine. Üksikisiku solvamise kõrval on näha kategooriapõhist halvustamist, kus sihtmärgiks ei ole konkreetne inimene, vaid üldistatud kujutus ühiskonna silmis sobimatust ja kahjulikust. See ilmneb neis *pede* kasutamise juhtudes, kus see on suunatud homoseksuaalsete meeste esitamisele alaväärse, ohtliku, kõlbeliselt mandunu või ebanormaalse grupina. Näiteks Keskerakonna ajalehe Kesknädala veebiversiooni kommentaariumis (2021) oleva lause *Sest kui peded ei saa õigust abielluda, ei saa nad ka õigust lapsendada* kaudu õigustatakse LGBT inimeste kõrvalejätmist ühiskonnast ja nad kuulutatakse pereeluks sobimatuks.

Eriti selgelt avaldub kategooriapõhine halvustamine LGBT inimeste paigutamises normist väljapoole, võrdsustades neid kurjategijate või patoloogiliste nähtustega. Näiteks kirjutatakse Kesknädala kommentaariumis 2021. aastal: *On ju ette selge, et 2 pedevana hakkavad 2-aastast tüdrukut pärast lapsendamisõiguse saamist pilastama. Ning seaduslikult.* Selliste väidete kaudu kujutatakse LGBT inimesi olemusliku ohuna lastele, õigustades nii tõrjumist.

Halvustamine võib toimida ka kaudsemalt, seostades homoseksuaalsust tavatu olemuse või käitumisega. Näiteks lauses *Ja üks see ole ju igale ühele näha, kes on pede ja kes ei ole* (EPL, 2003) eeldatakse seksuaalvähemuse hulka kuuluvuse visuaalset äratuntavust, rõhutades erinevust normist. Sarnaselt väljendab lause *Mina seda pedede pillerkaart ei vaata! (tshh, tegelt muidugi vaatan)* (lugejakiri.ee, 2022) avalikku distantseerumist Eurovisionist, mis on saanud geikultuuri sümboliks, samas kui

irooniline kõrvalmärkus osutab vajadusele oma huvi varjata, justkui oleks nähtusega seostumisel kahjulik mõju. Mõlemas näites kujutatakse homoseksuaalsust nähtava, äratuntava või koomilise kõrvalekalda. Kuigi selline kasutus võib olla irooniline, osaleb see siiski korduvate kujutamisi viiside mustris, kus homoseksuaalsust esitatakse kui kõrvalekallet tava-pärasest, tugevdades sellega arusaama seksuaalsest mitmekesisusest kui millestki ebanormaalsest.

Äärmuslikumal kujul avaldub kollektiivne vaenulikkus vägivallaähvardustes. Näiteks viitab EPL-i 2007. aasta artiklis autor tüüpilistele kommentaaridele LGBT-teemaliste artiklite all, tuues välja fraasi *peded ahju*; SL Õhtuleht (2006) kirjeldab olukorda, kus mööduja karjub tänaval: *Peded surevad!*. Selline sõnakasutus loob sümboolse raamistikku, milles näib sihtmärgiks võetud gruppide tõrjumine õigustatud või normaliseeritud.

3.2. Vaenusõna kontrollivahendina

Erinevalt otsesest halvustamisest toimib *pede* veel sotsiaalse kontrolli vahendina, mille eesmärk on määratleda lubatud ja lubamatu käitumise piire. Kui eelmises alapeatükis kirjeldasin juhtumeid, milles vaenusõna toimis solvamise funktsioonis, siis siin on sellel pigem hoiatuse ja distsiplineerimise funktsioon.

Mehelikkusnormi kehtestamine. Sõna *pede* rakendub meediatekstides sageli tähistajana, mis markeerib kõrvalekallet normatiivsest maskuliinsusest, olgu see seotud välimuse, käitumise, emotsionaalsuse või puuduliku autoriteetsusega. Seksuaalse orientatsiooni halvustamise tegelik siht on enamasti sobimatus mehelikkusnormiga (Pascoe, 2007; Reigeluth & Addis, 2016). Homofobsed solvängud toimivad mehelikkuse piiramise vormina – protsessina, milles heteronormatiivseid ja mehelikke soorolle hoitakse ülal sotsiaalsete karistuste abil, mis ulatuvad verbaalsest alandamisest füüsilise vägivallani (Butler, 1990; Connell & Messerschmidt, 2005).

Kõrvalekallet normatiivsest maskuliinsusest esindavad järgmised näited. 2018. aastal kirjeldati Õhtulehes juhtumit, kus üks mees solvas teist, öeldes, et *pikki juukseid kannavad üksnes peded*, ja asus seejärel neid

juukseid jõuliselt sikutama. Siin tähistab *pede* kõrvalekallet välimuse normist. Emotsionaalsus on samuti valdkond, kus *pede* markeerib ebameheliikkust: USA näitleja meenutab, kuidas *ta igatses meestega emotsionaalset lähedust või sidet, mida tema kasvukeskkonnas peeti pedeliikuks* (Õhtuleht, 2018). Isegi perekondlikku hoolivust võidakse tõlgendada sobimatu käitumisena, nagu näitab ühe eesti meessoost koomiku kirjeldatud olukord: *Ma siis rääkisin lugu, kuidas käisin maal vanaema juures, mispeale see purjus mees karjus: "Mingi pede oled vä?"* (Õhtuleht, 2018). Üheski neis näites ei viita *pede* seksuaalsele orientatsioonile, vaid meheliikkuse normi ootusest hälbimisele. Sellistes näidetes kasutatakse sõna peamiselt meheliikkuse piiride vägivaldseks kehtestamiseks.

Vägivald maskuliinsuse normide kinnitajana ei avaldu ainult argikeelsetes solvangutes. Veelgi otsesemalt ilmneb vaenusõna seotus vägivalda loomulikustamisega kultuurikriitilistes tekstides, kus kellegi nimetamine *pedeks* õigustab tema vastu suunatud vägivalda – isegi kui see esitatakse irooniliselt või liialdatult. Näiteks 2022. aastal Ypsilonis analüüsitud filmis „Tulnukas“ defineeritakse „normaalne mees“ kui keegi, kes „müüb metsa ja peksab raudlatiga pedesid“. Kuigi kujund on osa liialdatud karikatuurist, mis tõstab esile toksilise meheliikkuse stereotüüpe, taastoodab see ühtlasi arusaama, et maskuliinsuse säilitamiseks on kõrvalekaldele vaja vastata füüsilise vägivaldaga. *Pede* toimib kõrvalekalde normatiivse tähistajana, vägivalda kujutamine muutub osaks viisist, kuidas seda kõrvalekallet ohjatakse ja kontrolli all hoitakse. Kuigi „Tulnuka“ eesmärk on paljastada normi absurdsust, võib selline kujutlus siiski taastoota vaenusõna väärtusraamistust ja sotsiaalset mõjujõudu. (Anderson & Lepore, 2013) McCready ja Davis (2024) märgivad, et vaenusõna mainimine võib aktiveerida taustal olevad väärtushinnangud – siis nel juhul heteronormatiivsed eeldused, mis seovad meheliikkust ja vägivalda.

Kollektiivsel tasandil avaldub normatiivne meheliikkuse kontroll eriti tugevalt spordis. Näiteks spordivõistluse tribüünil kuulnud hüüe *Pärnus ongi ju ainult peded!* (Õhtuleht, 2024) ei väljenda üksnes põlgust vastasvõistkonna suhtes, vaid võimendab oma grupi maskuliinset identiteeti. Siin töötab vaenusõna korraga vastase alandamise ja oma grupi

meheliku üleoleku kinnitamise vahendina. Spordikonfliktides kasutatakse pedeks nimetamist frustratsiooni ja solidaarsuse väljendusena: *Kuigi paljude arvates olnuks õigem näidata kollast kaarti, eemaldas Eiko Saar floralase. «Kohtunik on pede!» kaikus Flora fännisektor* (Õhtuleht, 2005). Hüüatus väljendab rahulolematust kohtunikuga, kelle otsus ei meeldi vaatajatele: frustreerunud fännid püüavad teda kättemaksuks alavääristada, seades kahtluse alla tema mehelikkuse. Iga kõrvalekalle – välimuses, tunnetes või otsustes – võib viia *pedeks* tembeldamiseni ja sõna toimib kontrollivahendina heteronormatiivse maskuliinsuse piiride jõustamisel.

„Hea“ ja „halb“ homoseksuaalsus. Korpusanalüüsi põhjal ilmneb kasutajate teadlik valik sõnade *pede* ja *homo/gei/homoseksuaal* vahel, mis näitab, et need sõnad on erineva hoiakulise tähendusega. Näiteks tõmbab üks kommenteerija selge eristusjoone: *Ma eristan homosid ja pedesid. Homoseksuaalide vastu pole mul mitte midagi, ma tunnen neid ja saan hästi läbi. Aga vat pederasti sa tunned ära! Ta on väljakutsuvalt vastik.* (EPL, 2001). Nagu eelmise alajaotise näidetes, toimib siin mehelikkusnorm – *pede* on keegi, kes käitub väljakutsuvalt, st ei vasta meessoootusele olla vaashoitud. Siinses konstruktsioonis aga ei vastandu *pede* mitte *heterole*, vaid *homole*, ja sellega kaasneb tähendusnihe: *pede* kehastab nn halba geid ehk kedagi, kes väärib põlastust, sest ta ei vasta ühiskondlikele ootustele, mis eeldavad normidega kohanemist. Sellised vastandused võimaldavad lugejal positsioneerida end sotsiaalselt aktsepteeritud homoseksuaalsuse kõrvale – heaks kiidetud ja „normaalse“ eneseväljenduse toetajaks –, samal ajal distantseerudes n-ö liialdatud, väljakutsuva või poliitilise gei kuvandist. Sarnane hierarhia tuleb esile ka SL Õhtulehe artiklis (2006): *Kasutan täiesti teadlikult neutraalsema „gei“ asemel pisut vanamoodsamat väljendit „pede“, kuna ma ei ole põhimõtteliselt nõus väitega, et homoseksuaalsus on oma olemuselt midagi toredat või lõbusat.* Selles näites ilmneb pragmaatiline valik: *pede* on siin poliitiliselt motiveeritud sõna, millega väljendatakse kriitilist hoiakut kogu homoseksuaalsuse nähtuse suhtes. Need näited ilmestavad, kuidas sõnavalik loob ideoloogilisi positsioone.

Vastandav eristus peegeldab laiemat ühiskondlikku arusaama, mida on täheldanud ka vaenusõnade uurijad McCready ja Davis (2024), kes märgivad, et sellised eristused aktiveerivad taustal olevad väärtushinnangud – siinkohal eeldused „hea“ ja „halva“ homoseksuaalsuse kohta –, määrares, milline käitumine on ühiskondlikult aktsepteeritav. See võimaldab heteronormatiivsel ühiskonnal säilitada kontrolli homoseksuaalsuse representatsiooni üle, näidates end samal ajal sallivana. Kuigi sõna *gei*, aga iseäranis sõnad *homo* ja *homoseksuaal* võivad toimida kõrvalekallete markeerijana (Kuusik, esitatud), rakendub see funktsioon vaenusõna *pede* puhul eriti jõuliselt, märgistades mitte ainult seksuaalsust, vaid ka moraalseid ja poliitilisi valikuid.

3.3. Vaenusõna poliitilise sildistajana

Kui eelnevalt käsitletud funktsioonides oli *pede* suunatud konkreetsele isikule või käitumisele, siis poliitilise piiritõmbaja funktsioonis muutub see abstraktseks sildiks. Eriti alates 2018. aastast kasutatakse *pede* vahendina, millega vastandatakse „meie“ (rahvuslik, konservatiivne) ja „nemad“ (liberaalne, Euroopa-meelne). Näiteks *pedeseadus* ja *rahva pedestamine* esinevad korduvalt Kesknädala ja Uute Uudiste kommentaariumis (näited aastatest 2020–2022), kus räägitakse maailmavaatelistest vastaspoolest. Nendes konstruktsioonides on näha märkimisväärset semantilist nihet: *pede* kaotab oma alge seksuaalse viite ja muutub poliitiliseks sildiks. *Pedepropaganda* ei pruugi tähistada homoseksuaalsuse teemal rääkimist, vaid liberaalset maailmavaadet laiemalt; *pedeseadus* ei pruugi viidata mitte seksuaalõigustele, kooseluseadusele või abieluvõrdsusele, vaid Euroopa väärtustel põhinevale seadusloomele üldiselt. See semantiline laienemine võimaldab ühendada erinevaid ideoloogilisi vastaseid (feminism, mitmekultuurilisus, liberaalsus) ühise halvustava kategooria alla. Näiteks kirjutatakse Kesknädala kommentaariumis: *Lõhe tekitasid just pedesotsid ja rehvid 6 aastat tagasi oma sooviga siia sisse meelitada tuhandeid mutukaid ning hakata neid ülal pidama. Pede toimib siin katusteterminina, mis seob liberaalse poliitika, immigratsiooni ja majandusliku ebakindluse üheks sümboolseks vaenlaseks.*

Sama strateegiat näeb ka fraasis *pedepropaganda ja globalistide toetamisega teevad ajalehed ennast täis* (Uued Uudised, 2020), kus *pedeks* tembeldatakse liberaalne meediaruum, või sellises väljendis nagu *pedealdelikud väärakused* (Kesknädala kommentaarium, 2021), kus *pede* liidetakse Euroopa liberaalse parteiperekonna ALDE nimega. Siin raamitakse sõnaga *pede* kogu liberaalne poliitika hülbelise, normist kõrvale kalduva ja poliitiliselt ebasoovitava nähtusena. Poliitiline sildistamine võib hõlmata veelgi laiemaid kategooriaid: *Pedesid, mustlasi ja Brüsselit tuleb karta* (ERR, 2020), kus paralleelne süntaks ühendab seksuaalse, etnilise ja poliitilise teisesuse üheks vaenlaskuvandiks.

Eriti teravalt avaldub poliitiline sildistamine poliitikute puhul: *Ning selles tõmmu, paranoiliselt russofoobses, feminiseeritud ja pedestatud variatsioonikeskkonnas on Kallas ja Tsahkna oma õiges elemendis* (Uued Uudised, 2022). Sõnadega *feminiseeritud* ja *pedestatud* konstrueeritakse kujutus liberaalsest poliitikust kui pehmest, ebapiisavast ja poliitilisse võimuruumi sobimatust. Nii sulanduvad soolised normid ja poliitilised vastandused üheks tervikuks – liberaalne poliitika on korraga ebamehelik ja ideoloogiliselt vastuvõetamatu. Mustrit, kus *pede*-sõna kaudu naeruvääristatakse naispoliitiku, kujutades neid moraalselt ja poliitiliselt hülbelisena, on täheldatud ka uuringus misogüünia ja seksismi normaliseerumisest Eesti meediapildis (Kaukonen *et al.*, 2024).

3.4. Vaenusõna provokatsioonina

Noortekultuuris omandab vaenusõna *pede* teistsuguse funktsiooni – see ei kehtesta norme, vaid lõhub neid teadlikult tähelepanu eesmärgil. Märkimisväärset muutust noortekultuuris näitab *pede* provokatiivne ja kultuurikriitiline kasutus 2018. aastal esile tõusnud räppari Väike Pede esinejanimes. Kui noortelt küsitakse sõnavaranäiteid (nt koolivisiitidel, kus keeleteadlased käivad noorteele töötube tegemas), pakutakse anonüümselt sagedasti just selliseid tabusõnu nagu *pede* ja *neeger*, mis toimivad grupiidentiteedi tugevdamise ja normide teadliku rikkumise markeritena (vt nt Algvere *et al.*, 2025). Provokatsiooni efekt ei tule mitte sellest, mida sõna tähendab, vaid sellest, et keegi julgeb seda avalikult kasutada. Õhtuleht (2018) kirjeldab: *Nublu kõrval on noorte südamed*

võitnud veel teinegi Soundcloudi sensatsioon Väike Pede, kelle kontserdid meelitavad kohale sadu fänne. Kui ajakirjanik meili teel uuris, miks artist sellise nime valis, vastas ta: *Käi v***u loll luud.* Selline agressiivne vastus selle asemel, et anda selgitusi, viitab provokatsioonile ilma positsioonita – tegemist ei ole seisukoha väljendamisega, vaid provokatsiooniga, mis võtab kontrolli hetkeks, kuid ei pruugi muuta diskursust (vrd Cameron, 1995).

Kirjeldatud juhtum illustreerib vaenusõna omastamist väljastpoolt tõrjutud kogukonda, mis erineb ümberpööramise või tagasisivõtmise strateegiatest selle poolest, et puudub kollektiivne poliitiline positsioon ja eesmärk kujundada ümber sõna tähendust avalikus ruumis. Sellise lähenemisega võetakse vaenusõna teadlikult kontrolli alla, et nihutada selle negatiivne laeng brändi loomisesse. Samuti illustreerib esinejanimi nn usutava eituse (*plausible deniability*) suhtlustaktikat (vt nt Peet, 2024), kus vaenusõna kasutatakse teadlikult, kuid vastutust kasutamise eest ei võeta. Artist ei selgita ega põhjenda oma valikut, vaid vastab agressiivselt, jättes tõlgenduse tahtlikult avatuks. See võimaldab üheaegselt nautida provokatsiooni šokiväärtust ja vältida homofoobiasüüdistusi.

Provokatsiooni keerukust näitabki artisti hilisem otsus muuta oma esinejanimi Väikeseks PD-ks, mis võib viidata katsele leevendada algse nime võimalikku vastuolulisust avalikus ruumis, säilitades samas nihestuse ja mässulise hoiaku. Artist on pidanud kuulma etteheiteid, et muutus „pehmoks“ (Viilup, 2021), mis näitab, kuidas provokatiivne positsioon kujuneb ise normiks, mille rikkumist oodatakse. Tabude teadlik rikkumine noortekultuuris viitab sellele, et *pede* tähendusväli on läbiräägitav – kuigi sageli vastuolulistel ja riskantsetel viisidel. Provokatiivne kasutus ei muuda sõna tähendust, vaid selle tabustaatust rakendatakse teadlikult kultuurilise kapitali loomiseks.

3.5. Vaenusõna identiteedi kinnitajana

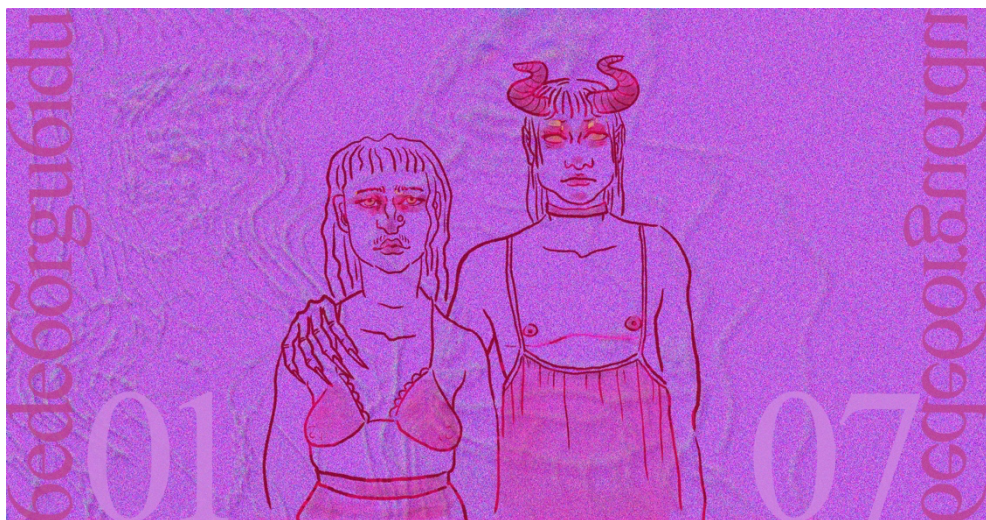
Mõned 2020-ndatel ilmunud näited viitavad, et sõna *pede* kasutatakse üksikutel juhtudel ka enesekohaselt. See nihe tõstatab küsimuse, kas vaenusõna saab muuta identiteedi kinnitamise vahendiks. Näiliselt nihkub sõna tähendus agressioonist mängulisuse ja eneseteadliku provokatsiooni poole, kuid küsimus jääb, kas sellised kasutusviisid muudavad sõna halvus-

tavat jõudu või lihtsalt kohanduvad sellega. Kui vaenusõnade ümberpööramine on levinud vastupanuvorm (Brontsema, 2004), siis pragmaatiline kohanemine on pigem toimetulekuviis (Cheng *et al.*, 2025), mis aitab tõrjutud kõnelejal kaitsta end keelelise vägivalla eest, annab teatavat turvatunnet ilma olemasolevaid võimusuhteid vaidlustamata (Ritchie, 2017).

Korpuses leidub enesekohase kasutuse erandlikke näiteid äärmiselt vähe. Näiteks kirjeldab Sirbi artiklis (2021) autor: *Olen sellega leppinud, et ütlen enda kohta pede, siis jäetakse mind rahule*. Autor kasutab enda kohta vaenusõna, kuid sellises olukorras ei väljenda see trotsi ega nihesta sotsiaalset normi. Tegemist on kohanemisstrateegiaga: enesemääratlus muutub kaitsemehhanismiks, mis võimaldab vältida avalikku konfliktset tähelepanu. Sõna *pede* ei tähista siin kogukondlikku eneseteadlikkust, vaid avalikus ruumis liikumise strateegilist kompromissi. Autor väljendab samas artiklis kasutatava sõna suhtes ebakindlust: *Ma ei tea, kas olen täiesti pede ...* See väliselt pealesurutud sõna üheaegne mänguline kasutamine ja selles kahtlemine viitavad distantsile ja eneseirooniale – katsele leida kaitseviis suhestuda kategooriaga, mis on koormatud vaenutähendustega.

Kunstnik, *drag*-i-artist ja aktivist Helgi Saldo (2021) väljendab oma blogis kriitilist positsiooni, küsides, kas sõna *pede* ja selle variandi *pederast* ümberpööramine ja võimestavana kasutamine on üldse võimalik või soovitatav. Helgi Saldo osutab, et nende sõnade ajalooline ja etümololoogiline taust on tihedalt seotud *pederastia*-taaga ja pedofiiliaga ning nad kannavad endas varjatud tähendusi, mis ülekohtuselt seostavad homoseksuaalsust lastevastase seksuaalvägivallaga. Saldo argument haakub käsitlusega, mille kohaselt on ümberpööramine võimalik vaid siis, kui sõnal on kestev negatiivne tähendus, mida tõrjutud grupp saab ümber määratleda (Popa-Wyatt, 2017). Kuid Helgi Saldo märgib, et isegi eneseiroonilisel või trotslikul kasutusel võib hinnanguliselt väga laetud ja ajalooliselt stigmatiseeriva taustaga sõna hoopis tugevdada kahjulikke assotsiatsioone. Tema hinnangul võib selliste koormatud tähistajate ümberpööramine olla LGBT kogukonnale pigem kahjulik, eriti olukorras, kus avalikkus ei pruugi tajuda sõna ajaloolisi ja semantilisi nüansse.

Leidub ka olukordi, kus sõna *pede* kasutatakse avalikult trotsliku enesemääratluse vahendina. Näiteks Tartus toimuva peosarja *Pedepõrgupidu* (peokutses kujul *6ede6põrgu6pidu*, vt joonis) korraldajad kasutavad vaenusõna mängulise enesemääratluse vahendina, muutes selle kogukondliku ühtsustunde ja vastupanu sümboliks. Sarja eestvedajate jaoks (Alar Rõigas, isiklik vestlus, 29.09.2025) ei tähenda see ainult LGBT kuuluvuse kinnitamist, vaid laiemalt homonormatiivsuse (Duggan, 2002) ja heteronormatiivsuse sulandumise kriitikat, hõlmates LGBT kogukonna kõrval ka teisi normist kõrvale kaldujaid, ehkki põhirõhk jääb siiski seksuaalsete ja sooliste normide kriitikale. Nii seatakse vaenusõna mitte üksnes iroonia või provokatsiooni teenistusse, vaid uue reaalsuse loomise vahendiks.

Joonis. Pedepõrgupeo kutse, autor @seenjaporgand

Kuigi angloameerika aktivismisõnavaras on sellised sõnad nagu *queer* või *dyke* edukalt tagasi võetud, jääb *pede* ümberpööramine praeguse seisuga Eestis kitsaks nähtuseks, enesekohast kasutust iseloomustab pigem pragmaatiline kohanemine. See erinevus viitab olulisele teoreetilisele eristusele: kui vaenusõnade ümberpööramine on laialdaselt dokumenteeritud (Bianchi, 2014; Brontsema, 2004; Popa-Wyatt, 2020), siis pragmaatiline

kohanemine – vaenusõna kasutamine ellujäämis-strateegiana ilma võimestava eesmärgita – on jäänud teoreetiliselt alakajastatuks.

Käesolev analüüs resoneerib laiema mustriga eestikeelse LGBT sõnavara aruteludes. Nagu näitab uuring sõna *kväär* vastuvõtu kohta, on LGBT kogukond eri meelt: osa toetab olemasolevate kohalike sõnade, nagu *pede* ja *lilla* ümberpöörast, teised eelistavad tähenduslikult koormamata uusi sõnu (Kuusik, 2024). See kinnitab *pede* võimestavana kasutusele võtmise peamist probleemi – kuigi LGBT grupi sees teatakse ümberpöörast teoreetilist väärtust, ollakse praktikas ajalooliste seoste loomise suhtes ettevaatlikud. Erinevalt sõnast *kväär*, mis ühendab ingliskeelse *queer*’i ajaloo ja eestikeelse sõna *väär* resonantsid, seisab *pede* oma etümoloogilise pärandi tõttu silmitsi suurema väljakutsega.

4. Keeleline loovus: funktsioonide avaldumine liitsõnades ja tuletistes

Kui eelmises peatükis käsitlesin sõna *pede* pragmaatilisi funktsioone ja eri kasutusviise, siis selles peatükis näitan, kuidas need avalduvad liitsõnades ja tuletistes. Uute grammatiliste vormide moodustamine võimaldab anda sõnale uusi tähendusvarjundeid ja laiendada kasutusvõimalusi.

Pede funktsioon erineb oluliselt esi- ja järelkomponendina. Esikomponent (*pede-*) koondab vastandusi ja annab liitsõnale poliitilise vastandamise varjundi (*pedescadus*, *pedemõtted*, *pedepropaganda*), mida illustreerib Kesknädala kommentaariumis olev (2020): ... *viia koolidesse perverseid pedemõtteid* [räägitakse kaasaegsest seksuaalharidusest] *ning sõimata loomuliku perekonna kaitsjaid* või *pedepealinn* [Rakvere kohta, kus korraldatakse LGBT filmifestivali]. Siin kasutatakse sõna poliitiliste ja kultuuriliste vastaste häbimärgistamiseks. Varasemates tekstides esineb seda ka iroonilise või stiliseeriva võttena (*pedeaktivistid*, *pedekultuur*, *pedefilm*), näiteks SL Õhtulehes (2006): *Tore oleks, kui pedeaktivistid hakkaksid nõudma ...*, või Eesti Päevalehes (2003): *pedevärgist ei teinud saladust, juudiusu vahetas mingi omakasupüüdmatu budismi vastu ...*

Erinevalt esikomponendist, mille funktsioon on poliitiliselt vastanduda, toimib *-pede* järelkomponendina sageli iroonia väljendaja või

intensiivistajana (*autopede*, *mängupede*, *toidupede*), kus seksuaalsele orientatsioonile viitamise asemel markeeritakse afektiivset seotust või (liigset) entusiasmi mõne tegevusala suhtes.⁶ Näiteks kirjeldab SL Õhtuleht (2007): *Kui mängitakse, siis vaikselt kodus igavuse peletamiseks, aga mingeid pööraseid mängupedesid ei ole*, ning 2022. aastal kirjutab üks blogija: *Mina olen siis see sinu täielik vastand, läbi ja lõhki autopede*, rõhutades kirjglikku autohuvi. Vaenusõna muutumist teatud kontekstis entusiasmi väljendajaks on täheldatud ka inglise keeles, kus vaenusõna *fag* esineb internetikeeles sellistes liitsõnades nagu *bookfag* või *trainfag*⁷. Eesti ja inglise keele vaenusõna rekontekstualiseerimise erinevused näivad puudutavat peamiselt kogukondlikke piire – eesti keeles tundub *-pede* tagasõnana levinud laiemalt võrreldes anonüümse kasutusega ingliskeelsetes internetisubkultuurides.

Eelkirjeldatud kasutusnihke iseloom tõstatab küsimuse, kas tegu on semantilise pleekumisega ehk tähenduse hajumisega või taastoodab selline kasutus kahjulikke stereotüüpe. Nagu on märgitud mitmes vaenusõna-uurimuses (nt McCready & Davis, 2024; Ritchie, 2017), võib näiliselt neutraalne kasutus lähtuda varjatud stereotüüpest arusaamast. Tagasõna *-pede* aluseks on homoseksuaalsete meeste kui „liialdavate“ või „maitsetult kirjlike“ inimeste kuvand. Sel juhul ei ole tegu niivõrd tähenduse tuhmumisega, vaid pigem varjestamisega, kus halvustav lähtekoht säilib sõna-moodustusmustris: just *-pede* (mitte mõne muu sõna) valik entusiasmi märkimiseks kannab endas algset stereotüüpi. Selline kasutus pole lihtsalt tähendusülekanne, vaid afektiivse reaktsiooni taaskasutus – intensiivse huvi markeerimine vaenusõnaga võib seega taastoota normatiivseid väärtushinnanguid isegi siis, kui kõnelejad ei seosta seda enam homoseksuaalsusega.

⁶ Rolli võib mängida ka kõlaline sarnasus sõnaga *pedant*, kuigi etümoloogiline seos puudub.

⁷ Näiteks dokumenteerib *-fag* tagasõnana kasutust internetikeeles meemide internetikartoteek Know Your Meme, kus see toimib „sooliselt neutraalse aumärgilise järelliitena, mis kirjeldab teatud alamkultuuri fänni või liiget“ (<https://knowyourmeme.com/sensitive/memes/fag-suffix>, vaadatud 30.06.2025).

Näiline neutraalsus tõstatab teoreetilisi küsimusi. Stereotüübi püsimist semantilise varjestamise kaudu aitab selgitada pragmatikali-seerumise teooria, mis näitab, kuidas vaenusõnad võivad muutuda intensiivistajateks ja nihutada fookuse referendilt kõneleja hoiakule (Croom, 2013). Selline kasutus võib osutada ka nähtusele, mida Deborah Cameron (1995) on nimetanud vastupanuks verbaalsele hügieenile – ootusele, et solvanguid tuleks vältida või neutraliseerida. *Pede* ja *pede*-liitsõnade irooniline kasutus ei väljenda seega üksnes distantseerumist, vaid ka protesti kaasava keele ideaali vastu.

Peale liitsõnade produktiivsuse avaldub keeleline loovus grammatiliste kasutusvõimaluste laienemises. Kuigi sõna toimib peamiselt nimi-sõnana, esineb verbituletisi (*pedereerima*, *pedetsema*, *pedestamine*), omadussõnatuletisi (*pedelik*, *pedesus*), adverbiaalset kasutust (*pedehäälega*, *pede moel*) ja üksikuid nimisõna omadussõnalisi kasutusjuhte (*kaameraga on nii pede parkida*). Viimane näide osutab, kuidas sõna rakendub hinnangulise omaduse tähistamiseks, markeerides millegi „pedelikkust“ või „pedenäolisust“. Samuti esineb tuletist *pedekas*, mis oma kasutuselt paikneb omadus- ja nimisõna piirimail. Enamasti toimib see omadussõnana, nt *see tükk pidigi olema „päris pedekas“* (Teater.Muusika.Kino, 2023), kuid võib esineda ka nimisõnana, nt *Seda naljakam oli lugeda, kuidas Delfis HIMi kritiseerijaid pedekateks sõimati* (Eesti Ekspress, 2000).

Liitsõnade ja tuletiste analüüs näitab sõna grammatilist ja semantilist paindlikkust: *pede* pole isoleeritud solvang, vaid vormiliselt paindlik keeleüksus, millega saab kirjeldada käitumist, omadusi ja protsesse. Perioodide erinevus seisneb rõhuasetustes: varasemas materjalis on liitsõnade ja tuletiste kasutust vähem ning neid kasutatakse pigem iroonilisena või konkreetsete isikute või gruppide halvustamiseks; hilisemas kujuneb esikomponendist (*pede*-) abstraktne poliitilise vastandamise vahend ning järelkomponendi (*-pede*) muster stabiliseerub entusiasmimarkerina (vt ptk 6).

5. Allikatüüpide erinevused

Allikatüüpide analüüs näitab, et *pede* kasutust mõjutavad nii meediaväljaannete toimetuskorrad, poliitiline positsioon kui ka kommentaariumide vabam sõnakasutus. Poliitilises parempopulistlikus alternatiivmeedias, nagu Uued Uudised, Objektiiv ja nende kommentaariumid, aga ka Kesknädala ja peavoolumeedia väljaannete kommentaariumites kasutatakse sõna ründava vastandamise vahendina, sageli produktiivsetes liitsõnavormides (vt ptk 4). Sellised väljendid koondavad ühiskondlikke hirme: *pede* seotakse liberaalse poliitika, Euroopa Liidu sõnastatud väärtuste ja mitmekultuurilisuse kriitikaga. Sõna toimib markerina, mis tähistab kõiki, keda nähakse rahvuslikele või konservatiivsetele väärtustele vastandujatena. Niisugune kasutus vastab sellele, mida Croom (2013) ja Rappaport (2020) kirjeldavad kui *ideoloogilist instrumentaliseerimist* – sõna kasutatakse mitte niivõrd viitamiseks, vaid maailmavaate kindlustamiseks.

Peavoolumeedias, näiteks Postimehes, Delfis ja Õhtulehes, kasutatakse sõna *pede* valdavalt refereerivalt. See tähendab, et *pede* ilmub peamiselt tsitaatides või kajastustes, mitte ajakirjanike enda sõnavaras. Tüüpilised on loosungite või kommentaaride vahendused, näiteks „*Ei pededele!*“. Selline kasutus peegeldab professionaalset ettevaatlikkust tabusõna otsese tarvitamise suhtes. Siiski, nagu filosoof Maria Paola Tenchini (2021) on argumenteerinud, säilitavad vaenusõnad pragmaatilise ja emotsionaalse mõju ka vahendatult – distantseerumine ei nulli sõnaga kaasnevat hinnangulist ja maailmavaatelist jõudu, vaid jaotab selle kõneleja, vahendaja ja kuulaja vahel ning normaliseerib selle kasutust.

Kultuuriväljaannetes, nagu Sirp ja Vikerkaar, on näha kõige refleksiivsemat lähenemist, mis väljendub sõna kasutuse ja haavamisvõime teadlikus metakeelelises analüüsis. Seda metakeelelist teadlikkust illustreerib Sirbi näide 2021. aastast: *Mind jääb aga häirima sõna 'pede', mis on iseenesest kirja pildis ju ka lillelikult õrn, ent intonatsiooniga saab selle muuta raiuvalt jõhkraks*. Kultuuriväljaanded seega ei vahenda ega kasuta,

vaid mõtestavad. See analüütiline vaade muudab vaenusõna uurimisobjektiks, pakkudes lugejale võimaluse mõista selle toimimise viise.

Allikate erinevused näitavad sõna paindlikkust: sama element toimib alternatiivmeedias ja kommentaariumites poliitilise vastandamise vahendina, peavoolumeedias vahendatuna ja kultuuriväljaannetes analüüsi objektina. Funktsioonide jaotumine peegeldab Eesti meediamaastriku polariseerumist – iga nišš rakendab vaenusõna lähtuvalt oma positsioonist ja auditooriumist, kujundades selle tähendusliku rolli ja funktsiooni tervikuks, mis kanaliti erineb.

6. Diakroonne areng

Eelnev analüüs näitas sõna *pede* mitmekesiseid kasutusviise individuaalsest solvamisest poliitilise vastanduse näitamiseni, liitsõnamoodustuse produktiivsusest identiteedi kujundamise ja sobitamise keeruka protsessini. Need funktsioonid ei ole ajalooliselt staatilised, vaid sõltuvad ühiskondlikest tingimustest ja meediakeskkonnast.

Perioodide võrdlus näitab, et sõna pragmaatilised funktsioonid on alates 1990. aastatest läbinud märkimisväärse muutuse, liikudes individuaalsest või grupipõhisest solvamisest süsteemse ideoloogilise instrumentaliseerimiseni (vt tabel). Kui varasemal perioodil (1995–2008) kasutati sõna peamiselt irooniliselt ja distantseerivalt – näiteks kultuurikriitikas, kus mängiti mehelikkuse stereotüüpidega –, siis hilisemal perioodil (2014–2023), muutub sõna otseseks poliitilise vastanduse vahendiks, selget sagenemist on korpuses näha 2018. aastast. Nihe peegeldab põhimõttelisi muutusi Eesti ühiskonna poliitilises kultuuris ja keelelistes praktikates ning toimib kolmel tasandil: poliitilisel (oponentide sildistamine), institutsionaalsel (seaduste, meetmete, organisatsioonide vajalikkuse kahtluse alla seadmine) ja ühiskondlikul (väärtuste ja normipiiride defineerimine). Muutuse taga on ilmselt kaks tegurit: digitaalse meediaruumi laienemine, mis on võimaldanud otsesemat, vahenduseta keelekasutust, ning 2010. aastate keskpaigas süvenenud ühiskondlik polariseerumine, mille tõukepunktideks olid kooseluseaduse ja pagulaspoliitika ümber puhkenud vastasseisud.

Tabel. Kahe perioodi muutused funktsioonides ning liitsõnade ja tuletiste moodustamisel

Funktsioon	Varasem periood (1995–2008)	Hilisem periood (2014–2023)
1. Vaenusõna solvanguna	Levinud, kuid valdavalt vahendatud kujul, nt tsitaatides, naljades, ümberjutustustes. Kõnekeelne ja irooniline. Otsese kavatsusega verbaalseid rünnakuid on vähe	Üha otsesem ja agressiivsem. Domineerib vaenulik, ähvardav ja kategooriapõhine kasutus, eriti veebikommentaaries
2. Vaenusõna kontrolli- vahendina	Stabiilselt korduv muster. Tähistab kõrvalekallet mehelikkusnormist (välimus, käitumine), rõhk isikul	Funktsioon laieneb. Mehelikkusnormi kontrollimise funktsioon püsib, kuid muutub laiemaks ja metafoorsemaks ning ei piirdu enam välimuse või käitumisega, sihtmärgiks saavad ka hoiakud ja väärtused
3. Vaenusõna poliitilise sildistajana	Harv ja pigem kujundlik. Kasutatakse kui homofoobset silti, mis ei kanna veel süsteemset poliitilist funktsiooni	Intensiivistub alates 2018. aastast. Süsteemne maailmavaatelse vastanduse märgistamise vahend: sõna seotakse liberaalsuse, Euroopa väärtuste, sotsiaaldemokraatia ja „rahvusluse reetmisega“, muutes selle vahendiks, millega tähistada poliitilist teisesust ning tõmmata piire „meie“ ja „nemad“ vahel; sõna toimib maailmavaate markerina
4. Vaenusõna provokatsioonina	Puudub või minimaalne. Noortekultuuris ei esine	Mõningane teadlik tabunihestus, sõna kasutatakse nt isikubrändi loomisel

5. Vaenusõna identiteedi kinnistajana	Puudub. Sõna on distantseerimisvahend („nemað“)	Erandlikud näited enesekirjeldusena kasutamise kohta nii pragmaatilise kohanemisena kui ka üksikute avalike eneseteadlike ümberpööratavuse katsetena
Keeleline loovus: liitsõnad ja tuletised	Pigem harv ja kontekstuaalne. Kasutus irooniline, nt kultuurikriitilistes tekstides	Tugev kasv, eriti esikomponendina; kasutatakse süsteemselt poliitilise vastandumise ja tähistamise eesmärgil

Varasemal perioodil domineeris sõna *pede* kasutuses pragmaatiline distantseeritus: ligikaudu 80% kasutusest oli vahendatud kujul, mille korral ei väljendatud otseselt oma hoiakut, vaid sõna kasutati viitena või kujundlikult. Tüüpiline näide on SL Õhtulehe kultuurikriitiline märkus (2005): *Ka naised loevad Bukowskit. Küllap loevad peded kah. Ning kiruvad, kuidas jaksavad*. Selline vaenusõna distantseeritud kasutus on irooniline, võimaldades kommenteerida norme ilma otsest seisukohta võtmata. Hilisemal perioodil muutub kasutuse pragmaatiline funktsioon märgatavalt: sõnast *pede* kujuneb otsene keeleline instrument, millega piiritletakse normist kõrvalekaldumist mitte ainult seksuaalses, vaid ka poliitilises ja kultuurilises mõttes. Näide *Pedeseadus, pedesotsid ja rahva pedestamine* (Uued Uudised, 2021) osutab, kuidas sõna ei viita enam isikule, vaid maailmavaatele. Pragmaatiline funktsioon halvustada jääb, kuid selle rakendusulatus laieneb individuaalsest solvamisest poliitiliste vastaste häbimärgistamiseni, muutes sõna vastandumise vahendiks.

Semantilise ulatuse laienemine peegeldab põhimõttelisemat nihet sõna viiteulatuses. Kui varasemal perioodil tähistas *pede* kõrvalekallet heteronormatiivsest mehelikkusest, näiteks pikkade juustega meest võidi naeruvääristada või spordikonfliktides kasutati seda sõna karistusena „pehmuse“ eest, siis hilisemal perioodil omandab *pede* ühiskondliku ja poliitilise mõõtme. Sõna *pede* seotakse nüüd ebameheliku või traditsiooniliste väärtuste vastandina, nagu näitab väljend *feminiseeritud ja pedestatud*

keskkond (Uued Uudised, 2022). Sõna tähenduslik tuum – kõrvalekalle normist – jääb samaks, kuid selle rakendusulatus ja mõjuväli laienevad märkimisväärselt. Kui varem toimis sõna mehelikkusnormide sisemise korrastamise vahendina, siis nüüd laieneb see rahvuslike, seksuaalsete piiride kehtestamisele ja poliitilisele sildistamisele. Semantiline muutus näitab, kuidas keelelised kategooriad võivad säilitada oma pragmaatilise tuuma (normatiivne kontroll), laiendades samal ajal oma diskursiivset ulatust uutesse valdkondadesse. Selline kasutus aitab taastoota traditsioonilist patriarhaalset korda, kus tõrjutakse nii LGBT inimesi kui ka naisi.

Liitsõnamoodustuse analüüs toob esile märkimisväärse morfosüntaktilise innovatsiooni kahe perioodi vahel. Varasemal perioodil domineeris *pede* kasutus tagakomponendina (*autopede*, *europede*), esines ka üksikuid esikomponentseid kasutusjuhte (*pedeaktivistid*, *pedefilm*), mis olid iroonilised või kultuurikriitilised. Hilisemal perioodil täidavad *pede*-esikomponendiga liitsõnad üha enam sildistavat ja vastandavat rolli. Oluline nihe on esikomponendi (*pedepropaganda*, *pedesotsid* jne) kasutuse suurenemine. Esikomponent võimaldab luua ideoloogilisi silte, mis koondavad erinevad „ebasobivad“ nähtused ühte keelelise konstruktsiooni. Nii kujunevad need liitsõnad tööriistaks, millega efektiivselt poliitilisi vastandusi sõnastada.

Liitsõnade spekter laieneb ka uutesse eluvaldkondadesse: sporti (*kossupede*), elustiili (*toidupede*) ja isegi loodusega seotud tegevustesse (*metsapede*). Kui varasem kasutus oli enamasti seotud individuaalsete käitumisviiside või huvidega, siis hilisemates liitsõnades kujuneb *pede* kollektiivsete kategooriate abstraktseks tähistajaks. Järelduskomponendina esineva *-pede* nihe on korpuse põhjal dokumenteeritav juba aastatest 2003–2005, mis näitab, et see tähendusmuutus oli varasemal perioodil juba alanud. Kui varasemad kasutusjuhud keskendusid üksikisikule (nt *autopede*, *trendipede* kui individuaalse omaduse tähised), siis hilisemates liitsõnades (*pedesotsid*, *pedeseadus*) muutub sõna kasutus abstraktsemaks, tähistades mitte enam üksikisikuid, vaid poliitilisi kategooriaid.

Diakroonne muutus ei tähenda väljavahetamist, vaid näitab, kuidas *pede* omandab uusi funktsioone, säilitades samas varasemaid konnotat-

sioone. Varasemal perioodil kujunenud tähendus – „liialdatuse“ või normist kõrvalekaldumise stereotüüp – säilib hilisemal perioodil, kuid selle kasutusala laieneb. Seda on näha eriti selgelt sellistes liitsõnades nagu *moepede*, *mängupede* või *rööpapede*, kus sõna ei seostata seksuaalse orientatsiooniga, vaid intensiivse huviga. *-pede* järelsõnana kannab endas varasemat konnotatsiooni „liialdatusest“, mis nüüd avaldub uutes valdkondades. See ei tähenda semantilise koormuse neutraliseerimist, vaid selle funktsionaalset taaskasutust: varasem negatiivselt markeeritud intensiivsus muutub irooniliseks või distantseerivaks märgistusviisiks. Nii ilmneb sõna pidev kohanemisvõime, kuid samas säilitab see oma põhilise pragmaatilise funktsiooni – halvustamise.

7. Kokkuvõte

Sõna *pede* kasutuse analüüsist selgub oluline pragmaatiline nihe: varasema solvamise või iroonilise distantseerimise kõrval on sõna muutunud poliitiliseks instrumendiks. Solvava kasutuse – nii üksikisikule suunatud kui ka grupi- põhise halvustamise – kõrvale on aja jooksul lisandunud normatiivse kontrolli ja poliitilise vastandumise funktsioon, mis 1990.–2000. aastatel esinesid episoodiliselt (nt mehelikkuse reguleerimine), kuid hiljem muutuvad süsteemsemaks ja sagedasemaks.

Liitsõnamoodustuse produktiivsus näitab, kuidas *pede* on kujunenud paindlikuks tööriistaks, mis korraga märgistab nii normidest kõrvalekallet kui poliitilist kuuluvust. Liitsõnamoodustuses avaldub sõnakasutuse nn topeltelu: esikomponendina toimib sõna agressiivse poliitilise piirde tõmbamise sildina (*pedeseadus*, *pedepropaganda*), tagakomponendina väljendab intensiivset huvi (*autoped*, *mängupede*). Viimane kasutusviis ei pruugi tähendada neutraalsust, vaid varjatud stereotüüpide püsimist, sest näiliselt mänguline vorm kannab endas endiselt normatiivseid hinnanguid.

Analüüsist selgub, et enesele viitava kasutuse eesmärk paistab olevat oludega kohanemine, kuigi näha on märke ka tähenduse ümberpööramise katsetest. See eristus – ümberpööramine *vs.* kohanemine – on teoreetiliselt

oluline ja selle pragmaatilisi eripärasid tuleks eraldi uurida, kasutades sihtotstarbeliselt kogutud või kogukonnapõhist keelematerjali.

Pragmaatiliste funktsioonide nihkesse panustavad ilmselt kaks peamist tegurit – veebimeedia levik ja ühiskonna kasvav lõhestumine –, mis selgitavad sõna muutumist argisest solvangust poliitilise diskursuse vahendiks. Allikate võrdlus kinnitab sõna kasutuse ideoloogilist polariseerumist: konservatiivsed väljaanded kasutavad sõna *pede* ohu sümbolina, kultuuriväljaanded käsitlevad seda refleksiivse analüüsi-objektina, samas kui peavoolumeedia püsib valdavalt distantseeritud ja refereerival positsioonil. Noortekultuuris ilmneb provokatiivne tabude rikkumine (Väike Pede), mis erineb ümberpööramisest selle poolest, et sellel pole kollektiivset poliitilist eesmärki.

Analüüs laiendab Croomi (2013) pragmaatilist raamistikku diakroonse dimensiooniga ning täiendab seda, kirjeldades, kuidas pragmaatilised funktsioonid muutuvad. Analüüs osutab, et vaenusõnu tuleks käsitleda mitte ainult verbaalse vägivalla vormidena, vaenukõnena, vaid diskursiivsete piiride tõmbamise vahenditena, mis ühendavad seksuaalse, kultuurilise ja poliitilise „teisesuse“ üheks halvustavaks sümboliks.

Uurimuse tulemused on rakendatavad keeleteaduses (performatiivsete funktsioonide uuringud), sotsioloogias (võimusuhte ja väärtuskonfliktide analüüs), meediakriitikas (polariseerumise jälgimine keele- tasandil) ning hariduses (vaenukeele mõju mõistmine). Käesolev analüüs tugineb kirjaliku meedia tekstidele. Suulise keele dünaamika lubab aimata veelgi rikkalikumat mustrite paljusust – see jääb edasiste uurimuste väljakutseks. Juba siinne uurimus näitab, et *pede* ei ole lihtsalt märk ühe ajastu keelekasutusest, vaid võimas ühiskondlike pingete peegel ja võimendaja.

Kasutatud kirjandus

- Algvere, K., Korkus, M.-L., & Vihman, V.-A. (2025, 24.–25. aprill). *Noortekeele sõnavara – Kelle meelet „verinaiss”, kelle meelet „sus”?* [ettekanne]. (De)standardiseerimine keeles ja kasutuses, Eesti Rakenduslingvistika Ühingu 22. kevadkonverents, Tallinn.
https://www.rakenduslingvistika.ee/wp-content/uploads/2025/04/11-Noortekeele-sonavara_Algvere_Korkus_Vihman_2025.pdf
- Anderson, L., & Lepore, E. (2013). Slurring words. *Noûs*, 47(1), 25–48.
<https://doi.org/10.1111/j.1468-0068.2010.00820.x>
- Austin, J. L. (1962). *How to do things with words*. Oxford University Press.
- Bianchi, C. (2014). Slurs and appropriation: An echoic account. *Journal of Pragmatics*, 66, 35–44. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2014.02.009>
- Brontsema, R. (2004). A queer revolution: Reconceptualizing the debate over linguistic reclamation. *Colorado Research in Linguistics*, 17.
<https://doi.org/10.25810/DKY3-ZQ57>
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. Routledge.
- Butler, J. (1997). *Excitable speech: A politics of the performative*. Routledge.
- Cameron, D. (1995). *Verbal hygiene: The politics of language*. Routledge.
- Cheng, G. D., Whitson, J., & Wang, C. S. (2025). I am, I am not: Strategies to cope with negative group labels. *Journal of Experimental Social Psychology*, 120, 104790. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2025.104790>
- Connell, R. W., & Messerschmidt, J. W. (2005). Hegemonic masculinity: Rethinking the concept. *Gender & Society*, 19(6), 829–859.
<https://doi.org/10.1177/0891243205278639>
- Croom, A. M. (2011). Slurs. *Language Sciences*, 33(3), 343–358.
<https://doi.org/10.1016/j.langsci.2010.11.005>
- Croom, A. M. (2013). How to do things with slurs: Studies in the way of derogatory words. *Language & Communication*, 33(3), 177–204.
<https://doi.org/10.1016/j.langcom.2013.03.008>
- Dover, K. J. (1989). *Greek homosexuality* (Updated ed.). Harvard University Press.
- Duggan, L. (2002). The new homonormativity: The sexual politics of neoliberalism. In R. Castronovo & D. D. Nelson (Eds.), *Materializing democracy* (pp. 175–194). Duke University Press.
<https://doi.org/10.1215/9780822383901-007>
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Polity Press.

- Foster, J. (2024). Busting the ghost of neutral counterparts. *Ergo: An Open Access Journal of Philosophy*, 10, Article 42.
<https://doi.org/10.3998/ergo.5179>
- Healey, D. (2001). *Homosexual desire in revolutionary Russia: The regulation of sexual and gender dissent*. University of Chicago Press.
- Helgi Saldo. (2021, 13. detsember). *In defense of seenesöber*.
<https://helgisaldo.tumblr.com/post/670364588087361536/in-defense-of-seenes%C3%B5ber>
- Hennoste, T. (toim.). (2000). *Eesti keele allkeeled*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hess, L. (2020). Practices of slur use. *Grazer Philosophische Studien*, 97(1), 86–105. <https://doi.org/10.1163/18756735-09701006>
- Hom, C., & May, R. (2018). Pejoratives as fiction. In D. Sosa (Ed.), *Bad words: Philosophical perspectives on slurs* (pp. 117–140). Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780198758655.003.0006>
- Kaukonen, E., Lott, K., Marling, R., Murumaa-Mengel, M., Sepper, M-L., & Tinn, M. (2024). *Alfamehed ja lillekesed: misogüünia ja seksismi normaliseerumine Eesti meediapildis*. Mõttekoda Praxis.
<https://www.praxis.ee/uploads/2024/12/Raport-lillekesed.pdf>
- Kilgarriiff, A., Rychlý, P., Smrz, P., & Tugwell, D. (2004). The Sketch Engine. In G. Williams & S. Vessier (Eds.), *Proceedings of the 11th EURALEX International Congress* (pp. 105–115). Université de Bretagne-Sud.
- Kilgarriiff, A., Baisa, V., Bušta, J., Jakubíček, M., Kovář, V., Michelfeit, J., Rychlý, P., & Suchomel, V. (2014). The Sketch Engine: Ten years on. – *Lexicography*, 1, 7–36. <https://doi.org/10.1007/s40607-014-0009-9>
- Koppel, K., & Kallas, J. (2022). Eesti keele ühendkorpuste sari 2013–2021: mahukaim eestikeelsete digitekstide kogu. M. Langemets, M-M. Linkgreim, H. Metslang, & D. Ogren (toim.), *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 18 (lk 207–228). Eesti Rakenduslingvistika Ühing.
<https://doi.org/10.5128/ERYa18.12>
- Koppel, K., Kallas, J., Jürviste, M., & Kaljumäe, H. (2023). *Eesti keele ühendkorpus 2023*. Lexical Computing Ltd., Eesti Keele Instituut.
<https://doi.org/10.1515/3-00-0000-0000-0000-08C04M>
- Kuusik, A. (2024). Kuidas suhtub Eesti LGBT kogukond sõnasse *kväär*? *Keel ja Kirjandus*, 67(4), 315–339. <https://doi.org/10.54013/kk796a1>
- Kuusik, A. (submitted). *Naming, framing, regulating: A corpus-based critical stylistic analysis of Estonian LGBT discourse (1995–2023)*.
- Laineste, L. (2008). Vaenunimedest eesti internetis. *Mäetagused*, 38, 7–32.
<https://doi.org/10.7592/MT2008.38.laineste>

- Lips, T. (2021). *Neeger eesti keeles – kui vaba on sõna?* [magistritöö, Tallinna Ülikool]. <https://www.etera.ee/s/TELhccPRHf>
- Maitra, I., & McGowan, M. K. (Eds.) (2012). *Speech and harm: Controversies over free speech*. Oxford University Press.
- McCann, P. D., Plummer, D., & Minichiello, V. (2010). Being the butt of the joke: Homophobic humour, male identity, and its connection to emotional and physical violence for men. *Health Sociology Review*, 19(4), 505–521. <https://doi.org/10.5172/hesr.2010.19.4.505>
- McCready, E., & Davis, C. (2024, April 7). *The invocational impact of slurs* [Conference presentation]. STAL Seminar, ICREA/Autonomous University of Barcelona, Barcelona.
- Meyer, M. (2001). Between theory, method, and politics: Positioning of the approaches to CDA. In R. Wodak & M. Meyer (Eds.), *Methods of critical discourse analysis* (pp. 14–31). Sage.
- Mutlaq, A. 2024. The power of words: Unpacking the sociolinguistic dimensions of slurs. *Language & Communication*, 97, 102–118. https://doi.org/10.17932/IAU.AIT.2015.012/ait_v010i2002
- Nunberg, G. (2013). *Slurs aren't special*. Semantic Archive. https://semanticsarchive.net/Archive/GNjNzlhM/.Slurs_Arent_Special.pdf
- Pascoe, C. J. (2007). *Dude, you're a fag: Masculinity and sexuality in high school*. University of California Press.
- pede. *EKI ühend sõnastik 2025, Sõnaveeb 2025*. (2025). Eesti Keele Instituut. <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/pede/1/est>
- pede. *Eesti keele seletav sõnaraamat*. (2009). Eesti Keele Instituut. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=pede&F=M>
- pederast. *EKI ühend sõnastik, Sõnaveeb 2025*. (2025). Eesti Keele Instituut. <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/pederast/1/est>
- Peet, A. (2024). The puzzle of plausible deniability. *Synthese*, 203(5), 156. <https://doi.org/10.1007/s11229-024-04600-4>
- Popa-Wyatt, M. (2017). Not all slurs are equal. *Phenomenology and Mind*, 11, 150–156. https://doi.org/10.13128/PHE_MI-20115
- Popa-Wyatt, M. (2020). Reclamation: Taking back control of words. *Grazer Philosophische Studien*, 97(1), 159–176. <https://doi.org/10.1163/18756735-09701009>
- Põldsam, R. (2023). “*Why are we still abnormal?!: History of discourses on non-normative sex-gender subjects in Estonia* (doktoriväitekiri, Tartu Ülikool). Tartu Ülikooli Kirjastus. <https://hdl.handle.net/10062/94355>

- Rappaport, J. (2020). Slurs and toxicity: It's not about meaning. *Grazer Philosophische Studien*, 97(1), 177–202.
<https://doi.org/10.1163/18756735-09701010>
- Reigeluth, C. S., & Addis, M. E. (2016). Adolescent boys' experiences with policing of masculinity: Forms, functions, and consequences. *Psychology of Men & Masculinity*, 17(1), 74–83. <https://doi.org/10.1037/a0039342>
- Ritchie, K. (2017). Social identity, indexicality, and the appropriation of slurs. *Croatian Journal of Philosophy*, 17(50), 155–180.
- Zeman, D. (2022). A rich-lexicon theory of slurs and their uses. *Inquiry*, 65(7), 942–966. <https://doi.org/10.1080/0020174X.2021.1903552>
- Zeman, D. (2025). The harms of non-derogatory uses of slurs and the Potential Normalization Argument. *THEORIA. An International Journal for Theory, History and Foundations of Science*, 40(1), 30–46.
<https://doi.org/10.1387/theoria.26849>
- Tenchini, M. P. (2021). Words in motion: Slurs in indirect report. *Gestalt Theory*, 43(2), 153–166. <https://doi.org/10.2478/gth-2021-0017>
- Verschueren, J. (2012). *Understanding pragmatics* (2nd ed.). Routledge.
- Viilup, K. (2021, 14. aprill). *Kodune kultuurisoovituse Väike PD minimalistlik uusvana gängstaräpp*. ERR Kultuur.
<https://kultuur.err.ee/1608177472/kodune-kultuurisoovituse-vaike-pd-minimalistlik-uusvana-gangstarapp>
- Worthen, M. G. F. (2021). Rurality matters in LGBTQ slur use: An empirical test of norm-centered stigma theory and the queer adjustment. *Journal of Homosexuality*, 1–35. <https://doi.org/10.1080/00918369.2025.2526048>

Aet Kuusik on Tartu Ülikooli keeleteaduse nooremteadur. Tema uurimishuvi on võimu ja keele põimunud suhted. Doktoritöös käsitleb ta LGBT inimeste kujutamist eesti keeles. Enne doktorantuuri astumist töötas ta feministlikus meedia- ja huvikaitseorganisatsioonis Feministeerium ja on üks selle asutajatest. Ta on ka kureerinud näitusi, töötanud dramaturgina ja korraldanud festivale, mille fookuses on olnud kvääriuurimuslikud ja feministlikud küsimused.

Aet Kuusik is a Junior Research Fellow in Linguistics at the University of Tartu. Their work focuses on the intertwined relationships between language and power. Kuusik's doctoral project examines the representation of LGBT people in the Estonian language. Before beginning doctoral studies, Kuusik worked at the feminist media and advocacy organisation Feministeerium and is one of its founders. They have also curated exhibitions, worked as a dramaturg, and organised festivals centred on queer and feminist questions.

Abstract

Changing Role of the Slur *pede*

Slurs are linguistic expressions used to demean an individual or group and to assign them to a stigmatised social category on the basis of gender, sexual identity, nationality, ethnicity, religion, or other traits. At the same time, slurs function as active discursive tools for shifting, contesting, or overturning normative boundaries of social and linguistic acceptability. This dynamic is also evident in the Estonian context in the use of the entrenched and widely circulating homophobic slur *pede*. In this article, I analyse the functions of *pede* to show how the term creates social boundaries and marks ideological and social positions. A comparison of two periods – 1995–2008 and 2014–2023 – demonstrates how the discursive and pragmatic functions of the slur *pede* have shifted in Estonian.

The study shows how a slur participates in maintaining and reshaping gendered and sexual norms in tandem with broader social transformations. While in the 1990s *pede* served primarily as a term of direct insult, its later functions diversify: the word becomes a device for enforcing social norms, a tool of political labelling, a resource for provocative reframing, and, in rare cases, an element of identity negotiation or self-positioning. The analysis combines pragmatic and discourse-analytic approaches to show that derogatory and non-derogatory uses coexist, with a fluid and context-dependent boundary between them. I argue that the historical negative charge of the term persists, rendering its use ambivalent and socially consequential even when there is no explicit intent to offend or when the utterance is mediated.

Keywords: slurs, pragmatic change, diachronic analysis, masculinity regulation, heteronormativity

Naudingu perspektiiv: keha, iha ja kujutlusvõime piirid

Rita Niineste

Teesid

Artiklis käsitletakse fenomenoloogilisest vaatenurgast seksuaalsust ja eelkõige seksuaalset naudingut. Selleks vaadeldakse seksuaalelu kui igapäevast praktikat ning püütakse seda mõista mitte ainult kui kogemust, vaid ka kui tähendusloome ning eetilise enese- ja teineteisemõistmise võimalust. Analüüs toetub tänapäevastele empiirilistele teadmistele naiste seksuaalsusest ning Simone de Beauvoiri filosoofilistele ideedele kehastumuse ja kujutlusvõime seose ning selle eetiliste järelduste kohta. Artikli keskne tees on, et nauding ei ole seksuaalsuse ebaoluline kõrval- või kaasnähe, vaid selle tähendust määrav koostisosa ja keskpunkt, mille kaudu omandavad mõtte ja suuna nii indiviidi kogemus kui ka partneritevahelise suhte eetiline ja eksistentsiaalne mõõde.

Märksõnad: seksuaalsus, nauding, iha, seksuaaleetika, kujutlusvõime, Simone de Beauvoir, seksuaalsuse filosoofia, seksuaalsuse fenomenoloogia, feministlik fenomenoloogia, vabadus

On vist üsna ootuspärane, et alustades artiklit¹ naiste ja seksuaalsuse teemal, meenub esimesena Simone de Beauvoiri teedrajava „Teise sugupoole“ algus. „Teema on delikaatne, pealegi pole selles midagi uut,“ kõlab raamatu teine lause, põhjendamaks autori kahtlusi, kas on üldse mõtet sellist teost kirjutama asuda (Beauvoir, 1949/1997, lk 11). See lause omakorda tänapäeva lugeja jaoks ootuspärane ei tundu. Mis mõttes pole uut? Pani ju Beauvoir oma raamatuga aluse täiesti uuele, feministliku filosoofia mõttesuunale, mis tagasivaates võlgneb kogu oma olemasolu paljuski just sellele teosele. Ometi tundus talle kui filosoofile, et selle küsimuse peale on tinti kulutatud juba piisavalt. Ja ometi ta selle raamatu siiski kirjutas, just filosoofiateosena.

Mida sellest nüüd, 75 aastat hiljem arvata? Mida see meile ütleb ja mida varjab? Ütleb justkui sama, mida toonagi: „naisküsimusest“ on räägitud nõrkemiseni ja see näib olevat paljusid, sealhulgas naisi endid, ära tüüdanud. Küllap on sama ka see, mis jääb varju: valdkond, millest on mingisugusegi arvestatava süsteemsusega räägitud vähem kui sada aastat, on filosoofilises mõttes *terra nova*, läbiuurimata maa, mis tuleb alles kaardistada ehk sõnastada ja mõtestada või deleuze'likult väljendudes – mõistestada. Nii vaadates ei ole feministlik mõte muidugi kulunud, vaid alles lapsekingades ja kujunemas. See keeleline ja mõtteline kujutlemine – endale sobivas sõnavaras ja kategooriates väljendatud mõistete sünnitamine – on alati olnud üks filosoofilise töö tuumülesandeid.

Pole saladus, et filosoofiline keelekasutus võib osutuda korraga nii kaitsekiibiks kui ka takistuseks: see võimaldab abstraherida, kuid samas peidab konkreetsed kogemused üldistuste taha. Ka Beauvoir ise pidi oma epohhiloovat teost kirjutades laveerima teadusliku ja filosoofilise tõsiseltvõetavuse ning naiste kogemusmaailma tõetruu kajastamise vahel. Meetod, mille ta selleks valis, oli fenomenoloogiline – mõttesuund, mis püüab kirjeldada kogemusi nende vahetus ilmnemises, et pääseda neile ligi enne teoreetilisi tõlgendusi või teaduslikke seletusi. Filosoofias sillutas

¹ Artikkel põhineb autori hiljuti Tallinna Ülikoolis kaitstud doktoritööl „A Pleasure of One's Own: On the Intersubjectivity of Sexual Experiences“ (Niineste, 2025).

fenomenoloogia tee uuele lähenemisele, kus ka seni sõnastamata või vaevu tajutavad kogemused võisid saada filosoofilise kaalu. Fenomenoloogia ei otsi põhjuslikke seletusi objektide taga, vaid vaatleb, kuidas tähendus sünnib kehastunud subjekti kogemuse käigus situatsioonilises maailmas.

Selles artiklis käsitlen fenomenoloogilisest vaatenurgast seksuaalsust ja eelkõige seksuaalset naudingut. Erinevalt analüütilistest või moraaliteoreetilistest raamistikest, mis kalduvad käsitlema seksuaalsust pigem abstraktselt või normatiivselt, võimaldab fenomenoloogia uurida, kuidas seksuaalsed kogemused teadvuses kujunevad, kuidas iha ja nauding ennast kehas ja teadvuses ilmutavad ning kuidas need suhestuvad inimese enesetaju ja intersubjektiivsete olemisviisidega. See tähendab ennekõike, et vaaten seksuaalelu kui igapäevast praktikat ning püüan seda mõista mitte ainult kui kogemust, vaid ka kui tähendusloome ning eetilise enese- ja teineteisemõistmise võimalust. Naudingu fenomenoloogilise analüüsi abil saab esile tuua kehalisuse, tähendusloome ja intersubjektiivse suhestumise viise, mis tavateadvuses või normatiivsetes käsitlustes sageli varju jäävad. Seksuaalsuse uurimisel on fenomenoloogia eelis ka võimalus arvesse võtta subjektsuse ambivalentsust, haavatavust ja suhestatud sügavust ehk mõõtmeid, mis sageli jäävad muude filosoofiliste lähenemisviiside jaoks raskesti ligipääsetavaks.

Artikli üks eesmärgi on välja joonistada mõned paralleelid, mis hakkavad silma, kui kõrvutada Beauvoiri peateoses esitatud argumente ja hüpoteese tänapäevaste empiiriliste teadmistega naiste seksuaalsusest. Eelkõige väärivad selles kontekstis edasi arendamist tema filosoofilised ideed kehastumuse ja kujutlusvõime seose ning selle eetiliste järelduste kohta. Nagu filosoof Sara Heinämaa (2003, lk xix) on rõhutanud, oli just Simone de Beauvoir esimene, kes osutas, et nn naisküsimus ei puuduta üksnes naiste ja meeste võrdset kohtlemist ja väärtustamist, vaid vajab filosoofilist lähenemist ning küsimist väärtuste ja tähenduste enda päritolu järele. Seksuaalfilosoofia kontekstis tähendab see, et ka siin läheb võrdsuse nõudmine olemasolevate mõõdupuude alusel alati märgist mõnevõrra mööda, kuna meeste ja naiste seksuaalsus ei ole lõpuni analüüsitav samade kategooriate kaudu. Küsimärgi alla tuleb seega seada need mõõdupuud ise.

Selles sihis püüan allpool omavahel kokku viia Beauvoiri „Teises sugupooles“ (1949/1997) esitatud vaated seksuaalsusele ning tema teoses „Mitmetähenduslikkuse eetika“² (Beauvoir, 1947/2018) sisalduva idee vabaduse ja eetilise tegutsemise seostest.

Artikli keskne tees on, et nauding ei ole seksuaalsuse ebaoluline kõrval- või kaasnähe, vaid selle tähendust määrav koostisosa ja keskpunkt, mille kaudu omandavad mõtte ja suuna nii indiviidi kogemus kui ka partneritevahelise suhte eetiline ja eksistentsiaalne mõõde. Selle teesi täpsustamiseks eritlen seksuaalse kogemuse tähenduslikke kihistusi ning uurin, kuidas kehastumuslikud, afektiivsed ja intersubjektiivsed tähendustasandid konkreetsetes kogemustes ühinevad. Lähtun seejuures arusaamast, et naudingu olulisus ei piirdu subjektiivse meeldivustundega, vaid tegemist on mitmekihilise ja situatiivse suhtega, mis seob subjekti tema enda keha, maailma ja teisega. Analüüsi jälgitavuse huvides vaatlen seksuaalset naudingut kolmest perspektiivist ehk seksuaalse kehastumuse, afektiivse tähendusloome ja seksuaaleetika tulevikuväljavaate seisukohast. Artiklis kajastuva töö laiemaks eesmärgiks on vähehaaval välja kujundada uut kontseptuaalset raamistikku seksuaalsuse mõtestamiseks ning arendada mõisteliselt tundlikumaid tööriistu seksuaalse enesemõistmise ja partnerlussuhete analüüsiks.

1. Nauding kui filosoofiline probleem

1.1. Seksuaalne keha: sigiv ja/või nautiv?

Seksuaalsus kui filosoofiline probleem on Lääne mõtteloos traditsiooniliselt figureerinud marginaalia ridades. Ebaolulise kõrvalteemana pole see kunagi päriselt jõudnud filosoofia suurte küsimuste hulka. Eriti vähe

² Beauvoiri teost „Pour une morale de l'ambiguïté“ pole seni eesti keelde tõlgitud ja seetõttu pole selle pealkirjal ka väljakujunenud tõlkevastet. Olen siinses tekstis pakkunud sõna „l'ambiguïté“ vasteks „mitmetähenduslikkuse“, kuna see tundub sobivat Beauvoiri mõtlemise fenomenoloogiliste alustega paremini kui näiteks „ebaselgus“ või „ambivalentsus“. Fenomenoloogilises diskursuses on inimolu algusest peale mitmetähenduslik, kuna teadvuse objektid on selle suhtes transtsendentsed ehk teadvusevälised ning seetõttu on teadvus maailmale ja teistele olenditele suunatud tõlgendava tähendusloome kaudu ja vormis.

tähelepanu on pälvinud seksuaalne nauding – sellest räägitakse harva kui millestki, mis vääraks eraldi filosoofilist analüüsi. Asjaolule, et seksuaalse naudingu suhtes on Platonist lähtuv ja kristlikus diskursuses omaette rafineerituseni jõudnud mõttetraditsioon ilmutanud pikaajalist umbusku ja halvakspanu, leidub mitu seletust, ent kaks neist torkavad esimesena silma. Esiteks, seksist ongi raske filosoofiliselt mõelda, sest see kuulub kogemuslikult hoopis teistsugusesse modaalsusse kui teoreetiline mõttetöö. Teiseks, filosoofia on sajandeid olnud maskuliinne distsipliin, mille raames on naudingut peetud seksuaalsuse iseenesestmõistetavalt lihtsaks kaasnähteks, mis ei vääri ega ka vaja eraldi käsitlust. Võib aga olla, et siin peitub veel üks, varjatud põhjus: seksuaalne nauding on filosoofiliste tekstide autoritele nende endi kogemuses olnud piisavalt kättesaadav ja loomulik, isegi nii loomulik, et selle tähenduslikkust on olnud raske märgata.

Naiste seksuaalsuse uurimisel on aga järjepidevalt juhitud tähelepanu sellele, kui keeruliseks ja raskesti arusaadavaks on kujunenud kõik naudinguga seonduv võrreldes mehe seksuaalsusega, mis näib lihtsa ja enesestmõistetavana. Ajaloolised käsitlused näitavad, et meeste naudinguga orgasmi olemasolu ei ole kunagi olnud küsimärgi all – erinevalt naise naudingust, mille kohta on esitatud küsimusi, kahtlusi ja seletusi, mis sageli pole vastanud ei naise anatoomiale ega empiirilistele andmetele. (Laqueur 1990, lk 3–4) Mehe nauding on olnud ühiskondlikult nähtav ja filosoofiliselt vaikimisi eeldatud, naise oma aga varjatud, küsitav ja problemaatiline.

Samal ajal kehtib paradoksaalsel moel ka vastupidine: mehe naudingut on olnud võimalik esitada mittetemaatilise ja ebaolulisena, varjates seda seksi teise olulise aspekti – soojätkamise – vajaduse taha. Selline arusaam on tugevalt kinnistunud kristlikus traditsioonis, mille keskne mõtteviis püüdis taltsutada seksuaaliha, nähes selles patu allikat ja kontrollimatut loomalikkust. Püha Augustinuse käsitlustes kohtame korduvalt kirjeldusi mässumeelsest kehaosast, mis ei allu mõistusele ja kehastab inimese vastuhakku jumalikule korrale (Augustinus, 419–420/s. a., ptk I. 9). Tema

seisukoht oli, et isegi abielusisese seksi puhul on tegu patuga, kuna sellest on pea võimatu eemaldada naudingut (*ibid.*, ptk I. 17).

Sellest ideest kasvas välja kristlik seksuaaleetika, mis nägi igasugust seksi patuna, ent eriti otsest hukkamõistu pälvis mitte-prokreatiivne seksuaalsus. Aquino Thomase ja teiste skolasitikute käsitlustes kinnistus arusaam, et seksuaalvahekorra loomulik eesmärk on järglaste saamine, mitte nauding. Viimane on vaid kaasnähe, mis võib, ent ei pruugi ilmnedagi, ning mille väärtus seisneb ainult selles, et see teenib kõrgemat, soojätkamise eesmärki. (Aquino Thomas, 1265–1274/1991, ST I-II, küs. 94)

1.2. Nauding: oluline või ebaoluline ja mille jaoks?

Võib öelda, et seksuaalse naudingu küsimus võeti esimest korda täieõiguslikult mõtlemisväärsena üles feministliku mõtte saabumisega, kui nauding kättesaamatus, ebakindlus ja poliitiline tähenduslikkus, eriti naise kogemuse seisukohast, kerkisid esile kui tõsiseltvõetavad filosoofilised probleemid. „Teises sugupooles“ käsitleb Simone de Beauvoir seksuaalsuse ja naudingu teemat mitmes peatükis, tehes seda korraga rabavalt avameelselt ja filosoofiliselt täpselt. Ta kirjeldab tundlikult ja detailselt, kui erinev oli tolle aja naiste seksuaalne initsiatsioon meeste omast ning kui suur lõhe valitses seksuaalsete kogemuste nauditavuses meeste ja naiste vahel. Beauvoir oli aga ka üks esimesi, kes juhtis tähelepanu sellele, mis kristlikul topeltmoraalil põhinevat väärtussüsteemi tegelikult võimaldas ja millele see toetus. Samas teoses kirjeldab ta olulist, põhjapanevat erinevust mehe ja naise seksuaalsuse vahel, mis saab alguse nende seksuaalse kehastumuse erinevusest (Beauvoir, 1949b, lk 133–134).

Bioloogiliste ja kehadevaheliste erinevuste lähivaatlus näitab, et nauding ei ole inimliigi paljunemise seisukohalt üheselt mõistetav nähtus. Inimesel puudub innaaeg ning järglaste saamine ei ole seotud looduslike tsüklitega. Lisaks võimaldab nii mehe kui ka naise keha mitte ainult prokreatiivset, vaid ka rekreatiivset seksi ning naudinguline seks on inimese jaoks üks loomulikumaid viise lõdvestuda ja ennast hästi tunda. Naise ja mehe kehas on seksuaalse naudingu ja soojätkamise funktsioonid aga erinevalt jaotunud. Kui mehe keha vajab sigimisfunktsiooni täitmiseks naudin-

gut, siis naise kehas on need funktsioonid eristunud: kliitoril ei ole mingit rolli sigimises, selle ainus funktsioon ongi nauding. Mehe keha puhul kattuvad sigimisfunktsioon ja seksuaalne nauding piisavalt suurel määral, et võimaldada moraalisüsteemi, mis väärtustab soojätkamist ning taunib naudingut, samal ajal kui esimene ei saagi toimuda teiseta. Naise puhul on olukord teistsugune: nauding ja järglaste saamine on kehatasandil teineteisest eraldi seisvad funktsioonid, ning eetikakoodeks, mis esitab väärtuslikuna ainult järglaste saamist, saab naise naudinguga ajapikku unarusse jätta, ilma et selle kadumist oleks võimalik isegi kuidagi oluliseks pidada.

Erinevus meeste ja naiste seksuaalse naudinguga vahel ei seisne seega mitte loomupäraselt erinevas libiidis või naiste alalhoidlikkuses, vaid selles, et nende kehade võimalused kogeda seksuaalset naudingut on erinevad ning see mõjutab ka seda, kuidas seksuaalsust üldse mõtestatakse. See, et naise keha sisaldab kliitorit, millel ei ole muud funktsiooni kui pakkuda naudingut, oli paljude mõtlejate ja ka arstide jaoks pikki sajandeid arusaamatu või ebaoluline, kuna sellel puudub paralleel mehe kehas. Kuid just see asjaolu on sügavalt filosoofiline, sest seab kahtluse alla kõik need väärtushinnangud, mille alusel on seksuaalsust normeeritud, ning toob nähtavale, kui suures ulatuses on kultuurilised arusaamad seksist olnud üles ehitatud mehekehast lähtuvalt kogemusele. Niisiis ei ole küsimus ainult teadmatuses või bioloogilises erinevuses, vaid selles, kuidas kehasumus struktureerib tähendusloomet ja seab eeltingimused sellele, mida ühiskond peab väärtuslikuks, loomulikuks või soovitavaks.

1.3. Ajalooline suhtumine naudingusse ja selle mõju naiste seksuaalsusele

Nagu eespool nägime, on Lääne kultuuriruumis (kuigi mitte ainult) kristliku moraalikoodeksi järelmina välja kujunenud olukord, kus soojätkamist peetakse seksi puhul teoreetiliselt ja eetiliselt primaarseks, selle praktilist rekreatiivset funktsiooni on aga hakatud tunnustama ja väärtustama alles hiljuti (Basanta & Nuño de la Rosa, 2023, lk 11). Ühtlasi tähendab see, et naiste seksuaalsuse ajalooline mõtestamine on suuresti kujunenud mehekehale tuginevate arusaamade pinnalt. Naiste seksuaalset naudingut on käsitletud mitte ainult ebaolulise kõrvalnähtusena, vaid

mõnikord ka kahtlase või lausa hirmuäratava fenomenina. Kui veel varauusaegse Euroopa meditsiini ja rahvapärимuse kohaselt oli orgasmil naise kehas tähtis roll – usuti, et see on vajalik viljastumiseks –, siis alates 18. sajandi lõpust hakkas see arusaam kiiresti taanduma. Meditsiinilises ja filosoofilises diskursuses käsitleti naist järjest enam seksuaalselt passiivse ja soovideta objektina, mistõttu muutus ka orgasmist kõnelemine naisekeha kontekstis problemaatiliseks. Seksuaalse naudingu kogemus, mis varem oli kuulunud iseenesestmõistetavuste hulka, asendus kujutelmaga naiselikust voorusest ja tagasihoidlikkusest, mis naudingulise seksiga kokku ei sobigi (Laqueur, 1990, lk 67).

Nauding ei kadunud seega seksist meeste jaoks ka kristliku topeltmoraali tingimustes, küll aga muutus see aegamisi järjest probleemsemaks naiste jaoks. Kuna kristlik õpetus suhtus igasugusesse seksuaalnaudingusse vaenulikult ning ülistas neid, kes suutsid sellest täielikult loobuda, omandas seks tabu- ja häbistaatuse, mille tõttu on seksuaalsusest rääkimine veel tänapäeva Lääne ühiskondadeski võrdlemisi komplitseeritud (Gudorf, 1994, lk 82). See tegi olukorra naiste jaoks eriti ebasoodsaks. Ühelt poolt oli domineeriv seksuaalpraktika –vaginaalne vahekord – naise keha jaoks sageli orgasmi saavutamiseks ebapiisav. Teisalt muutus seksuaalsusest rääkimine pere- ja igapäevaelus järjest keerulisemaks ning kõik seksi puutuv nihkus arstide ja teadlaste pärusmaale. Üha enam levima hakanud teadlikkus sellest, et naise orgasm ei ole rasestumiseks vajalik, võis sellele arengule kaasa aidata.³ Mida enam nähti naudingut kui bioloogiliselt ebavajalikku nähtust, seda vähem tundus õigustatud või vajalik keskenduda naise seksuaalsele rahuldusele. Kristlik moraal ei suutnud (või ei tahtnud) leppida sellega, et seks võib olla iseenesest väärtuslik – mitte üksnes vahend, vaid ka eesmärk. Naise seksuaalsed vajadused ja võimed jäid varju ja tagaplaanile. Neid võidi, aga ei pruukinudki otsesõnu eitada: need muutusid aegamööda nähtamatuks, kuna neid ei peetud arvestatavaks osaks seksuaalsest normist.

³ Tõenäoliselt levis teadmine sellest järk-järgult ja geograafiliselt ebaühtlaselt. Tuana (2004, lk 210) paigutab üleminekuperioodi juba 13. sajandisse, Laqueur (1994, lk 2–3) toob näiteid selleteemalistest vaidlustest veel 18. sajandil.

Sigmund Freudi panus 20. sajandi alguse seksuaalteooriatesse oli murranguline, kuid naiste vaatepunktist ainult suurendas juba valdavat segadust. Freudi (1905/2016) käsitus kahest orgasmitüübist – lapseea klitoraalset ja täiskasvanu naise vaginaalset orgasmist – kinnistas vaadet, mille kohaselt „tõeline“ naiselik seksuaalsus saavutatakse alles siis, kui naine loobub oma kehale loomupärasest klitoraalset fookusest ja õpib orgasmi saama ainult penetratiivse vahekorra teel. Kuigi Freud oli õppinud neuroloogiat, otsustas ta mingil põhjusel ignoreerida isegi tolleaegseid anatoomiateadmisi. Georg Ludwig Kobelti 1844. aastal avaldatud uuringud olid juba Freudi teoste kirjutamise ajaks selgelt näidanud, et naise erogeense tundlikkuse kese on kliitor, mitte tupp (O’Connell *et al.*, 2005, lk 1194). Teadmata põhjustel eiras Freud neid teadmisi ja kujundas välja teooria, mis mõjutas seksuaalterapiat veel aastakümneid. Just Freudi mõjul kujunes välja arusaam, mille kohaselt naised, kes ei suuda vaginaalses vahekorras orgasmi kogeda, on seksuaalselt puudulikud või frigiidised.

1.4. Feministlik kriitika ja vaginaalse orgasmi müüdi murenemine

Alates 1970. aastatest kujunes feministlikus mõtteloos vaginaalse orgasmi müüdi suhtes välja tugevalt kriitiline hoiak. Autorid, nagu Anne Koedt jpt, selgitasid oma teostes lihtsasti arusaadavas vormis, et penetratsioon üksi ei paku enamikule naistest orgasmi saavutamiseks piisavat seksuaalset stimulatsiooni, kuna kliitor – mitte tupp – on naise kehas keskne seksuaalset naudingut võimaldav organ (vt Koedt, 1970/1996, lk 111–112). Feministliku kriitika järgi ei olnud probleem mitte naiste seksuaalsuses, vaid normatiivses seksuaalkultuuris, mis esitas heteroseksuaalset penetratsiooni kui ainsat või õiget seksimise viisi. Selle kriitika najal sai masturbatsioonist feministliku enesemääramise ja seksuaalse agentsuse taastamise vahend, mille abil kehtestada oma keha ja naudingu autonoomia väljaspool patriarhaalseid norme.

Orgasmimüüdi kriitika tõi kaasa ka ootuse, et vabanenud ja teadlik naine peaks olema võimeline oma naudinguid ise esile kutsuma või vähemalt kontrollima nendega seotud olukordi. Nii kujunes välja uus, mitmekihiline surve: ühest küljest sotsiaalne norm vahekorra käigus

orgasmini jõuda, teisest küljest aga nõue olla patriarhaalsete müütide suhtes kriitiline ja läbinägelik. Selle tulemusena jäi ja jääb senini paljude naiste tegelik kogemus diskursiivselt nähtamatuks, seda eriti juhul – mis praktikas pigem prevaleerib –, kui vaginaalne vahekord orgasmini ei vii, ning sellega kaasnevad segadus, ebakindlus ja tihti ka häbitunne.

Viimastel kümnenditel on empiiriliste uuringute käigus kogutud üha rohkem andmeid, mis kinnitavad, et enamik naisi saavutab orgasmi kõige lihtsamini masturbeerimise või otsese kliitoristimulatsiooni teel (Herbenick *et al.*, 2018; Mahar *et al.*, 2020; Mintz, 2017). Heteroseksuaalses vahekorras jäävad need mõlemad sageli tagaplaanile, mistõttu on meeste ja naiste orgasmisageduse vahel märkimisväärne erinevus. Nähtust on hakatud nimetama orgasmilõheks. Mitmed uuringud (sh Põhja-Ameerikas, Soomes ja mujal Euroopas) kinnitavad, et heteroseksuaalses vahekorras olles saavad mehed orgasmi tunduvalt sagedamini kui naised (Kontula & Miettinen, 2016, lk 2; Mahar *et al.*, 2020, lk 25). Veelgi enam – naised tunnevad sageli survet orgasmi teeselda, et ühest küljest mitte kõikuma lüüa mehe ettekujutust endast kui võimekast sekspartnerist ja teisest küljest vältida tunnet, et ollakse seksuaalselt „ebanormaalne“ (Kalman, 1955/2013, lk 99). Orgasmist on popkultuuris saanud eduka seksuaalsuse märk ning selle puudumine toob kaasa psühholoogilise ebakindluse, enesesüüdistused ja halvemal juhul ka üldse seksuaalelust distantseerumise.

Arvestades naiste mitmetahulisi ja palju käsitletud probleeme naudinguga ja orgasmi saavutamisel arvati pikka aega, et naised ongi vähem naudingule orienteeritud ja väärtustavad seksi puhul pigem pikaajalist suhet või järglaste saamist. Tänapäevased uuringud näitavad siiski, et naised hindavad ja vajavad vahekorra naudingulisust sama palju kui mehed ning samuti pole neil raskusi jõuda orgasmini masturbeerimise teel (Mahar *et al.*, 2020, lk 25). Probleemid tekivad sellest, et peavoolu seksuaalkultuur defineerib seksi ikka veel vaginaalse penetratsioonina ning see arusaam kujundab endiselt ka seda, milliseid kogemusi peetakse „päris“ seksiks ja millised jäävad selle raamidest välja. Probleem ei seisne seega mitte

naudingus endas, vaid selles, milliseid tähendusi ja ootusi kultuuris selle ümber luuakse.

Mehe keha puhul on naudingut olnud alati võimalik eeldada ja iseenesestmõistetavaks pidada. Nii on kujunenud vaikimisi arusaam, et heteroseksuaalses vahekorras saavutab mees kindlasti orgasmi – see on osa seksi „loomulikust“ korrast. Sellest järeldub aga teine, palju varjatum probleem: kui naise orgasm jääb saavutamata, ei tekita see kultuuriliselt samasugust tähelepanu ega muret, kuna seda ei peeta samavõrra vältimatuks ja enesestmõistetavaks. See vaikiv eeldus on põhjustanud olukorra, kus kogu seksuaalkultuur kaldub keskenduma mehe naudingule ja naise rahulolu jääb tagaplaanile või taandub tema isiklikuks probleemiks. Tulemuseks on see, et meeste seksuaalne nauding tundub loomulik, samas kui naiste jaoks peab see olema „välja teenitud“, „õigustatud“ või „sobivates tingimustes saavutatud“. Nii on paljud naised õppinud kogema naudingu puudumist kui normi või kui oma isiklikku läbikukkumist.

Küsimus selle kohta, kas me mõtleme seksist eelkõige järglaste saamise või naudingu perspektiivist, ei ole seega abstraktne või teoreetiline probleem, millel päriselulised tagajärjed puuduvad. On küll tõsi, et naisi puudutab see probleem otsesemalt ning meeste jaoks on eespool käsitletud funktsionaalse kattuvuse tõttu nauding olnud mittetemaatilisel tagatud ja temaatiliselt hukka mõistetud, ilma et sellest nende igapäevases seksuaal-elus eriti midagi muutuks. See aga ei tähenda, nagu oleks nauding ühegi inimese jaoks seksi juures ka tegelikult ebaoluline või tähtsusetu. Naudingu fenomenoloogiline analüüs võimaldab selgitada, miks see nii on.

2. Iha, nauding ja seksi tähendus

Seksuaalne kogemus tähendab ja nõuab alati rohkemat kui füsioloogilist stimulatsiooni – see hõlmab tähenduslikke kihistusi, arusaamist iseenda eelistustest ja vajadustest ning kultuuriliselt kujundatud ootusi. Nauding ei teki kogemuses silmapilkselt ega vahetult. Enamasti eeldab see mitmetasandilist ettevalmistust: ootusi, afektiivset eelhäälestust, sotsiaalsete koodide tõlgendamist ning kehalist vastuvõtlikkust, mis kõik kujundavad kogemuse kulgu. Isegi kõige vahetum naudinguhetk sisaldab ajalisust

(sobivat meelestatust, kasvavat erutust jms) ning ruumilist ja meelelist suunatust, mis võimaldavad naudingul teadvuses ja kehas kuju võtta. Orgasm, mida sageli peetakse naudingu tipuks, ei teki ilma vähemalt mõningase kehalise ja kujutlusliku ettevalmistuseta – keha ja meel peavad olema selle poole teel, valmis ja vastuvõtlikud.

Inimese seksuaalsed kogemused on seega alati nii bioloogilised kui ka kultuurilised. Kehalistele tunnetele omistatakse aja jooksul eri tähendusi ning ühiskond paneb neile oma ootuste ja hinnangute pitseri. Maurice Merleau-Ponty (1945/2002, lk 197) järgi ei saa inimkäitumises looduslikku ja kultuurilist rangelt eristada, sest iga kogemus sünnib nende põimumisest elava keha tähendusruumis. Seksuaalsus pole selles mõttes erand – pigem on ta üks selgemaid näiteid sellest, kuidas kehas avalduvad tunded ja kultuurilised kujutelmad loovad koos eripäraseid kogemuse vorme.

Kuna seksuaalne keha on naudinguvõime kaudu tähenduslik juba iseenesest, ei saa seksuaalsust mõista pelgalt sotsiaalsete tähenduste kaudu, vaid arvestada tuleks sellega, et samal ajal on kõik sotsiaalsed ja kultuurilised seksuaalsuse väljendusvormid kehaliselt vahendatud ja kogetud. Lapseea seksuaalsuse fenomen näitab ilmekalt, et erogeensete piirkondade tundlikkus ja naudinguline vastuvõtlikkus võivad esineda ka enne seda, kui indiviid on teadlik kultuuriliselt kujunenud seksuaalsetest tähendustest. Nii kujundavad kultuurilised kujutelmad ja ootused küll tähendust, ent see tähenduslikkus eeldab juba eos piisavat kehalist tundlikkust ja reageerimisvõimet.

Fenomenoloogilises plaanis on seksuaalsed kogemused, nagu kogemused üldiselt, intentsionaalsed ehk millelegi suunatud. Et mõista, kuidas nauding muutub tähenduslikuks, tuleb aga intentsionaalsuse mõistet laiendada ja arvestada ka selle afektiivset mõõdet. Husserli, Merleau-Ponty ja teiste fenomenoloogide töödele toetudes võib väita, et tajutavad objektid ei ole kunagi neutraalsed, vaid mõjuvad kehale kas ligitõmbavalt ja meeldivalt või eemaletõukavalt ja ebameeldivalt. Selline mõju ehk afektiivne intentsionaalsus ei ole midagi, mis lisandub tajule

tagantjärele, vaid on osa sellest algsest viisist, kuidas maailm on subjektile antud (Vendrell-Ferran, 2016, lk 221).

Seksuaalsus kui afektiivse intentsionaalsuse liik tähendab, et teadvus suundub seksuaalse iha objektile teisiti kui näiteks intellektuaalse või puhtesteetilise huvi objektile. Seksuaalne iha on spetsiifilist liiki iha, mille inimene pärast puberteedi läbimist eksimatult iseendas ära tunneb, isegi kui mõnikord võib see protsess sisaldada hallalasi ja üleminekuid ühelt intentsionaalsuse tüübilt teisele. Seega, vastus küsimusele, mis muudab olukorra või käitumise seksuaalseks, on just iha ja nauding, mille kõrval muud asjaolud on juhuslikud või kõrvalised.

Seksuaalset intentsionaalsust, nagu teisigi afektiivse intentsionaalsuse alaliike, iseloomustab motivatsiooniline tsüklilisus (Welton, 2012, lk 112): seksuaalne iha on suunatud spetsiifiliselt seksuaalsele naudingule ning kogemuses moodustavad nad tsükli, mis toimib vastastikuses sõltuvusseoses. See aga ei tähenda, et alati, kui tuntakse iha kellegi või millegi järele, siis saadakse teda või seda ka nautida, vaid et seksuaalset naudingut ei olegi võimalik tunda, kui oma objekti ei ihaldata just seksuaalselt. Analüütiliselt on seetõttu raske eristada, kumb on olulisem – kas iha või nauding –, kuid samas on selge, et neid polegi võimalik ei kogemuslikult ega füsioloogiliselt päriselt lahus hoida just sellepärast, et nad on nii tihedas vastastikuses seoses. Me ihaldame naudingut ja naudime ihaldatut. Ilma naudinguta iha hääbub; ilma ihata ei teki naudingut. Selleks, et üldse tunda seksuaalset naudingut, on vaja, et see nauding saabuks vastusena seksuaalsele ihale. See viitaks justkui iha primaarsusele. Samas on aga tähtis tähele panna asjaolu, mis tihti kipub vaatluse alt välja jääma, kuna meestel esineb seda ajaloolistel põhjustel tunduvalt vähem kui naistel: kui seksikogemus partneriga ei ole naudinguline, ei püsi kuigi kaua ka iha tema järele.

Seksuaalsuse seostamine eelkõige soojätkamise vajadusega on pikaks ajaks varju jätnud asjaolu, et seksuaalne nauding on oma erilise intensiivsusega osutunud inimesele evolutsiooni käigus mingil põhjusel vajalikuks. Kõige tõenäolisemalt on vajadus orgasmilise naudingu järele arenenud paralleelselt või vastusena ajufunktsioonide keerustumisele. Nii

erakordselt võimas organ nagu aju vajab lõdvestumiseks erakordselt intensiivset naudingut, mida orgasmiline seks suudab pakkuda teatavas mõttes kõige ökonoomsemalt. Tänapäeval on seksi ülimalt positiivne tervise mõju laialdaselt tunnustatud (Komisaruk *et al.*, 2006, 52), kuid mõistagi kehtib see ainult juhul, kui tegemist on naudingulise seksiga. Empiirilised uuringud seksuaalmotivatsiooni kohta näitavad, et otseselt järglaste saamisele suunatud põhjused on rekreatiivsete või lähedusega seotud motiividega võrreldes suhteliselt harvad. Enamasti motiveerib inimesi seksima nauding, emotsionaalne lähedus või muud mittereproduktiivsed eesmärgid (vt nt Meston & Buss 2007).

Selline mõttekäik toob meid omakorda tagasi kahe eespool kirjeldatud asjaoluni, milleks on esiteks märkimisväärne statistiline erinevus heteroseksuaalse vahekorra nauditavuses meeste ja naiste jaoks ning teiseks pikka aega valitsenud segadus naiste seksuaalsuse ümber. Kui senine analüüs paika peab, siis on need kaks nähtust omavahel tihedalt seotud. Esimene on seletatav sellega, et ehkki iha ja naudingu tsükkel toimib oma põhialustes sarnaselt olenemata soost ja nauding on põhiline seksuaalkäitumise motivaator ka naiste jaoks, on neil heteroseksuaalse suhte puhul praeguse seksuaalkultuuri tingimustes meestest tunduvalt raskem seda naudingut saavutada. Suur segadus naiste seksuaalsuse ümber sai aga tekkida just sellepärast, et nauding on seksuaalse tähendusloome baastasand ehk ankur, mille külge kõik muud seksuaalkäitumisega seotud tähendussüsteemid kinnituvad. Kui inimesel puuduks võime tunda spetsiifiliselt seksuaalset iha, mis viib naudingut pakkuva seksuaalse kogemuseni, siis laguneks kogu seksuaalsete tähenduste süsteem, samal ajal kui seksi muude, sekundaarsete aspektide äralangemine sellist tagajärge kaasa ei tooks.

See, et just seksuaalse iha ja naudingu omavaheline ringmäng on seksi pärisosa, tingib omakorda selle, et nauding on korraga nii seksuaalse tegevuse tähenduslikkuse vajalik kui ka piisav tingimus. Naudinguline seks ei vaja täiendavat motivatsiooni või selgitust, ehkki võib seda vajada seksuaalkommete kontekstis, kui seksitakse lihtsalt naudingu pärast (mis

ise ei vaja selgitust, kuid mis võib vajada sobitamist ühiskondlike kommete raamistikku).

Esmapilgul võib näida, et nii on see ka muude seksi motivatoritega, nagu järglaste saamine, majanduslik kasu, lähedusevajadus, hoolimine partnerist. Neid kõiki võiks justkui pidada piisavaks motivatoriks, nii et muid põhjusi pole vaja. Lähemal vaatlusel need võrdlused siiski ei päde. Nimelt on nende kõigi puhul tegemist seksi enda suhtes väliste eesmärkidega, mida põhimõtteliselt saab saavutada ka ilma seksimata.

Seksuaalne nauding ei ole seega lihtsalt meeldiv kogemus, vaid fenomen, mis avab ligipääsu seksuaalse kogemuse tähenduslikkusele tervikuna. Naudingul on horisondiline struktuur, mille kaudu inimene kogeb ennast seksuaalse olendina – sellisena, kellele seksuaalne kogemus ei ole lihtsalt kehaline, vaid annab maailmas olemisele tähenduse. Kuigi nauding on ajutine, on ta ometi üks peamisi elurõõmu ja -energia allikaid.

Niisiis ei saa seksuaalset iha taandada vajadusele ega seksuaalset naudingut vajaduse rahuldamisele. Kui vajadus saab rahuldatud, on sellega lõpp, aga iha ja nauding moodustavad ringliikumise, mida iseloomustab avatuse ja korduvuse dünaamika. Seksuaalne iha on suunatud naudingu võimalikkusele, mis alles avab kogemuse seksuaalse horisondi. Kui räägitakse seksist kui heast või halvast kogemusest, siis ei peeta heaks mitte pelgalt seda, mis füsioloogiliselt õnnestus, vaid seda, mis oli tähenduslikult rahuldust pakkuv. Nauding loob selle tähenduse, kuid ei tee seda üksi ega isoleeritult, vaid läbi afektiivsete ja sotsiaalsete horisontide.

Afektiivse tsükli osana pole nauding pelk reaktsioon stimuleerivale objektile, vaid viis, kuidas maailm muutub subjekti jaoks erilisel moel tähenduslikuks – kuidas miski teda kõnetab ammu enne, kui ta seda teadlikult märkab või mõistuspäraselt analüüsima asub (Welton, 2012, lk 184). Seksuaalsed olukorrad ei ole juhuslikud fragmentide kogumid, vaid suunatud ja vormitud kogemused, mis koonduvad ümber naudingulise intensiivsuse. Seda suhet ei saa taandada kasulikule objektile või reproduktiivsele eesmärgile ehk tsükkel töötab just seetõttu, et naudingu keskmes on selle võimalik puudumine. Suur osa seksi tähendusväljast on seotud sellega, et seksiga kaasnev nauding ei ole garanteeritud – see nõuab tähelepanu, tund-

likkust, avatud ootust. Seks ei ole midagi, mida lihtsalt tehakse, vaid midagi, mida loodetakse kogeda, mille nimel pingutatakse, ja mis võib ka läbi kukkuda. Iha on midagi, mis korraga hoiab subjekti käesolevas hetkes, aga viib ka sellest edasi, saamisse, naudingu ootusesse. Me ei naudi mitte ainult praegust hetke, vaid ka võimalust, et see hetk kestab, areneb ja viib kuhugi.

On võimalik, et inimese aju vajab orgasmiga kaasnevat katkestust ja lõdvestustunnet samamoodi, nagu on evolutsiooniliselt välja kujunenud naer (Caruana *et al.*, 2022). Ei saa öelda, et inimene, kes kunagi ei naera, oleks indiviidina tingimata õnnetu või teistega võrreldes ilmselgelt halvemas positsioonis, kuid naerul ja sellega kaasneval heaolutundel on tähtis koht inimese elukvaliteedis ja selle kaudu ka tema eneseteostuses. Paralleel naeru ja inimesele omase (ja võimaliku) seksuaalse naudingu vahel aga sellega ei piirdu. Mõlemad kuuluvad inimeksistentsi juurde just sellistena ega esine teistel liikidel vähemalt mitte päris samas vormis. Nimelt on nii inimseksuaalsus kui ka huumori tajumise võime seotud inimesele omaste mitmekihiliste tähendusloome mehhanismidega. Nii võivad meid südamest naerma ajada nii bennyhillilik jalaga-istmikkunali kui ka peen iroonia kirjandusliku kujundi kasutamise üle. Ka seksuaalne iha võib panna inimest end ühest küljest tundma ürgselt metsikuna, teisest küljest aga inspireerida teda looma äärmiselt väljapeetud kunstiteoseid.

Nalja ja seksi vahel on veel üks, praeguses kontekstis kõige tähenduslikum paralleel. Samamoodi nagu nali ja naer on omavahel struktuurses tähendusloomeseoses, on seda ka seks ja nauding või õigemini seks, nauding ja iha. See tähendab, et nalja olemus seisneb selles, et ta ajab naerma. Nalja fenomenist ei oleks võimalik aru saada, kui nali ei ajaks naerma. On küll olemas ebaõnnestunud naljad, kuid nalja tajumine ebaõnnestunuduna sõltub otseselt sellest, et on olemas ka õnnestunud naljad, ja nalja õnnestumise ainus kriteerium on naerma ajamine. Nali, mis naerma ei aja, on nali ainult nime poolest. Samasuguses struktuurses tähendusloomeseoses on seks ja nauding. Inimseksuaalsus ja seksuaalkäitumine on mõistetavad üksnes juhul, kui seksi peamiseks motivaatoriks pidada spetsiifiliselt seksuaalset naudingut, mida omakorda sunnib otsima spetsiifiliselt seksuaalne iha. Nagu on võimalik teha nalja, mis pole

naljakas, või ka halba nalja, saab kahtlemata seksida viisidel, mis pole nauditavad, kuid ehkki naudinguta seks on võimalik, ei võimalda see mõista inimseksuaalsuse kui fenomeni olemust.

Seksuaalsus on kehastunud nähtus ning just keha on see, mis kinnitab, kas kogemus on nauditav või mitte. Subjekt ei saa seksuaalse naudingu üle ratsionaalselt ja kehast sõltumatult otsustada, sest meil ei ole võimalik ennast mõistuspäraselt veenda, et miski meid erutab või rõõmustab. Seda silmas pidades tuleb seksuaalse motivatsiooni ja tähendusloome seost mõista teistsuguses valguses: seksuaalkäitumine on mõtestatud siis, kui see sisaldab midagi, mis motiveerib.

Nauding pole siinkohal lihtsalt üks tegur teiste seas, vaid motivatsiooniline kese, mis seksuaalset kogemust kannab ja selle mõttekaks muudab. Seks ilma naudinguta muutub kiiresti absurdseks ja mehhanistlikuks, isegi kui see toimub ilma sunduseta. Järelikult ei ole nauding seksuaalse kogemuse kõrvalprodukt või valikuline kaasnähe, vaid see, mis üldse muudab kogemuse seksuaalseks. Kui nauding puudub, pole tegemist mitte lihtsalt halva seksiga, vaid kogemusega, mida võib seksuaalseks nimetada vaid tinglikult, nii-öelda metonüümiliselt. Nauding on see, mis hoiab iha elus – see loob tsüklilise struktuuri, milles iha kutsub esile naudingu ja nauding omakorda taastoodab iha.

Seksuaalne nauding on selles mõttes haavatav nähtus: see ei allu täielikult tahtelega kehtestu puhta bioloogilise vajadusena. Kui nalja ei saa esile kutsuda käsu peale, siis ka naudingut ega orgasmist ei saa tekitada lihtsalt otsusega. Samamoodi, nagu nali või naer võib kohmetuda sotsiaalse surve all, võib ka seksuaalne nauding kaduda, kui selleks puudub sobiv sotsiaalne või afektiivne kontekst. Näiteks võib orgasm aset leida väga erinevates kontekstides – mõnes võib see olla ülimalt intensiivne ja tähenduslik, mõnes aga piinlik, segane või alandav (Frith, 2015, 161–162).

Fenomenoloogilises plaanis on orgasm liminaalne kogemus – see viib subjekti korraga endast välja ja endale lähemale, kuna loob lühiajalise nihke argiteadvuses ning samas annab kogemusele selle täiuslikkuse tunde. Orgasm on naudinguline mitte üksnes seetõttu, et see on kehaliselt meeldiv, vaid ka seetõttu, et see võimaldab hetkeks väljuda tavalisest enese-

teadvusest – olla ajutiselt mitte-kontrolliv, mitte-reflekteeriv, mitte-mõtlev ja sellega ühtlasi täielikult kohal. Ajutine nihestus loob afektiivse mõju ja tähendusliku intensiivsuse, mis annavad naudingule selle erilise koha seksuaalses kogemuses. Orgasm on liminaalne hetk, kus nauding ja tähendus ajutiselt kattuvad. Iha ja naudingut ring katkeb naudingut (täieliku, ehkki ajutise) võiduga. See tähendab, et nauding, mis enne viitas veel suuremale naudingule, ei viita enam millelegi. Oma toimumise hetkel ei viita orgasm edasi millelegi ega tähenda midagi peale iseenda, sest teadvus on sellest täielikult haaratud. Nauding on täielik ja hetkeks pole midagi muud olemas, sest naudingust üle ujutatud teadvusse midagi muud ei mahu.

Sellisenä on orgasmikogemus inimesele vajalik nii kehaliselt kui ka vaimselt või õigemini toidabki meeldiv seks nende kahe kokkupuutepunkti, sest rahuldust pakkuvas seksuaalaktis osaleb subjekt tervikuna. Ometi pole seksi selle kõige tähendusrikkamas ja täielikumalt rahuldust pakkuvas mõttes võimalik muuta endale kasulikuks projektiks. Mõistagi on seksi ja sellest tulenevat naudingut läbi aegade püütud mitmel viisil ära kasutada ja enda huvides tööle panna. On olemas seksitööstus ja seksuaalset ära kasutamist võimaldavad võimusuhted. Teatavas mõttes püüdis ka kristlus teha seksist kehade tootmise masina, ehkki sellised katsed on määratud läbikukkumisele, sest seksuaalse tähendusloome tuum on üheselt seotud iha ja naudingut olemusliku mitmetähenduslikkuse, mitte järglaste saamisega. Seksuaalset iha ei saa täielikult allutada välistele eesmärkidele, isegi kui idee on üllas. Iha ja naudingut vastastikmõju hoiab afektiivse tsükli liikumises, kuid see pole kunagi täielikult subjekti kontrolli all.

Just iha on see, mis kõigis oma avaldumisvormides näitab, et elu ei saa taandada objektidele ja kasulikkuse imperatiivile. Iha tähendusloomepotentsiaal on eksponentsiaalselt suurem kui pelgal vajadusel ja seepärast viivad ummikusse kõik katsed mõista iha toimimist pelgalt vajaduste kaudu. Iha on suunatud mitte kasulikkuse, vaid naudingut enda poole. (Husserl, 1989, lk 14) See tähendab, et iha ülendab objektid millekski, mida me ei vaja mitte sellepärast, et me neist mingit praktilist kasu saaksime, vaid seepärast, et nende tähendusloomepotentsiaal on kõige

suurem, kõige vabam: just sel põhjusel on võimalik neid mitte lihtsalt kasutada, vaid nautida.

3. Naudingu perspektiiv seksuaaleetikas

3.1. Vabadus, mitmetähenduslikkus ja seksuaalse naudingueetiline mõõde

Olen artiklis püüdnud näidata, et naiste seksuaalsusega seotud kehaline ja eksistentsiaalne olukord on kujunenud keeruliseks pika aja jooksul, kuid selle tekke olemuslikud eeldused ei ole iseenesest keerulised. Endiselt on küll keeruline neist rääkida, sest tähendus ja väljendus on siin sulgunud justkui üksteist välistavasse ja pidevalt tühistavasse nõiaringi. Naise seksuaalse keha pinnalt võrsuv ja sellega loogiliselt kokkusobiv tähendus ei ole saanud leida sobivat väljendust, sest seksuaalse kogemuse verbaalsed väljendusvahendid on loodud mehe kehast lähtuva kujutlusvõime viljana. Aja jooksul on selle probleemi eri tähenduskihid – kehalised, subjektiivsed, intersubjektiivsed, kultuurilised, sotsiaalsed, eetilised jne – segunenud viisil, mis muudab nende analüüsi äärmiselt vaevaliseks. Seepärast tuleb seda sasipundart kiht kihi haaval nagu sibulat lahti harutada, kuid seejuures tuleb lähtuda peamisest: keha ja kujutlusvõime seosest, sest sellest on kogu segadus algselt üles kerkinud.

Eespool tegin põgusa sissejuhatuse sellesse, kuidas avaldub keha ja kujutlusvõime seos meid tänini mõjutavas kristlikus seksuaaleetikas, mis kujunes välja üksnes mehekehast lähtuva kujutlusvõime toel. Naisekeha seksuaalne ülesehitus viitab selgelt naudingule ilma selge sigimisfunktsioonita, kuid selle tähendus jäi täielikult tähelepanuta. Kuna mehekehal sellist iseseisvat naudingufunktsiooni ei ole, siis ei osatud ka selle tähtsust märgata ega seda käibivatesse moraalinormidesse asetada. Seksuaalne nauding naise kehas jäi justkui tähenduseta nähtuseks – millekski üleliigseks, mida ei ole vaja mõista ega arvesse võtta. Küsimus on seega selles, et naisekeha seksuaalsus hõlmab tähendusloomevõimalust, mida käibivas seksuaalmoraalis ja -kombestikis pole justkui ette nähtud.

Mõistagi pole kristlik paradigma ainuke, kus seksi reproduktiivfunktsiooni kasutatakse rekreatiivse aspekti õigustamiseks või seletamiseks.

Tõenäoliselt on ajalooliselt olnud vähe ühiskondi ja religioone, kus see oleks teisiti. Margaret Meadi uurimistöö viitab siiski sellele, et leidub või vähemalt on leidunud ka kultuure, kus olukord on naistele soodsam.⁴ Meadi uurimistulemused näitavad, et naise orgasm ei ole ainult bioloogiline võime, vaid potentsiaal, mille väljakujunemine sõltub suuresti sellest, millised tähendused, ootused ja normid naist ümbritsevas kogukonnas valitsevad. Mõnes kultuuris on naise orgasm tematiseeritud ja väärtustatud, teistes aga ei ole selle jaoks isegi sõna, rääkimata selle ihaldusväärsest või olemasolust seksuaalkultuuri kujutlusväljas (Mead, 1980, lk 217).

Seega on naiste seksuaalne nauding palju rohkem kultuuriliselt mõjutatav ja kujundatav kui meeste oma. Kuigi meeste seksuaalsusele võivad samuti kehtida teatud normid ja ootused, on meeste orgasm olnud ka Lääne seksuaalkultuuris enesestmõistetav eeldus. See, kuidas naised oma keha kogevad, kuidas nad saavad aru, millal ja kas üldse on neil „õigus“ seksuaalsele rahuldusele, sõltub paljuski sellest, millised kujutlused ja tähendused nendega kultuuris seostuvad. See ei viita pelgalt bioloogilistele erinevustele, vaid sügavamale kultuurilisele probleemile: naise seksuaalne rahuldus ei ole kunagi olnud normatiivsete kujutelmade keskmes, sest naised pole saanud osaleda seksuaalkultuuri ega erootiliste kujutlus- ja tähendusväljade kujundamises.

Need tähelepanekud aitavad mõista, miks orgasmilõhe ehk statistilist kinnitust leidnud erinevus heteroseksuaalsete meeste ja naiste orgasmisageduses ei ole pelgalt kahe inimese vaheline intiimprobleem, vaid kultuuriline, sotsiaalne ja epistemoloogiline nähtus. See näitab, millisel määral on keha tähendusega põimitud: mitte ainult individuaalsete kogemuste, vaid ka ühiskondlike diskursuste ja institutsionaalsete praktikate kaudu, mis määratlevad, mida tähendab olla seksuaalne subjekt. Naiste kogemused seksuaalsusest, nagu on osutanud nii Meadi, Beauvoiri kui ka kaasaegse feministliku teooria analüüs (Jackson & Scott, 2010), näitavad selgelt, et seksuaalsus ei ole iseenesest läbipaistev või bioloogiliselt deterministlik nähtus. Kehalised võimalused vajavad kultuurilist tõlgen-

⁴ Vt ka Mead 2020, lk 232–233.

dust, sotsiaalsed tunnustust ja emotsionaalset turvalisust, et neist saaksid elatud ja tähenduslikud kogemused. Seetõttu ei ole seksuaalne nauding naise jaoks lihtsalt üks seksuaalse kogemuse komponent, vaid see on tihe-
dalt seotud eneseväärikuse, kehalise kuuluvuse ja suhte eetilise tasandiga.

Just eeltoodu teeb naudingust ka eetilise kategooria. Nagu nägime ülalpool, siis see, kes naudib, on tähenduslikult kohal, kes mitte, see osaleb seksuaalses kogemuses ainult formaalselt, väliselt, sest selle tähendus-
loomepotentsiaal jääb talle kättesaamatuks, subjekti enesepositsioonist väljapoole. Kui inimene osaleb seksuaalaktis ainult kellegi teise iha objektina, tundmata ise sellest naudingut, jääb kogu olukord tema jaoks seksuaalses mõttes irdseks, isegi kui ta on selleks ratsionaalse nõusoleku andnud. (See ei tähenda automaatselt, et ta oleks ärakasutatava positsioonis, kuna tegemist võib olla halastusseksi või seksitööga, kus muud motiivid on teadlikult esiplaanil.) See on ka põhjus, miks seksuaalkäitumisel võib küll olla palju motiive, nagu kaastunne, rahaline kasu, võim või manipuleerimine, kuid ükski neist ei defineeri seda tegevust sisuliselt ja tähenduslikult seksuaalsena, nagu teeb seda nauding.

3.2. Naudingupõhine seksuaaleetika

Senine analüüs paistab viitavat sellele, et kuivõrd nauding on seksuaalakti juures miski, mis võimaldab selle subjektidel kõige täielikumalt ja agentsemalt seksuaalses tegevuses osaleda ehk mõista iseennast ja oma vajadusi spetsiifiliselt seksuaalse subjektina, siis on ka seksuaalakti eetilise peamine kriteerium orienteeritus vastastikusele naudingule. Samal ajal on selge, et Lääne kultuuriruumis on pikka aega olnud ja on praegugi käibel arusaam, et seksuaalsuhete eetilisus sõltub eelkõige sellest, kelle vahel need aset leiavad. Õigemini võib vist öelda, et kristliku seksuaaleetika järelmõjud on neis ühiskondades veel suures osas nähtavad, ehkki võib täheldada teatavat segadust nende üldkehtivuse suhtes.

Ühest küljest on ajad muutunud kiiresti – veel möödunud sajandil oli abielusisene vägistamine Ameerika Ühendriikides seadusega lubatud (Brake, 2023, 5. ptk) –, teisest küljest teevad traditsiooniline perekond ja eriti selle idealiseeritud vormid kiiresti *come-back*'i. Samal ajal on sotsiaalmeedia ning suhtlus- ja kohtinguportaalide ajastu toonud inimeste

seksuaalellu uusi võimalusi, mille eetilised kategooriad peavad alles välja kujunema. Tavapärase seriaalse monogaamia ja sellega kaasneva vähemalt näilise truuduseimperatiivi kõrvale on kerkimas esialgu küll marginaalselt väikesed polüamoorsed kogukonnad.

Esitan allpool ühe võimaliku ja paratamatult esialgse vaate seksuaaleetikale, mis on kooskõlas Simone de Beauvoiri teoses „Mitmetähenduslikkuse eetika“ (1947/2018) esitatud eksistentsialistlik-fenomenoloogilise eetikakäsitlusega, mille keskmes on vabadus, mitmetähenduslikkus ja intersubjektiivse vastutuse võimalus. Selles raamistikus ei oleks seks mitte ainult kehaline ja afektiivne fenomen, vaid eetilis-eksistentsiaalne praktika, mis põhineb küll inimese vabadusel, kuid hõlmab ka vastutuse võtmist nii enda kui ka oma partneri eest.

Simone de Beauvoiri eksistentsialistliku eetika filosoofiline lähtekoht on Edmund Husserli fenomenoloogiline tees teadvuse intentsionaalsusest: teadvus on alati suunatud millelegi väljaspool iseennast (Husserl, 1982, lk 199). Inimene on korruga maailma sees ja sellest teataval distantil. See distant ei eralda inimest maailmast, vaid võimaldab maailmal üleüldse ilmnedä – et miski saaks kellelegi ilmuda millenagi, peab ta olema temast eraldi, midagi muud. Teadvuse objektid on seega transtsendentsed ehk teadvusevälised. Nad ei ole teadvusega samased, kuid saavad tähenduse nende teadvustamisprotsessi käigus. Tähendus on seega algusest peale mitmetähenduslik – mitte kunagi täielikult määratud ega endasse suletud.

Mitmetähenduslikkust teostab inimene oma igapäevaste valikute kaudu, mistõttu on need lahutamatud vabadusest. Beauvoiri jaoks ilmneb vabadus paradoksina: me oleme juba algusest peale vabad, sest teadvus on olemuslikult avatud, kuid samas tuleb vabadust igal hetkel teadlikult elada ja teostada (Beauvoir, 2018, lk 24). Vabadus ei ole asi ega püsiv omadus, mida kas omatakse või mitte – see on elav suhe iseenda ja maailmaga. Iseenda suhtes distantil olemine tähendab, et alati on võimalik olla teistsugune, end ümber kujundada ja oma võimalusi uuesti määratleda.

Vabadus on ühtaegu ka suhe teistega. Teiste olemasolu seab piirid, kuid annab samas võimaluse maailmaks üldse – ilma teisteta ei oleks

midagi, millega suhestuda. Seetõttu ei ole ka mõtet tahta olla vaba ükski või valida, kelle vabadust väärtustada: kellegi vabadus saab mõtte ainult siis, kui ka teised on vähemalt põhimõtte poolest vabad. Beauvoiri sõnul on tahe olla eetiline ja tahe olla vaba üks ja sama otsus (Beauvoir, 2018, lk 24).

Mitmetähenduslikkusega on raske leppida, sest inimesed ihkavad sageli ühemõttelist selgust ja püsivaid orientiire. Eksistentsialistlik eetika sellist kindlust ei paku – mitmetähenduslikkus on mõtlemise ja kogemuse eeltingimus, mida ei saa kõrvaldada ega olematuks mõelda. Ainus võimalus on see omaks võtta ja aktsepteerida, et ükski soov, plaan ega iha ei saa olla absoluutne eesmärk. Beauvoiri käsitlus sarnaneb siin Husserli fenomenoloogilise *epoché* ga: nagu *epoché* võtab sulgudesse metafüüsilised eeldused ilma maailma eitamata, nii võtab mitmetähenduslikkuse eetika sulgudesse inimese instinktid ja eesmärgid, näidates nende relatiivset iseloomu (Beauvoir, 2018, lk 13; Husserl, 1982, lk 60; vt ka Husserl, 2014, lk 2188). Lõppeesmärgiks saab olla ainult vabadus ise – väärtus, mis võimaldab kõiki teisi väärtusi ja mille puudumine välistaks nende olemasolu. Vabadust tuleb seega elada: tahta olla vaba tähendab äratundmist, et juba ollakse vaba, kuid see vabadus nõuab pidevat teostamist ja enese tundmaõppimist.

Filosoof Sara Heinämaa on Beauvoiri vabadusest lähtuva eetika ja enesemõistmise aluseid kokku võttes välja toonud neli väärarusaama inimese vabaduse mõistmisel. Need väljenduvad arvamuses, et: 1) väärtused põhinevad millelgi, mis ei ole inimlikku päritolu; 2) inimese enda teod ei osale väärtuste loomises; 3) teiste inimeste panus on vähe- või ebaoluline või pole seda üldse; 4) enda ja teiste tegusid saab hinnata universaalse ajaloo taustal, ignoreerides oleviku nõudmisi. Vastavalt sellele esitab ta Beauvoirile toetudes ka neli tingimust või nõuet, mida on vaja iseenda ja oma vabaduse mõistmiseks: 1) kõik väärtused on inimeste loodud; 2) inimene osaleb nende väärtuste kehtestamisel; 3) väärtuste loomine on intersubjektiivne protsess ja seetõttu sõltume kõik üksteisest; 4) olevikul, minevikul ja tulevikul on meile erinevad nõudmised. Eetilise inimese ülesanne on tegutseda olevikus, mille horisondiks on küll tulevik,

kuid tulevikku ei tohi seada oleviku ees esikohale või arvata, et olevik tuleks ohverdada mis tahes tuleviku heaks (Heinämaa, 2018, lk 150).

3.3. Seksuaalne nauding kui üks vabaduse ilmnemise viise

Seksuaaleetika väärtused, nagu kõik muudki väärtused, on inim-mõõdulised, st inimese tehtud ja inimese järgi tehtud. Küsimus pole seega, kas need on inimese kehtestatud, vaid kes ja kuidas nende kehtestamisel osales. Nagu eespool nägime, sai praegune reproduktiiv-funktsiooni ületähtsustav seksuaaleetika välja kujuneda ainult seetõttu, et naised sellega seotud väärtuste loomises ja kehtestamises ei osalenud. Naudingupõhine seksuaaleetika saaks arvesse võtta seksuaalsete kogemuste sooülest loogikat ning seda, et just nauding teeb kogemusest seksuaalse, olenemata sellest, mis soost subjektiga on tegu.

Beauvoiri vabadusekäsitluse üks keskseid teese on, et vabadus pole asi ega omadus, vaid elusolendi suhe teda ümbritseva maailmaga (Beauvoir, 2018, lk 24). Eetiline elu on selline, mis tunnistab ja tunnustab subjekti enda ja teiste põhimõttelist vabadust. Seksuaalsuhetes väljenduks selline eetiline vabadus eelkõige selles, kuidas subjekt suhestub teise subjektsuse mitmetähenduslikkusega, mis tuleneb selle osalisest läbipaistmatusest, eraldatusest ning ennustamatusest. Kui seksuaalne kogemus on eksistentsiaalne suhe iseenda ja teisega, siis saavad selle tähendus ja väärtus kujuneda vaid vabaduse ja mitmetähenduslikkuse pinnalt. Beauvoir (2018, lk-d 8, 12, 26, 103) rõhutab mitmes kohas, et eksistentsi mitmetähenduslikkust ei ole vaja ületada ega piirata, vaid see tuleb omaks võtta. Seksuaalses kogemuses avaldub eksistentsi mitmetähenduslikkus paradigmaatilisel viisil. Erootilises olukorras osalevad kehad korraga nii subjekti kui ka objektina, aktiivse ja passiivsena, enda ja teisena.

Subjektsuse loob distants: me oleme osa maailmast, kuid samal ajal selle maailma suhtes teataval kaugusel, distantsil, mis võimaldab meil maailmaga suhestuda. Ka seksuaalse iha ja naudingu teevad võimalikuks subjekttisene ja subjektidevaheline distants ning mitmetähenduslikkus. Ihaldatav objekt on meist alati natuke eemal. Kui oleksime temaga täielikult üks, siis ei saaks me teda enam ihaldada, vaid oleksime ta alla neelanud või vastupidi. Seega on iha toimepõhimõtteks puuduolek,

distants, „mitte-veel“, nauding on aga rangelt olevikuline. Ei saa ihaldada seda, mis on käes, st juba oma struktuuriga viitab iha teise inimese põhimõttelisele vabadusele ja teisesusele. Seetõttu on naudingu jaoks vajalik nii naudingut taotlev subjekt kui ka seda kehastav objekt ning naudingu ruumiks on nendevaheline ajaline ja afektiivne distants. Seesama ruum on ka seksuaalse kogemuse tähenduslikuna ilmnemise ruum ehk selle vajalik eeltingimus. Seega ei ole iha ja nauding inimliku vabaduse piirajad, vaid selle ilmnemise viisid. Nad sisaldavad transtsendentsi ajalist struktuuri ehk distantsi, mis teeb vabaduse võimalikuks.⁵

Ehkki rangelt võttes ei ole iha suunatud objektile, vaid sellest saadavale naudingule, vajab iha ja naudingu tsükkel sellegipoolest kehastunud pidepunkte, samamoodi nagu elu vajab elamiseks organismi, olendit, mis on võimeline elu kehastama. Me teatavas mõttes anname oma keha oma partneri käsutusse tema naudingu võimaldamiseks. See on seksuaalse naudingu isetuse praktika. See töötab aga ainult juhul, kui saame partnerit piisavalt usaldada, teades samal ajal, et usaldust ei saa lõpuni nõuda, ka see tuleb igal hetkel uuesti luua. See omakorda on risk, mis seksuaalsuhetega kaasneb ja mida ei saa kunagi päriselt kaotada. Ometi on seegi üks seksuaalsuse mitmetähenduslikkuse ja eksistentsi avatuse kogemise viise. Eetiline seksuaalsuhe tunnistab seda mitmetähenduslikkust ja võtab selle omaks kui teise subjektsuse ja vabaduse väljenduse, mis jääb alati mingil määral avatuks, määramatuks.

Beauvoiri käsitlus erineb radikaalselt traditsioonilisest filosoofilisest arusaamast, mis näeb keha ja eriti seksuaaliha takistusena inimliku vabaduse realiseerimisel. Beauvoiri järgi ei pea inimene mitte ületama oma kehalisi tunge ja impulsse, vaid nägema inimkeha tervikuna, koos kõigi tungide ja impulssidega kui vabaduse võimalikkuse olukorda. Vabadus ei seisne mitte abstraktses enesemääramises, vaid võimes suhestuda maail-

⁵ Fenomenoloogilises mõttes tähendab transtsendents (nii Husserlil kui ka Beauvoiril) seda, et teadvuse endast väljapoole suunatud struktuuri tõttu ei ole subjekt suletud oma siseilma, vaid on pidevas suhtes maailma ja teistega, pidevas eneseületuse liikumises millegi muu poole kui ta ise. Beauvoir tõlgendab seda eksistentsialistlikult: transtsendents on inimese vabaduse ja tähendusloome alus, mille kaudu ta ületab oma hetkeolukorra ja loob maailma tähenduslikuna.

maga sellisena, nagu see ilmutab end subjekti kehastunud ja ajalises eksistentsis: mitmetähendusliku ja avatuna (Beauvoir, 2018, lk-d 44, 84; 1949a, lk-d 70, 72). Ka seksuaalne keha pole vabaduse piiraja, vaid selle võimaldaja, meedium või kandja, mille kaudu me suhestume teisega, tunnetame piire ja avame ennast uuele. Seksuaalne iha ja nauding moodustavad eksistentsikogemuse, mis kehastab vabaduse võimalikkust. Nad avavad subjekti iseendale ja teisele, nihutavad ta vahetust antusest välja ning lasevad tal kogeda nii oma kehalist piiratust kui ka transtsendentsi.

Vastutus oma vabaduse eest väljendub kahes naudingupõhise seksuaaleetika aspektis. Esiteks ei saa me oma käitumist põhjendada pelgalt kultuuriliste normide või soorollidega („nii on alati olnud“, „mehed teevadki nii“, „naised ongi sellised“). Mõlemal on meie üle küll väga suur mõju, kuid need ei vabasta meid isiklikust vastutusest. Teiseks eeldab vastutuse võtmine valmisolekut kriitiliselt mõtestada omaenda ihasid ja naudingutsinguid, mitte lasta end juhtida üksnes impulssidest või välisest survest. Seksuaalne nauding ei ole pelgalt passiivne tundmus, vaid suhe, milles inimene on ise osaline kui tegutsev subjekt. Vastutus oma vabaduse eest tähendab äratundmist, et nauding pole „miski, mis minuga juhtub“, vaid sündmus, millele ma ise oma valikutega kaasa aitan ja mis omakorda mõjutab teist inimest. Vastutus oma vabaduse eest tähendab siin, et seksuaaleetika nõuab refleksiooni ja teadlikke valikuid, mitte etteantud reeglite täitmist.

Enamasti, väga väheste eranditega, on inimestel võimalik valmistada seksuaalset naudingut iseendale. Seega, kui räägime seksist koos partneriga, siis selle sisuks saab olla ainult naudingu jagamine. See, mille eest me koos ja vastastikku vastutame, on partneri nauding, sest kui käitume selle suhtes hoolimatult, siis oleme kuritarvitanud korraga omaenda inimvõimeid ja oma partnerit. See ei tähenda, et vahekord on „õnnestunud“ ainult siis, kui kõigi selle osaliste jaoks on nauding võimalikult intensiivne, vaid tähtis on, et ühe partneri huvi selles vahekorras oleks suunatud samavõrra nii teise partneri kui tema enda naudingule, sest just selles seks partneriga üldse seisneb. Me ei saa vahekorras olles üksteise naudingut saajaprotsendiliselt tagada, kuid me saame olla sellele orienteeritud.

Beauvoiri idee, et soov olla eetiline on sama mis soov olla vaba, tähendab selles kontekstis, et seksuaalsed kogemused on kõige täielikumas mõttes tähenduslikud siis, kui partnerid on teadlikud üksteise vabadusest ja teadvustavad naudingut avatud ja jagatud horisondi, mitte garanteeritud lõpptulemusena. Nauding ei ole sellises käsitluses miski, mida saab valmis kujul anda või pakkuda, vaid kogemuslik suhe, mille kujunemine sõltub mõlema poole valmisolekust suhestuda vabade ja kehaliste olenditena. Seksuaalsuhe ei ole pelgalt füüsiline ahelreaktsioon, vaid sündmus, milles mõlemad pooled realiseerivad oma olemise avatud võimalusi.

Olemise mitmetähenduslikkust ei saa kaotada ega inimolukorda ühemõtteliseks muuta. Sama kehtib seksuaalse naudingu kohta: seda ei saa käsitada antusena, sest see on alati situatsiooniline, emotsionaalselt ja kehastumuslikult eripärane, mitte korduv ega mehaaniline. Keegi ei saa jagatud seksuaalakti tähendust ainult endast lähtuvalt määratleda. Seksuaalsuhete eetika, mis seab keskmesse naudingu, saaks tunnistada selle mitmetähenduslikkust ja hoiduda lihtsustatud, normatiivsetest „õige“ või ka „hea“ seksi definitsioonidest. Muu hulgas tähendab see, et seksi eetilisust ei saa määratleda, apelleerides selle võimalikele järelmitele tulevikus (nt järglaste saamine või suhte püsivus).

Seksuaalsuhe on seega paradigmaatiline näide ka vabaduse koosloomest, millest Beauvoir samuti räägib. Kellegi enda vabadusel ei ole mingit mõtet, kui ka teised ei ole vabad. (Beauvoir, 2018, lk 78) Iha, mis ei sihi samavõrra nii teise kui enda naudingut, on vabadust piirav, sest teise subjektsusest mitte hoolides taandatakse ta objektiks. Siinkohal on oluline meelde tuletada, et teise subjektsuse ja vabaduse alalhoidmise nõue ei tulene abstraktselt printsiibist, vaid on väga konkreetset ja kehaliselt seotud seksuaalse tähendusloome ja selles osalemise võimalikkusega. Seksuaalne nauding pole ainult isiklik kogemus, vaid tähenduse ja vabaduse koosloome akt.

Beauvoiri mõistes on eetiliselt väärtuslik selline nauding, mis on suuremeelne, sest see avardab teise võimalusi, mitte ei kitsenda neid. Selleks tuleb õppida ära tundma ja toetama teise vabadust intiimsfääris, kus haavatavus on alati suurem kui tavaolukorras. Teise vabaduse

tunnistamine ei tähenda ainult tema piiride austamist, vaid ka tema võimaluste avardamist. Nauding ei ole nullsummamäng, vaid jagatud kingitus: mõlemad saavad olla rohkem, kui nad üksinda oleksid. Kui vabadus ei seisne isoleeritud eneseteostuses, vaid vastastikuses koosloomes, siis jagatud nauding on sellise koosloome üks intiimsemaid väljendusviise, kus mõlema vabadus ja haavatavus on aluseks üksteise toetamisele ja täiendamisele. Oma vabaduse avardumise kogemus ületab pelgalt individuaalse rahulduse.

4. Lõpetuseks

Olen selles artiklis käsitlenud seksuaalsust eksistentsiaalse olukorra ehk fenomenina, mille peamine tähendus inimese jaoks ei ole seotud liigi säilimise ega reproduktiivsusega, vaid sellega, kuidas elada head ja tähenduslikku elu. Alustasin artikli kontseptuaalset teekonda Beauvoiri tõdemusest, et nn naisküsimeses polnud juba pea sada aastat tagasi enam iseenesest midagi uut – kõik oli justkui juba räägitud ja öeldud. Usun, et Beauvoiri filosoofia üks võtmeaspekte on just see, et ta suutis näidata, kuidas uudsus ei peitu mitte teemas, vaid perspektiivis. Üks võimalus sellist perspektiivi muuta on vaadelda oma analüüsiobjekte fenomenoloogiliselt ehk järgides meetodit, mille keskne idee ongi ühest küljest teatav vaatepunkti nihutamine ja teisest küljest keskendumine sellele, mis igasugust vaatepunkti üldse võimaldab – teadvuse intentsionaalsusele. Teadvus on pidevalt suunatud objektidele, mis on tema enda suhtes transtsendentsed ning ainult seetõttu saab subjektile maailm ilmned millegi tema enda suhtes välisena ja olemuslikult mitmetähenduslikuna.

Perspektiivimuutuse taotlusest lähtus ka siinne tekst, et analüüsida olukorda, kus segadus naiste erootiliste kogemuste ümber on jäänud kestma, kuigi teadmised sellest valdkonnast on järjepidevalt suurenenud. Väitsin, et nauding on üks neist pimetähnidest, mis mehe vaatepunktist lähtuvas seksuaalsuse mõtestamises on ajalooliselt varju jäänud. Filosoofilistes seksuaalsusekäsitlustes asetatakse nauding sageli instrumentaalsesse rolli – selle väärtus tuletatakse väidetavalt kõrgematest eesmärkidest (järglaste saamine, paarisuhe, armastus jne). Käesolev käsitlus vaidlustas

need eeldused ja väitis, et naudingu konstitutiivne panus seksuaalse kogemuse tähendusloomesse on olnud süsteemselt alaväärtustatud, osalt seetõttu, et naudingut (ning orgasmi) on peetud iseenesestmõistetavaks ja seega teoreetiliselt vähe huvipakkuvaks.

See, mis traditsioonilises vaates paistis seksuaalsuse ebaolulise epifenomenina, osutus perspektiivimuutuse tulemusena keskseks; see, mis oli pikka aega tundunud loomulik ja ainuvõimalik, osutus diskursiivselt loodud konstruktsiooniks. Sellegipoolest ei saa öelda, et see konstruktsioon oleks laest võetud, vaid sellel on oma loogika, mis omakorda põhineb mehe seksuaalmorfoloogial, kus seksi rekreatiivne ja prokreatiivne funktsioon suurel määral peenises kattuvad. Naise puhul aga moodustab keha naudingulise keskpunkti kliitor, millel puudub reproduktiivne funktsioon. Teisisõnu, mehekehas ei eristu organit, mille ainus bioloogiline ülesanne oleks nauding, samas kui naisekehas on selline struktuur olemas. Nende morfoloogiliste erinevuste ignoreerimine moonutab arusaamist naudingust kui seksuaalse tähendusloome keskmest.

Analüüs tõi esile ka seksuaalsusega seotud kujutlusvõime piirid ning eriti selle tiheda seose kehastumusega. Väärtussüsteemid kujunevad kooskõlas nendega seotud kehaliste tähendusloomeprotsessidega ning Lääne ühiskondades on normatiivsete skeemide mõõdupuuks olnud mehe vaatepunkt ja kehakogemus. Sellest lähtuvalt on esile kerkinud reproduktiivsust ületähtsustav seksuaaleetika, mis on mehekeha perspektiivist sisemiselt kooskõlaline, kuid naise vaatepunktist ebaloogiline ja segadusttekitav.

Üks feministliku filosoofia ülesandeid võiks olla mõisteliste ja analüütiliste vahendite loomine selle segaduse esiletoomiseks ning mõõdupuude ümbermõtestamiseks selliselt, et need võtaksid arvesse ka naise perspektiivi. Artiklis kasutasin sellise mõistelise raamistiku loomiseks Beauvoiri mitmetähenduslikkuse eetikat, mis võimaldas visandada esialgsed kontseptuaalsed piirjooned naudingupõhisele seksuaaleetikale. Beauvoiri eetika mõistetes järgib selline käsitlus üleminekut kehaliselt tähendusloomelt eetilisele väärtusloomele, mille keskmes on vabaduse mõiste. Beauvoiri filosoofias on vabadus võime ületada elu antused sellega,

et osaletakse neist lähtuvas tähendus- ja väärtusloomes. Seksuaalne nauding saab olla üks viise, kuidas seda võimet oma intersubjektiivses rikkuses tegelikult realiseerida. Naudingu tõsiseltvõtmine ei vähenda armastuse, läheduse ega vastutuse tähtsust, vaid loob neile tähendusliku pinna, mis aitab liikuda kõigepealt segaduse juurest selguseni ning selguse abil muutuseni.

Kasutatud kirjandus

- Augustinus (419–420/n.d.). *De nuptiis et concupiscentia. On marriage and concupiscence*, <https://www.newadvent.org/fathers/15071.htm>
- Aquino Thomas (1265–1274/1991). *Summa theologiae* (T. McDermott, Trans.). Christian Classics.
- Basanta, S., & Nuño de la Rosa, L. (2023). The female orgasm and the homology concept in evolutionary biology. *Journal of Morphology*, 284(1), e21544. <https://doi.org/10.1002/jmor.21544>
- Beauvoir, S. (1949a). *Le Deuxième sexe I*. Gallimard.
- Beauvoir, S. (1949b). *Le Deuxième sexe II*. Gallimard.
- Beauvoir, S. de (1949/1997). *Teine sugupool* (M. Mauer & A. Tõnnov, tlk). Vagabund.
- Beauvoir, S. de (1947/2018). *The ethics of ambiguity* (B. Frechtman, Trans.). Open Road.
- Brake, E. (2023). Marriage and domestic partnership. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Winter 2023 ed.). <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/marriage/>
- Caruana, F., Palagi, E., & de Waal, F. B. M. (2022). Cracking the laugh code: Laughter through the lens of biology, psychology and neuroscience. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 377(1863), 20220159. <https://doi.org/10.1098/rstb.2022.0159>
- Freud, S. (2016). *Three essays on the theory of sexuality* (The 1905 ed.). Verso.
- Frith, H. (2015). *Orgasmic bodies: The orgasm in contemporary western culture*. Palgrave Macmillan.
- Gudorf, C. E. (1994). *Body, sex, and pleasure: Reconstructing Christian sexual ethics*. Pilgrim Press.
- Heinämaa, S. (2003). *Toward a phenomenology of sexual difference: Husserl, Merleau-Ponty, Beauvoir*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Heinämaa, S. (2017). Ambiguity and difference: Two feminist ethics of the present. In E. Parker (Ed.), *Differences: Rereading Beauvoir and Irigaray* (pp. 137–176). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190275594.003.0006>
- Herbenick, D., Fu, T.-C. (Jane), Arter, J., Sanders, S. A., & Dodge, B. (2018). Women's Experiences With Genital Touching, Sexual Pleasure, and Orgasm: Results From a U.S. Probability Sample of Women Ages 18 to 94. *Journal of Sex & Marital Therapy*, 44(2), 201–212. <https://doi.org/10.1080/0092623X.2017.1346530>
- Husserl, E. (1982). *General introduction to a pure phenomenology* (F. Kersten, Trans.). Kluwer Academic Publishers.

- Husserl, E. (1989). *Ideas pertaining to a pure phenomenology and to a phenomenological philosophy. Studies in the phenomenology of constitution. (Ideas II)* (R. Rojewicz, Trans.). Kluwer Academic Publishers.
- Husserl, E. (2014). Fenomenoloogiline alusvaatlus. (Katkend). (J. Hellerma, tlk). *Akadeemia*, 12, 2179–2193.
- Jackson, S., & Scott, S. (2010). *Theorizing sexuality*. Open University Press.
- Kalman, H. (1955/2013). Faking orgasms and the idea of successful sexuality. *Janus Head*, 13(1), 97–118. <https://doi.org/10.5840/jh20141316>
- Koedt, A. (1970/1996). The myth of the vaginal orgasm. In S. Jackson & S. Scott (Eds.), *Feminism and sexuality: A reader* (pp. 111–116). Columbia University Press.
- Komisaruk, B. R., Beyer, C., & Whipple, B. (2006). *The science of orgasm*. Johns Hopkins University Press.
- Kontula, O., & Miettinen, A. (2016). Determinants of female sexual orgasms. *Socioaffective Neuroscience & Psychology*, 6(1). <https://doi.org/10.3402/snp.v6.31624>
- Laqueur, T. W. (1990). *Making sex: Body and gender from the Greeks to Freud*. Harvard University Press.
- Mahar, E. A., Mintz, L. B., & Akers, B. M. (2020). Orgasm equality: Scientific findings and societal implications. *Current Sexual Health Reports*, 12(1), 24–32. <https://doi.org/10.1007/s11930-020-00237-9>
- Mead, M. (1980). *Male and female: A study of the sexes in a changing world*. Morrow Quill Paperbacks.
- Mead, M. (2020). *Sugu ja sundus kolmes primitiivses ühiskonnas*. (T. Ülemaantee, tlk). Ilmamaa.
- Merleau-Ponty, M. (1945/2002). *Phenomenology of perception: An introduction* (C. Smith, Trans.). Routledge.
- Meston, C. M., & Buss, D. M. (2007). Why Humans Have Sex. *Archives of Sexual Behavior*, 36(4), 477–507. <https://doi.org/10.1007/s10508-007-9175-2>
- Mintz, L. B. (2017). *Becoming cliterate: Why orgasm equality matters—and how to get it* (1st ed.). HarperOne.
- Niineste, R. (2025). *A pleasure of one's own: On the intersubjectivity of sexual experiences*. [Doctoral dissertation, Tallinn University]. <https://www.etera.ee/s/DlkxI79A3b>
- O'Connell, H. E., Sanjeevan, K. V., & Hutson, J. M. (2005). Anatomy of the clitoris. *Journal of Urology*, 174(4, Part 1), 1189–1195. <https://doi.org/10.1097/01.ju.0000173639.38898.cd>

- Tuana, N. (2004). Coming to understand: Orgasm and the epistemology of ignorance. *HYPATIA*, 19(1), 194–232. <https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.2004.tb01275.x>
- Vendrell-Ferran, I. (2016). Affective intentionality. In T. Szanto & D. Moran (Eds.), *Phenomenology of sociality: Discovering the 'We'* (pp. 219–233). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Welton, D. (2012). Bodily intentionality, affectivity, and basic affects. In Zahavi, D. (Ed.), *The Oxford handbook of contemporary phenomenology* (pp. 177–197). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199594900.013.0010>

Rita Niineste on Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi filosoofia nooremlektor. Tema uurimistemadeks on seksuaalsuse filosoofia ja eetika, eksperimentaalpsühholoogia uusimate andmete fenomenoloogiline analüüs ning teaduspõhiseid viise seksuaalsuse mõtestamiseks nii filosoofiatraditsiooni sees kui ka sellest väljaspool. Tema praegune peamine eesmärk on arendada doktoritöös käsitletud teemasid edasi järel doktorantuuris ning kirjutada monograafia seksuaalsete kogemuste fenomenoloogiast.

Rita Niineste is Junior Lecturer of Philosophy at the School of Humanities of Tallinn University. Her research focuses on the philosophy and ethics of sexuality, phenomenological analysis of the newest data of experimental psychology and research-based interpretations of sexuality within the tradition of philosophy and outside. She is beginning her postdoctoral research and writing a monograph on the phenomenology of sexual experience.

Abstract

The Perspective of Pleasure: Body, Desire and the Limits of Imagination

This article examines sexuality—and sexual pleasure in particular—from a phenomenological perspective. It approaches sexual life as an everyday practice and seeks to view it not only as an experience, but also as a site of meaning-making and of ethical self-understanding and mutuality. The analysis draws on contemporary empirical research on women's sexuality as well as on Simone de Beauvoir's philosophical ideas concerning the relation between embodiment and imagination and its ethical implications. The central thesis of the article suggests that pleasure is not an incidental or secondary aspect of sexuality, but a constitutive and defining element – its experiential core – through which both individual experience and the ethical and existential dimensions of a relationship acquire their sense and direction.

Keywords: sexuality, pleasure, desire, sexual ethics, imagination, Simone de Beauvoir, philosophy of sexuality, phenomenology of sexuality, feminist phenomenology, freedom

Eesti keskealiste ja vanemate LGBTQ+ inimeste kväärid visioonid tulevikust mineviku taustal

Rebeka Põldsam

Teesid

21. sajandil kõlavad LGBTQ+ kogukonna individuaalsed hääled Eesti avalikus ruumis väga harva, kuivõrd LGBTQ+ kogukonnast räägitakse enamasti kolmandas isikus kui anonüümsest huvigrupist. Selles kontekstis ei saa välja joonistuda Eesti LGBTQ+ kogukonna interseksionaalne mitmekesisus, mida esindavad erineva päritolu, usutunnistuse, seksuaalsete eelistuste ja sotsiaalmajandusliku taustaga ning eri vanuses inimesed. See mitmekesisus tuleb aga esile uurimisprojekti, mille käigus küsisin 2024. aastal 21-lt Eestis elavalt 50–76-aastaselt LGBTQ+ inimeselt nende vananemis- ja tulevikuvisionide kohta, et teada saada, millist tulevikku nad ette kujutavad, sh ootavad ja kardavad. Eesti üle 50-aastased LGBTQ+ inimesed on täiskasvanuea jooksul kogunud üleminekut nõukogude ajalt Eesti iseseisvuse taastamisele, mille käigus on seadused ja ühiskondlikud normid oluliselt muutunud, nii et möödunud 35 aastaga on LGBTQ+ inimeste heaolu märkmisväärselt paranenud. Intervjuudest selgus, et kuigi LGBTQ+ inimeste riiklik tunnustamine ja võrdset kohtlemist toetavad seadused mõjuvad julgustavalt, pole homofobia ja transvaenulikkus kadunud ei minevikukogemustest ega olevikust.

Märksõnad: LGBTQ+ inimesed, vananemisuuringud, tulevikuvisionid, kvääriuuringud, postsovetlik ühiskond, identiteedipoliitika, LGBTQ identiteet

1. Sissejuhatus

Euroopa on kõige kiiremini vananeva elanikkonnaga piirkond maailmas ja sinna kuulub ka Eesti (Eurostat, 2025). 2024. aasta seisuga on Eesti meeste oodatav eluiga 75,1 aastat ja naistel 83,4 aastat (Statistikaamet, 2025). Suurandmed ei võta elukohariigi ja binaarse soojaotuse kõrval arvesse ühtegi demograafilist muutujat, saati veel soolist või seksuaalset vähemusidentiteeti, mille põhjal saaks analüüsida, mis täpsemalt eluea pikkust mõjutab. Ka LGBT+ inimesed (lesbid, geid, biseksuaalsed ja transinimesed ning teised seksuaal- ja soovähemusse kuuluvad inimesed) on osa Eesti elanikkonnast, kuigi seni pole Eesti vananemis- ega elanikkonnauuringud LGBT+ identiteetidega arvestanud – ei nende kohta andmeid kogunud ega andmete puudumist märkinud.¹

Kvääriteooriast lähtuv kriitika on sedastanud, et rahvusvaheliselt domineerib vananemise kujutamises neoliberaalne ideoloogia, mis lubab käsitleda n-ö edukat vananemist kitsalt vaid *cis*-heteronormatiivsena: tuleviku vanemaealised mehed ja naised on vaimselt ja füüsiliselt autonoomsed, neil on toetav perekondlik suhtlusvõrgustik ning piisavalt raha väarikaks kodus elamiseks (Katz & Calasanti, 2015; Sandberg & Marshall, 2017). See paiksoolisi heteroseksuaalseid inimesi kujutav pilt jätab kõrvale näiteks transinimesed, sh mittebinaarse sooidentiteediga või intersoolised inimesed, kes võivad, kuid ei pruugi end transsoolisena või LGBT+ identiteetide kaudu defineerida, aga ka samast soost paarid ja üksi elavad inimesed. Samuti toob eesti keele korpusel põhinev uurimus toob samuti välja, et enamasti räägitakse LGBT+ inimestest anonüümses kolmandas isikus kui õiguseid vajavast objektist, mitte agentsetest subjektidest (Kuusik, ilmulmas).

Representatsiooni puudumine vananemisuuringutes ja peavoolu (visuaal)kultuuris muudab LGBT+ inimesed kahekordselt nähtamatuks. Eesti referentsandmete nappusest hoolimata on selle artikli eesmärk

¹2011. aasta rahvaloendusel märkis 428 inimest, et elavad vabaabielus samast soost kaaslasega (Statistikaamet, 2013), 2021. aasta rahvaloenduse tulemustes pole samast soost koos elavate paaride arvu esitatud.

selgitada, millist tulevikku ja vananemist kogevad ja kujutavad ette Eesti 50-aastased ja vanemad LGBT+ inimesed ning miks üldse on oluline LGBT+ inimesi vananemisuuringutesse kaasata ja kuidas seda teha. Toetudes 2024. aastal 21 LGBT+ gruppi kuuluva 50–76-aastase inimesega läbi viidud intervjuudele, arutlen, kas LGBT+ inimeste vananemisvisioonides on midagi kvääri ehk heteronormatiivsest standardist – domineerivast paiksoolise ja heteroseksuaalse elukaare eeldusest (Chazan & Baldwin, 2021, lk 81) – eristuvat (Jandrić, 2025).

Konteksti avamiseks teen kõigepealt ülevaate Eesti vananemisuuringutest ja peamiselt ingliskeelsetes riikides läbiviidud LGBT+ vananemisuuringutest. Seejärel tutvustan uurimiskonteksti ja -meetodit, tulemused kombineerin aruteluga. Minu uurimus Eesti LGBT+ inimeste vananemis- ja tulevikuvisioonidest on osa Södertörni ülikooli juhitud teadusprojektist „Imagining Queer Aging Futures: A study of LGBTQ aging in Estonia, Poland and Sweden“ („Kväärid kujutelmad vananemisest: uurimus LGBTQ inimeste vanaks saamisest Rootsis, Poolas ja Eestis“, IQAF), mille tulemuste võrdlemine on alles ees. Artikli fookuses on grüpiintervjuudel esitletud sümbolsemete lood, mille kaudu osalejad rääkisid endale olulistest minevikukogemustest ja tulevikuvajadustest.

Lugude põhjal selgus, et paljusid osalejaid on aastakümneid rõhunud ühiskonnas levinud homofobsed ja transvaenulikud hoiakud ning tulevikus peetakse oluliseks turvalist keskkonda alates kaaslase olemasolust ja riiklikust iseseisvusest kuni majandusliku autonoomsuse ja oma koduni. Artiklis keskendun peamiselt kahele Eesti LGBT+ inimeste vananemis-kogemuse spetsiifikale. Esiteks analüüsin kvääri ajakäsitlust (Freeman, 2010, lk xxii, 3–4; cf. Jandrić, 2025), mis seisneb eelkõige selles, et suurem osa uuringus osalejatest mõtestab oma elu n-ö enne ja pärast enda LGBT+ identiteedi teadvustamist. Teiseks analüüsin kodu kui privaatse ja turvalisema keskkonna tähendust LGBT+ inimestele (cf. Siverskog, 2025), kelle jaoks avalik ruum nõuab sageli vähemusstressi põhjustavat valvelolekut, et vältida võimalikke konflikte (Stoneman *et al.*, 2020).

2. Eesti vananemisuuringud

Eesti vananemisuuringud on kõige põhjalikumalt keskendunud majanduslikule toimetulekule. Eestis hakkab vanusesurve töökohal mõju avaldama 40. eluaastast (Sotsiaalministeerium, 2023, lk 12) ja Eesti pensioniealised inimesed on Euroopa Liidu suurimas vaesusriskis (Sakkeus, Saar, Rudissaar, 2023), mis puudutab rohkem naisi, sest nad elavad meestest keskmiselt kaheksa aastat kauem. Pensioni väiksuse tõttu töötavad Eesti 50–74-aastased inimesed võrreldes Euroopa keskmisega tööturul üsna aktiivselt – mehed rohkem kui naised (Tambaum, 2021, lk 91) –, kuid töösoovijaid selles vanuserühmas on mõnevõrra rohkem, mis tööjõupuuduses tööturul viitab vanuselisele diskrimineerimisele (Sotsiaalministeerium, 2023, lk 12).

Tööturg on Eestis ainus valdkond, kus on põhjalikult uuritud vanusesurvet (*ageism*) ja vanemaaliste inimeste kohta käivaid stereotüüpe. Analüüsides sotsiaal-majandusliku positsiooni mõju vanemate inimeste elule, on Luule Sakkeus, Ellu Saar ja Uku Rudissaar (2023) leidnud, et heaolu olulisim tegur on majanduslik stabiilsus. Selle põhjal võib öelda, et sarnaselt ülejäänud elanikkonnaga on vanematel LGBT+ inimestel tarvis läbi mõelda, kuidas kindlustada majanduslik toimetulek hilisemaks eluks.

Eestis on vananemisega seotud küsimust üha rohkem uuritud alates 2010. aastast, kui Eesti liitus üle-euroopalise üle 50 aasta vanust rahvastikku kaasava longituuduuringuga SHARE („Survey on Health, Ageing and Retirement in Europe“)². Küsitluse tulemused on andnud Eesti uurijatele võimaluse analüüsida kohalikul ja regionaalsel tasandil vananemise väljakutseid, nt sooliste ja hariduslike erinevuste võrdluses (nt Abuladze, 2024; Tambaum *et al.*, 2019). Tiina Tambaum (2021, lk 90) on välja toonud, et erinevused vanemate naiste ja meeste vaimses tervises ning toimetulekus tulenevad erinevast oodatavast eluea erisusest. Tambaumi (2021) kirjeldatud erinevusi võiks põhjendada ka stereotüüpsete soorolliootustega: naised on meestest agaramad suhtlejad ja hoolitsejad, mehed aga

²<https://www.share-estonia.ee/>

teostavad end eelkõige töö kaudu (*cf.* vanade meeste hooletöö kujutamist Eesti filmis vt Teinemaa & Unt, 2022). Paraku ei kogu SHARE uuringud infot seksuaalse ja soolise enesemääramise kohta, mistõttu pole otseselt midagi teada seksuaalse enesemääramise mõjust vananemiskogemusele.

Kuigi naised elavad meestest kauem ja naiste tervena elatud aastate osakaal elu jooksul on natuke väiksem (Tambaum, 2021, lk 90), pööratakse Eesti vananemisuuringutes eraldi tähelepanu meeste vananemise kogemusele, et leida võimalusi meeste eluea pikendamiseks (Tambaum *et al.*, 2019; Teinemaa & Unt, 2022). Soolised võrdlused on näidanud, et üle 65-aastaste, eriti kõrgharitud naiste heaolu toetab üksi elamine ja meestel elukaaslasega elamine (Sakkeus, Rudissaar, & Abuldadze, 2023, lk 194–195). Sarnastele mustritele on viidanud ka USA uuringuid analüüsinud Toni Calasanti (2019, lk 15–16), selgitades vanemate naiste stressi meessoost elukaaslase eest hoolitsemise kohustusega ja vanemate meeste heaolu suurenemist hoolitseva naissoost elukaaslase olemasoluga. Minu uuringus osalejatest kolmveerand ehk kõik transinimesed, enamik naistest ja rohkem kui pooled mehed olid pikaajalises paarisuhtes (3–27 aastat) ning nägid elukaaslast või abikaasat väga tähtsa osana oma tulevikust, millest võib järeldada, et LGBT+ inimeste heaolus mängib kaaslane olemasolu määravat rolli. Aseksuaalne mees pidas kaaslasest olulisemaks ühistel huvidel põhinevat mitmekülgset suhtlusvõrgustikku.

SHARE uuringutele toetavas doktoritöös kirjutab Liili Abuladze (2024), et nende Eesti kesk- ja vanemaealiste inimeste osakaal, kellel puudub lähedane inimene, kasvas 2015. aastaks 6%-ni ja võib olla kasvutrendis. Et üksildus võib mõjutada inimese tervist, tuleb vananeva rahvastikuga riikides laiemalt teadvustada sellise lähiringi olulisust, mis ei koosne ainult sugulastest (*ibid.*, lk 218, 220, 222). See puudutab tingimata ka LGBT+ inimesi, kes on sotsiaalselt marginaliseeritud ja seega üksilduse suhtes potentsiaalselt haavatavamad (*cf.* Stoneman *et al.*, 2020). Kuigi senistes Eesti vananemisuuringutes ei analüüsita seksuaal- ega soo-vähemuste vajadusi, toob Abuladze (2024, lk 220) välja, et terviseerisusi põhjustab sotsiaal-majandusliku positsiooni kõrval näiteks nõukogude-

aegsete repressioonide kogemine. Sellest võib tuletada, et nõukogude-aegsete seadustega karmilt määratletud homfoobia või transvaenu kogemine avaldab vanemate LGBT+ inimeste tervisele negatiivset mõju.

Olemasolevatest Eesti uuringutest pakub kõige paremat ülevaadet ja analüüsi 2017. aastal ilmunud Eesti LGBT+ inimeste toimetuleku raport (Aavik *et al.*, 2016), mis toetub 28 intervjuule 20–60-aastaste eesti ja vene keelt kõnelevate LGBT+ inimestega. Raportis ei esitata tulemusi uuringus osalejate vanuse kaupa, kuid sarnaselt IQAF-i projektis osalejatega kerkis intervjuudes teravalt esile homfoobia ja transvaenu rõhuv mõju LGBT+ inimeste elu igas aspektis, nagu ka ebamugavus seoses LGBT+ identiteedisiltidega ja kapist välja tulemisega. Lisaks on Kadri Aavik (2020) raporti aluseks oleva materjali põhjal välja selgitanud, et Eesti LGBT+ inimesed peavad piiratud õiguskaitse ja homfoobia ühiskondliku fooniga oma igapäevaelus teadlikult arvestama, olgu arsti juures, koolis, tööl või perekonna ja sugulaste ringis.

3. LGBT+ vananemisuuringud

Võrreldes USA ja Ühendkuningriigiga on Ida-Euroopas LGBT+ vananemisuuringud uus valdkond. Seepärast keskendun järgnevas kirjandusülevaates peamiselt angloameerika LGBT+ inimeste vananemisuuringutele, nendes levinud kitsaskohtadele ja sõnastatud tulevikusuundadele.

Vastupidiselt stereotüübile, et vananedes inimeste seksuaalsus taandub, näitavad viimaste aastakümnete uuringud, et kuigi elu jooksul seksuaalsus muutub, iha ei kao (King & Cronin, 2010, lk 85). Näiteks on Rootsi LGBT+ vananemisuurijad leinud, et interneti kohtingusaidid ja ligipääs internetile on olulised vanematele LGBT+ inimestele nii suhtlusvõrgustiku hoidmiseks kui ka seksuaalpartnerite leidmiseks (Jönson & Siverskog, 2012). Ka minu uuringus osalejad – sealhulgas asekuaalne mees, kes ei otsi seksuaalset suhtlust, kuid peab LGBT+ kogukondlikku suhtlust oluliseks – hindasid internetti väga vajalikuks vahendiks, mille abil suhelda kohtingukaaslaste, pere ja sõpradega ning vahetada LGBT+ kogukonda puudutavat ja igasugust muud infot.

Karen Fredriksen-Goldsen ja Anna Muraco (2010), kes analüüsisid aastatel 1984–2008 ilmunud 58 ingliskeelset artiklit, mis käsitlevad lesbide, geide ja biseksuaalsete inimeste arvestamist vananemisuuringutes, rõhutavad, et LGB³ inimeste elukaare uurimisel on tähtis arvestada ajalugu ehk seda, kuidas riik ja avalik diskursus on reguleerinud seksuaal- ja soovähemusse kuuluvate inimeste elu uuringus osalejate elu jooksul, nt homoseksuaalsuse kriminaliseerimine. Nad leidsid, et võrreldes 1980-ndatega on LGB inimeste depressiivsus vähenenud: tänu kapist välja tulemise võimaluste paranemisele on lihtsam leida elukaaslast, keda ei pea varjama, ja kaaslase olemasolu võib elukvaliteeti parandada. Vastupidiselt eeldusele, nagu geid ja lesbid oleks väga üksildased, on neil sageli tugev lähisuhete võrgustik, mis koosneb elukaaslasest, pereliikmetest, sõpradest ja LGB kogukonna liikmetest. (*Ibid.*, 2010, lk 373, 397, 400) Sarnaseid mustreid märkasin IQAF-i projekti intervjuudes: Eestis ja Venemaal sündinud osalejatele oli murdepunktiks nii Nõukogude Liidu lagunemine ja Eesti riigi iseseisvuse taastamine kui ka kapist välja tulemine, isegi kui nad polnud näiteks tööl oma identiteedist rääkinud. Kuigi veerandil uuringus osalejatest polnud elukaaslast, rääkisid kahe erandiga kõik osalejad stabiilsest ja rõõmustavast või vähemalt rahuldavast suhtlusvõrgustikust.

Ambitsioonika näitena LGBT+ inimeste kaasamisest vananemisuuringutesse võiks tuua Ühendkuningriigi, kus on alates 2005. aastast läbi viidud riiklikke küsitlusi, millega püütakse välja selgitada LGBT+ inimeste spetsiifilisi vananemisega seotud väljakutseid, mida võtta poliitika-kujundamise aluseks. Need uuringud on näidanud, et võrreldes heteroseksuaalsete eakaaslastega kardavad lesbid, geid ja biseksuaalsed vanemad inimesed kogeda diskrimineerimist tervishoius ja teistes valdkondades või on nad seda juba kogenud. Uuringuid võib aga kritiseerida selle poolest, et LGBT+ inimeste kaasamine uuringusse ei saa seisneda vaid identiteedikategoriate lisamises küsimustikesse või intervjuukavadesse, seda enam, et paljud inimesed on kogu elu püüdnud

³ Transinimesi nendesse uuringutesse enamasti ei kaasatud.

kategoriseerimist vältida. Siiski on LGBT+ inimestele tähtis, et nende identiteete küsitlustes ja teenustes tunnustataks. (King & Cronin, 2010, lk 85–87, 89, 94) Teisisõnu ei tähenda LGBT+ inimeste vananemise uurimine lihtsalt linnukest kastis, vaid osalejate kogemuste sisukaks mõtestamiseks peab uurija teadvustama nii ajaloolist ebavõrdsust (nt uuringutega kinnitatud ühiskonna negatiivset suhtumist LGBT+ inimestesse ühiskonnas) kui ka identiteedikategooriate volatiilsust.

Analüüsides 2010-ndatel ilmunud angloameerika LGBT+ vananemisuuringuid, on Sue Westwood (2020) toonud välja uurimisvaldkonna kuus levinumat viga, mis kahandavad uuringute usaldusväärsust ja täpsust: 1) LGBT+ initialsism ühtlustab mitmekesised rühmad ja ühine koondnimetus nivelleerib vastanduvad kogemused nähtamatuks; 2) LGBT+ uuringutes on geimehed ülesindatud ja kõik teised seksuaal-, aga eriti soovähemusrühmad alaesindatud; 3) seksuaalsus on temaatiliselt ülesindatud, jättes varju soostereotüüpidest tulenevad sotsiaalsed probleemid; 4) vajaka on interseksionaalsest analüüsist ehk rahvusliku ja rassistatud kogemuse arvestamisest; 5) puudu jääb soorollide mõju analüüsist, eriti soolise ülemineku kogemuse arvestamisest; ja 6) andmed esitatakse ebatäpselt, rääkides LGBT+ inimestest, kaasamata transinimesi. Uurimisvigade vältimiseks soovib Westwood uurijatel oma tegevust lähtuvalt uuringus osalejate mitmekesisusest ja uuringueesmärkidest analüüsida ning LGBT+ inimeste eri alarühmade värbamist uuringutesse teadlikult planeerida.

Olen püüdnud ülaltoodud levinud uurimisvigadest hoiduda, kuigi soorollide ja stereotüüpide mõju ei joonistunud IQAF-i uuringus päris selgelt välja. IQAF-i projekti Poola uurijad Joanna Mizielińska ja Agata Stasińska (ilmumas) aga intervjuerisid 31 inimest, kellest 13 olid transinimesed, ning kirjutasid kogutud materjali põhjal eraldi transsoolisuse kogemusele keskenduva artikli. Mizielińska ja Stasińska analüüsivad, kuidas Poola 50-aastased ja vanemad transinimesed oma identiteeti väljendavad – kas näitavad või varjavad –, sõltuvalt suhetest perekonnaga, nt elades kodus pereamana ja kodust väljas transmehena või võttes avalikult transinimeste nimel sõna pärast abikaasa surma. Võrreldes

Poolaga, kus transinimeste tervishoid on ühemõtteliselt patoloogiseeriv ja 1995.–2025. aastani pidid transinimesed oma vanemad kohtusse kaebama, et muuta isikudokumente ja saada luba kasutada soolise üleminekuga seotud tervishoiuteenusi, on sooline üleminek Eestis märkimisväärselt lihtsam, kuid mitte kerge (Barbo, 2025). Kui geide ja lesbide laiemat aktsepteerimist märgib abieluvõrdsus, siis transinimeste stigmatiseerimine on USA-s ja Ühendkuningriigis kasvutrendis (Pearce *et al.*, 2020).

IQAF-i projekti vastutav uurija ning kümme aastat LGBT+ inimeste vananemist ja dementsusekogemusi uurinud Linn Sandberg (ilmumas) kirjutab projekti käigus kogutud intervjuude põhjal põlvkondadevahelisest kväärisuhtlusest Rootsis. Sandbergi intervjuueeritud geimeestel, kellel pole bioloogilisi lapsi, võivad lähedased suhted olla sõprade lastega või hoopis soovivad nad olla tugiisikuks noorematele geidele. Veel selgus Sandbergi intervjuudest, et perekond ja lapsed võivad olla toeks ja eeskujuks kapist välja tulemisel. Sandbergi intervjuueeritavate silmis on parema tuleviku kindlustamiseks oluline hoida sidet nooremate põlvkondadega, kellega suhtlemine muudab tuleviku käegakatsutavamaks.

Teisest küljest: vahest pole põhjust eeldada, et LGBT+ inimeste tulevikuvisioonid peaksid ülejäänud elanikkonna omadest tugevalt eristuma või lähtuma just seksuaalsest erinevusest? May Chazan ja Melissa Baldwin (2021) on välja toonud, et akadeemiline uurimus LGBT+ inimestest on tihti ülearu kaldu ohvrinarratiivide poole, mis LGBT+ vananemisuuringutes tuleb liigsest tähelepanust LGBT+ inimeste läbikukkumisele n-ö eduka vananemise *cis*-heteronormatiivsuse kontekstis. See omakorda jätab varju kogemused, kuidas on piiravate normide kiuste hakkama saadud (*ibid.*, lk 76–77, 81). Dustin Goltz (2009, lk 576) leiab uurimuses noorte geide ja lesbide vananemis-visioonidest, et kuna *cis*-heteronormatiivne ühiskond kujundab LGBT+ inimeste tulevikuvisioone vastavalt soolisele kuuluvusele, on ootuspärane, et LGBT+ naised näevad tulevikku rohkem pereseksena ja mehed üksildasena. Lisaks peitub Goltzi (2009, lk 582) silmis LGBT+ inimeste *cis*-heteronormatiivsusega assimileeruvates eluvalikutes soov olla üldiselt arusaadav, mitte jääda erinevuse põhjal müstifitseerituks. *Cis*-hetero-normatiivsed arusaamad

omakorda peegeldavad seksuaalvähemus-kogukondade põlvkondlikke lõhesid: vanematele inimestele ei nähta kohta noorte üritustel – pidudel, aktivismis – ega isegi kapist välja tulemise lugudes (Jones, 2011, lk 248). Seepärast toob Rebecca Jones (2011, lk 251) välja, et *cis*-hetero-normatiivsust tuleks rohkem teoretiseerida, sest sellega peavad suhestuma kõik, olgu siis joondudes, vastandudes või pahuksisse sattudes.

Üks võimalus, mida kasutangi siinses artiklis LGBT+ inimeste kogemuste spetsiifika analüüsimiseks, on toetuda Elizabeth Freemani (2010, lk 4) sõnastatud krononormatiivsuse mõistele, mille põhjal väljendub heteronormatiivus elukaare jooksul ühiskondliku lineaarse ettekirjutusena selle kohta, millal peab inimene abielluma, lapsed saama või ära surema. Krononormatiivsus seob tuleviku eelkõige noorte ja reproduktsiooniga, mis omakorda muudab LGBT+ inimeste irdumise ajanormist mõnel puhul kvääriks (Jandrić, 2025, lk 2). Šotimaal samast soost paare uurinud Dora Jandrić (2025, lk 3, 5) leiab, et kvääri vananemise kogemust eristab heteroseksuaalsetest kogemustest kombinatsioon ajaloo- ja olevikusündmustest, mis ei pruugi krononormatiivsusele vastanduda, vaid võivad kulgeda sellega paralleelselt.

LGBT+ inimeste vananemisuuringutes on oma koht kvalitatiivsetel ja kvantitatiivsetel uurimisviisidel, kuid kõige täpsemaid tulemusi annaks kahe kombineerimine. Seepärast on väga oluline kaasata LGBT+ inimesi suurtesse uuringutesse, et teada saada, kas ja missugused spetsiifilised toimemehhanismid ja vajadused on ajalooliselt ja jätkuvalt rõhutatud ühiskonnagrupil. Kvalitatiivne uuring, nagu IQAF-i projekt, võib olla abiks edasiste kvalitatiivsete uuringute ettevalmistamisel ning annab võimaluse kõlada marginaliseeritud rühma individuaalsetel häätel ja lugudel, mida mujal on harva kuulda.

4. Eesti LGBT+ inimeste minevikust ja olevikust

Rahvusvaheliselt vananemisuuringute kväärimisele hoo sisse lükanud artiklis küsivad Linn Sandberg ja Barbara Marshall (2017), kuidas kväärida vananemisuuringute valdkonda tervikuna, mitte ainult suunata LGBT+ uuringutes eraldi tähelepanu vanemaealistele inimestele. Kuivõrd

heteroseksuaalsete inimeste tulevikuvisionid Eestis uuritud pole, ei saa öelda, mil määral erinevad nende tulevikunägemused LGBT+ inimeste omadest. Euroopa Liidu Põhiõiguste Ameti (FRA) uuringud näitavad, et viimastel aastatel on Eesti LGBT+ inimesed kogenud varasemaga võrreldes mõnevõrra vähem diskrimineerimist ja vägivalda (FRA, 2024).

Tõenäoliselt kohalduksid Euroopas või mujal maailmas läbi viidud LGBT+ vananemisuuringute tulemused (nt Fredriksen-Goldsen *et al.*, 2022) Eestis vaid osaliselt, kuivõrd nendes peegelduvad korraga uuringus osalejate minevikukogemused ja olevikusituatsioon, mis riigiti erinevad. Näiteks 1980.–1990. aastate aidsiepideemia tagajärjel surid USA-s ja mitmel pool mujal terved sõbruskonnad ning ühiskondlikult häbimärgistati haiguse levikus eriti biseksuaalseid inimesi (*ibid.*, 2022, lk 139). Samas aitas lääne kogemus Eestis haiguse levikut ka meestega seksivate meeste seas efektiivselt ennetada kuni 2000. aastani, kui HI-viirusest sai Eestis hoopis heroiniisõltuvuse järsu kasvu kõrvalepideemia (Seinberg, 2021).

LGBT+ inimeste ühiskondlikku kogemust eristavad heteroseksuaalse enamuse omast seksuaalsust ja soolisust piiravad seadused ja stereotüübid. Enamik 50-aastastest ja vanematest Eestis elavatest inimestest mäletab kuni 1992. aastani kehtinud meeste homoseksuaalsust kriminaliseerivat pederastia paragrahvi (§ 118), mis segas kokku vägivaldsed ja nõusolekupõhised seksuaalsuhted meeste vahel (Põldsam, 2024). Sooline üleminek oli Nõukogude Eestis küll vähemalt 1970. aastatest võimalik, kuid nõudis transinimestelt soolise ülemineku varjamist (Põldsam & Arumetsa, 2023). Taasiseseisvunud Eestis reguleeris kuni 2025. aastani soolist üleminekut 1998. aasta sotsiaalministri käskkirjaga, mis sidus meditsiinilise soolise ülemineku juriidilisega ja eeldas transinimestelt binaarse soolise identiteedi tõestamist arstlikule komisjonile, mille läbimine oli transtervishoiuteenuste saamise ja isikuandmete muutmise eeldus (Arumetsa, 2022, uuest korrast vt Barbo, 2025). Seksuaalsuse ja soolisuse põhjal diskrimineerimist hakkasid reguleerima soolise võrdõiguslikkuse seadus (vastu võetud 2004. aastal) ja võrdse kohtlemise seadus (vastu võetud 2008. aastal), mida on järjest täiendatud. 2014. aastal

võeti vastu 2016. aastal kehtima hakanud sooneutraalne, kuid rakendusaktideta kooseluseadus (vt Eesti LGBT Ühing, 2021; kooseluseaduse olulisusest vt Aavik *et al.*, 2016). 2023. aastal võeti vastu abieluvõrdsuse ja kooselu-seaduse rakendusaktid, mis kehtivad alates 2024. aastast. Kuigi 35 aasta jooksul on seksuaal- ja soovähemuste spetsiifilisi vajadusi arvestavaid seadusi tulnud juurde, näitab meediatekstide analüüs, et avalikus diskursuses on LGBT märksõna järjepidevalt kasutatud poliitilise vastanduse loomiseks, vaigistades LGBT+ inimesed kui individuaalsed subjektid (Kuusik, ilmumas).

5. Uurimismeetod ja valim

5.1. Intervjuud

Eesti LGBT+ inimeste vananemis- ja tulevikuvisionide uuring on osa Södertörni ülikooli juhitud teadusprojektist IQAF, mille uurimismeetodi töötasime välja kolme riigi uurijatega – kaheosaline intervjuu ja selle stsenaarium –, kuid iga riigi uurijad lahendasid ühiselt püstitatud eesmärgid vastavalt oma võimalustele. Julgustamaks LGBT+ inimesi rohkem tulevikust ja vananemisest mõtlema, koostasime projektitiimi ja rootsi kväärikunstniku Sam Hultiniga grupiintervjuuks loovülesanded, mis omakorda valmistasid uuringus osalejad ette individuaalintervjuuks. Kõik uurijad said uurimismeetodite kooskõlastuse oma ülikooli eetikakomiteelt ja kõik osalejad esinevad pseudonüümiga.

Intervjueeritavate otsimiseks kirjutasin kuulutuse, mille saatsin kirjana edasi tuttavatele potentsiaalsetele uuringus osalejatele, ning kuulutus ilmus portaalis Vikervaade⁴, mida jagasin Facebooki Eesti LGBT gruppides. Kolm-neli osalejat jagasid minu kutsungit oma tuttavatega, kes tänu isiklikule vahendamisele nõustusid uurimisprojektis osalema. 2024. aasta aprillist 2025. aasta jaanuarini intervjueerisin Eestis kokku 21 inimest, kellest 15 osales grupi- ja individuaalintervjuul, ülejäänud kuuega tegin vaid individuaalintervjuud. Tallinna grupiintervjuud toimu-

⁴ Osale 50+ vanuste LGBT+ inimeste uuringus. 10. aprill 2024. <https://vikervaade.ee/osale-50-vanuste-lgbt-inimeste-uuringus/>.

sid Eesti LGBT Ühingu, üks intervjuu oli inglise keeles ja teised eesti keeles. Tartu grüpiintervjuu toimus Tartu ülikooli ruumides eesti keeles.

Grüpiintervjuule palusin kõigil tulla kahe esemega, millest üks sümboliseeriks midagi, mida võtta endaga tulevikku kaasa, ja teine midagi, mida jätta selja taha. Grüpiintervjuu sissejuhatavas ringis tutvustas igaüks kaasavõetud esemeid ja kunstnik Alana Proosa, kes oli Eesti loovtööde projektipartner, pildistas esemed kõrvalruumis üles, et teha neist kodulehel näitus⁵. Kui Poolas ja Rootsis jätkus grüpiintervjuu visuaalsete loovülesannetega, kus kunstiõpetaja juhendamisel tehti nii loovkirjutamise kui ka assambleeazide töötuba, siis Eesti rühmades viisin kokkulepitud loovkirjutamisülesanded ise läbi ega kaasanud kunstiõpetajat. Üksteist Eesti uuringus osalejat tegid koduse kirjaliku ülesande, üks tegi maali ja üks kollaaži, mis toetas individuaalintervjuudes isiklikumat lähenemist. Kirjalikke ülesandeid ma ei analüüsi, kuivõrd selle käigus tuleksid esile andmed, mis võiks võtta osalejatelt anonüümsuse.

2–3 tundi kestnud grüpiintervjuud helisalvestasin ja filmisin, et mitte kedagi transkriptsioonis segamini ajada. Videod kustutasin pärast vestluste transkribeerimist. 40 minutist kuni kolm ja pool tundi kestnud individuaalintervjuud helisalvestasin ja transkribeerisin.

Transkribeerimisel kasutasin tekstiks.ee (Olev & Alumäe, 2022) ja TurboScribe'i robotite abi ning pooled grüpi- ja pooled individuaalintervjuude salvestised transkribeerisid kaks assistenti.

Mõlema intervjuu küsimuskavad olid üldjoontes samad, kuid grüpiintervjuudes arutleti üheskoos vaid osa küsimuste üle, individuaalintervjuul oli rohkem aega peatuda isiklikul tuleviku- ja vananemisperspektiivil. Uuringu eesmärk oli teada saada, millisenäähakse oma tulevikku ja vananemist ning mis mõju on osalejate senisele elule ja tulevikuvisionidele avaldanud seksuaal- või soovähemusgruppi kuulumine. Küsimused jaotusid kolme teemarühma: 1) unistused ja hirmud; 2) tervis, sissetulek ja muud sotsiaalsed vajadused ja väljakutsed

⁵ Imagining Queer Aging Futuresi koduleht <http://www.iqaf.eu>.

ning nendeks ettevalmistamine; 3) LGBT+ inimeste võrdsete õiguste ja kogukonna aktivismi roll.

Alljärgnevas analüüsis keskendun esemete juurde räägitud lugudele. 21 osalejast tutvustasid sümbolobjekte kõik 15 grüpiintervjuudel osalejat ja neist, kes andsid vaid individuaalintervjuu, võttis sümbolobjektid kaasa üks, kolm kirjeldasid oma tuleviku- ja minevikusümboleid objektita ning kaks ei vastanud küsimusele selle kohta, milliseid kogemusi või tundeid nad tahaks selja taha jätta või tingimata kaasa võtta. Mõned osalised võtsid kaasa ainult ühe sümbolobjekti, mistõttu kujunes, et tulevikku taheti rohkem kaasa võtta kui maha jätta (vt loovmeetoditest tulevikuvisionide uuringutes nt Goltz, 2009; Jones, 2011, 2016).

5.2. Uuriia positsioon

Kuigi olen ka varem intervjuuerinud sama vanuserühma LGBT+ inimesi, intervjueerisin selles projektis ühe erandiga kõiki esimest korda. 13 osalejaga olin LGBT+ kogukonna üritustelt ja mujalt kasvõi põgusalt tuttav. Et uuringus osalejad tundsid mind eelkõige kvääriajaloo uuriia ja avalikult lesbinaisena, siis juhtus ka, et mind käsitleti kui aktivistide esindajat, kelle kaudu tänada kõiki, kes aitasid kaasa abieluvõrdsuse saavutamisele.

Intervjuude tegemise ajal olin 34- ja 35-aastane, seega uuringus osalejatest vähemalt 15 aastat noorem, mis tekitas minu ja osalejate vahele nende jaoks selge distantssi, kuna ma ei saa mäletada nõukogude aega, mis määras osa nende kujunemisaastate kogemusest. Võimalik, et minu identiteet takistas pikemaid arutlusi sellest, miks mitmed intervjuueritavad hoiduvad töökaaslaste, mõnikord pereliikmete või tuttavate ees kapist välja tulemisest, arvestades, et seda teemat käsitleti vaid põgusalt.

5.3. Osalejad

Uuringus osalejad olid sündinud vahemikus 1948–1974: kolmteist osalejat olid viiekümnendates, kuus kuuekümnendates ja kaks seitsmekümnendates eluaastates. Üheksa osalejat identifitseeris end mehena, seitse naisena, kaks mittebinaarsena, üks transnaisena ja üks intersoolise transmehena ning üks ei sõnastanud intervjuus üheselt

mõistetavalt ei oma soolist ega seksuaalset identiteeti. Selgelt sõnastasid oma seksuaalse orientatsiooni biseksuaalsena kaks naist ja üks mees, lesbina viis naist, geina seitse meest, aseksuaalsena üks mees ja panseksuaalsena üks mittebinaarne inimene, ülejäänud neli ei sõnastanud oma seksuaalset identiteeti. Kuusteist osalejat olid eestlased, ülejäänud viis olid pärit mujalt Euroopast ja Venemaalt.

Nagu ilmnes Sue Westwoodi (2020) kriitilisest ülevaatest LGBT+ inimeste vananemisuuringute kohta, oli ka Eestis kõige hõlpsam leida osalejaid paiksooliste meeste seast. Üldse ei õnnestunud uuringusse kaasata Eestis sündinud vene keelt emakeelena kõnelevaid osalejaid, mida püüdsin tasakaalustada teistest riikidest pärit osalejatega, kes olid Eestis elanud 2–37 aastat, mistõttu kasutan läbivalt intervjuuerituid Eesti LGBT+ inimestest rääkides läbivalt suurt algustähte. LGBT+ identiteedi-kategoriad ei istunud kõigile osalejatele ühtmoodi, sest mõnel korral sooviti neist kas täielikult hoiduda või tunti end ebamugavalt kahe kategooria vahel, mis näitab, kui oluline on anda ruumi erinevatele identiteedikategoriatele.

Biseksuaalsete inimeste vananemist uurinud Rebecca Jones (2016, lk 97) on kirjutanud, et sageli seksuaalsed eelistused ja seda tähistavad sildid muutuvad elu jooksul ning mõnikord ongi enda seksuaalse identiteedi sõnastamine märkimisväärne muutus inimese enesekuvandis. Ingliskeelses keeleruumis, eelkõige USA-s, nimetatakse 20. sajandi vanemate LGBT+ inimeste põlvkondi 1969. aasta Stonewalli rahutuste järgi nähtamatuks põlvkonnaks (sündinud 1934 või varem), vaigistatud põlvkonnaks (sündinud 1935–1949) ja praidipõlvkonnaks (sündinud 1950–1964), kellest kõige rõhutumaks peetakse vaigistatud põlvkonda, kuhu kuulujad jõudsid oma mittenormatiivse identiteedi sõnastamiseni viis aastat vanemana kui külgnevad põlvkonnad (Fredriksen-Goldsen *et al.*, 2022, lk 138–139, 148). Eestis küll võidi 1980-ndatel mingil määral teada lääne geide ja lesbide liikumisest, kuid siinseid inimesi need arengud otseselt ei puudutanud enne riikliku iseseisvuse taastamist, paljusid veel hiljemgi. Seega on Eesti uuringutes osalejate seksuaalne ja sooline enesemääramine iseäranis tähenduslik, kuivõrd LGBT+ initialsismi alla jäävad identiteedid

olid kuni 1990-ndateni ühemõtteliselt negatiivsed ja nende positiivseks või afirmatiivseks kujunemise käigus pole lääne kollektiivseid LGBT+ identiteete märkivatele sõnadele üksikisikul lihtne tähendusi leida, seda enam, et poolte osalejate kokkupuude LGBT+ gruppidega oli pigem juhuslik.

Ühel grupiintervjuul ja hiljem paaril individuaalintervjuul püüdsid mõned mehed sõnastada, mis vanusest läheb n-ö veelahe, kes kuulub nõukogude aja ja kes pigem taasiseseisvusaja põlvkonda. Leiti, et pärast 1971. aastat sündinud ehk need, kes olid 1991. aastal 20-aastased või nooremad, kuuluvad uude põlvkonda. Kuigi lugudest ei selgunud, et meeste elukaared oleksid 1980-ndatel ja 1990-ndatel oluliselt erinenud, toodi välja, et taasiseseisvusaja põlvkond sai rohkem osa geiklubide kollektiivsest kuuluvusest, kuhu vanemad enam nii hästi ei sobitunud. Naissoost osalejad ei arutanud põlvkondlike erinevuste üle – peaaegu ühelgi paiksoolisel naisel polnud lesbisuhteid ja mõnel juhul ka mitteheteroseksuaalset eneseidentiteeti enne 1990. aastat, pigem tekkis see alles nullindatel või hiljem. Miks meeste ja naiste seksuaalne enesemääramine ja homoseksuaalsed suhted sooti nii erinevalt kulgesid, ei tule uuringust välja, kuid ka minu varasem uurimistöö kinnitab sama suundumust (nt Põldsam & Arumetsa, 2023). Hilis-nõukogude Eestis oli avalik ruum meeste domineeritud ja pakkus võimalusi aktiivseks suhtluseks, samas kui naiste elu oli töö kõrval tihedalt seotud pere ja koduga (vrd Ross, 2018).

Neljast intervjueeritud transinimesest kaks on soolise ülemineku protsessi käigus muutnud nime ja rääkinud väljaspool lähedaste ringi oma transidentiteedist. Kolmel neljast transinimesest on lapsed, ühel ka lapselaps ja kõik neli on pikaajses paarisuhtes naise või mittebinaarse kaaslasega, kaks on abielus. Nad kõik on jõudnud transsoolise enesemääramiseni 50-aastaselt või vanemana. Teistes riikides on transinimesed põhjendanud oma soolist üleminekut vanemas eas nii riikliku üleminekuprotsessi muutumisega, paranenud teadlikkusega soolisest mitmekesisusest kui ka sõltumatusega perekonnast, kui lapsed on kodust ära kolinud (Jönson & Siverskog, 2012; Siverskog, 2015).

Lastel ja lastelastel, mõnikord ka õvede peredel oli üldisemalt Eesti osalejate tulevikuvisioonides oluline koht. Seitsmel osalejal polnud ühtegi last, ülejäänutel olid lapsed, sealjuures neljal naisel ja ühel mehel on neli last ning kaks kasvatavad elukaaslase lapsi. Kaks meest väljendasid soovi, et nende lapsed ei peaks seaduse kohustust järgides nende eest hoolitsema, kuna nad pole oma lapsi kasvatanud. Ülejäänud osalejad on oma lastega üsna aktiivses suhtluses.

Perekonna ja sõprade kõrval oli pooltele uuringus osalejatele oluline kuuluda mõnda LGBT+ kogukonna gruppi, nagu Vikerlaste koor (vt Davidjants & Raju, 2025), Eesti Nahkmeeste Selts, Eesti Transinimeste Ühing, Eesti Geikristlaste Kogu, aga ka osaleda Q-Space'i üritustel või teistel kultuuriüritustel, praididel ja demonstratsioonidel ning käia geibaarides ja -saunades. Eesti LGBT+ kogukond on väike, nii et organisatsioonid, ettevõtted ja kohtumispaidad on omavahel tihedalt seotud, mis muutis osalejate leidmise mõnevõrra lihtsamaks. IQAF-i uuringus domineerivad nende LGBT+ inimeste hääled, kes otsivad suhtlust kogukonnaga ja on ühiskondlikult aktiivsed, samas ei ulatunud ma kuigivõrd nende inimesteni, kes võivad olla küll homoseksuaalsed või transsoolised, kuid ei jälgi LGBT+ infokanaleid.

6. Tulemused ja arutelu

6.1. Sümbolobjektidega jutustatud mineviku- ja tulevikulood

Uuringus osalenud LGBT+ inimeste tulevikuvisioone avades toetun peamiselt sümbolobjektide juurde räägitud lugudele, mis annavad hea ülevaate vestlustes esile kerkinud teemadest. Seejärel analüüsin võimalikke põhjuseid, et välja selgitada, miks just need teemad välja joonistusid ja mida võiks sellest järeldada.

Üldistavalt võib öelda, et minevikku tahetakse jätta rõhuvad tunded, mida on põhjustanud ranged ühiskonnannormid. Nõukogude ajaga oli otseselt seotud kolm eset, mida osalejad nimetasid veneaegseks. Geimees Jaagup (52) kommenteeris nõukogudeaegset kella: „[m]e kõik teame, kuidas suhtuti siis homoseksuaalsetesse inimestesse. Ja selle

tagajärjel olen mina oma iha pidanud alla suruma. Ja edaspidi on ka minu suhtlemine suhteliselt olnud mitte just kõige parem.“ Ka geimees Hendrik (53) kirjeldas nõukogude aega: „[t]akkajärgi mõeldes vastik nõme aeg. [...] [M]a loodan, et see hall ja ühetaoline aeg ei tule kunagi tagasi.“ Nõukogude aja mälestusi võimendas mõnevõrra Venemaa sõda Ukrainas, mis tekitas hirmu, et Venemaa vägivaldne režiim võib Eestisse naasta. Selle taustal rääkis tulevikust biseksuaalne naine Mari (53), avaldades lootust, et Eesti iseseisvus püsib: „[E]lukaaslane räägib mulle aeg-ajalt, lähme siit ära Kanasse, siin on nii ohtlik. [...] Aga mina ei näe oma elu väljaspool Eestit.“

Vaimse tervise probleeme, mida põhjustas homofoobne ühiskondlik foon, sümboliseerib näiteks lesbinaise Anne (50) jaoks veinipudel: „Alkoholiga mul on selline kirglik suhe olnud päris pikalt ja nüüd järgmine nädal saab kaks aastat, kui ma enam ei joo üldse. Eks ta oli hästi palju selles vanas elus nagu see, mis aitas seda nii-öelda kapis olemist tuimestada.“ Biseksuaalse naise Julia (58) peenes paberis šokolaadikomm sümboliseerib seda, et „[t]ihti just me jääme kinni välimusse. See toob kohest rahuldust, naudingut. [...] Ma arvan, et ma olin väga kinni selles. [...] Viimased suhted, mis mul on olnud – ma olen praegu juba kolm aastat üksi – põhinesid ka sellel välisel. [...] Ma olen alati aktsepteerinud ennast, aga praegu ma väärtustan elu hoopis teistmoodi.“ Piiburiista kommenteerides märkis intersooline transmees Kert (54), et „ei ole 13 aastat ühtegi suitsu teinud ja ei tee ka. Nii et see ongi see asi, mis, mis jääb minevikku totaalselt. Nagu see samane inimene, kes oli hädas, sest et hädas ma ka enam ei ole.“

Kuna umbes kolmandik osalejatest kuulub Eesti geikristlaste laiendatud gruppi, võtsid kolm osalejat kaasa kristlusega seotud eseme. Näiteks rääkis lesbinaise Roosi (67) korraka minevikust ja tulevikust: „Ma jätan maha inetu pardipoja loo oma elus. [K]uni oma elukaaslasega tutvumiseni oma südames, hinges tundsin end umbes nii, vaatamata kõigile oma saavutustele. See oli väga raske aeg. Aga pärast seda – see on olnud suur muutus! – võtsin endaga igaveseks Uue Testamendi.“ Geimees Harri (63) rääkis 1990-ndatel Prantusmaal Taizé kloostrist käimisest: „See oli minu spirituaalne ärkamine. Muidugi ma olin kristlane varem ka – üheksateistkümnendast eluaastast, aga see oli rohkem vihast nõukogude

võimu vastu kui mingi väga kristlaseks olemine. Noore inimese möll. [...] – [K]irikus oli selline kambavaim ja vaimsus. See [ärkamine] on see, mida ma tahan võtta kaasa teistele meeldida tahtmise asemel.“

Igal osalejajal polnud ühte konkreetset asja, mida tahaks maha jätta. Näiteks aoseksuaalne mees Alex (51) kirjeldas asju kui ahistavat koormat ja soovi sellest lahti saada: „Mul on kodus ikka meeletult palju asju elu jooksul kogunenud. Eile käisin just täikal müümas – mingi 106 euri sain ja asjadest ka lahti. [...] Aga reaalselt ma suren kunagi nüüd ära. Miks ma peaks tahtma, et keegi peaks minu asju koristama.“ Asjadest enam tahtis geimees Marten (62) maha jätta rasked tunded:

[E]ga surilinal taskuid ei ole! [...] Ma tahaks minevikku jätta süütunde [...] lähedaste ees, kes on võib-olla sinule pannud mingid lootused, unistused, mis ei ole võib-olla sinu unistused, aga sa ei ole suutnud neid täita, ei ole ennast tõestanud või midagi saavutanud. Üks on lapsed kindlasti. Mulle tundub, et kui meie ühiskonnas räägitakse geipaaridest ja sellest, kas nad võivad saada lapsi või ei või. Seda peetakse lihtsamaks, kui see on.

Kui Martenit vaevasid tegemata teod, siis osa osalejaid suhtus minevikku kergemalt. Kaie (71) ütles, et „Lihtsalt minevik on olnud, aga ma ei saa öelda, et seal oleks midagi sellist, mis vajaks otseselt mahajätmist. On asju, mis on lihtsalt maha jäänud, millega mul pole mingit probleemi enam.“

Kuigi vaid mõningates ülaltoodud tsitaatides kirjeldatakse homofoobiakogemusi, siis raskusi suhetes lähedastega, ühiskondlike ootustega ja seeläbi iseendaga põhjustasid enamjaolt pinged seksuaalsete ja sooliste normidega sobimatuse pärast. Pingete mahajätmise soovi toetasid omakorda tulevikku kaasa võetavate sümbolobjektide lood, mis rõhutasid vaimse tervise heaolu ja vaimsuse tähtsust. Rohkem kui poolte osalejate jaoks oli tulevikule mõeldes kõige olulisem olla koos abikaasa või elukaaslasega. Geimees Risto (50) rääkis kooselusõrmuse juurde, et tahtis nüüd, kui seadus lubab, oma 23 aastat kestnud kooselu registreerida abieluks:

[M]inu jaoks on tähtis see riiklik kinnitus sellele, mis meie vahel on. [...] Ma olen pärit suurest perest, vanemad elasid armastuses kuni isa surmani. Mu õed on abielus ja minu jaoks on see loomulik osa, et kui sa leiad selle ühe inimese,

kellega sa tahad elu lõpuni koos olla, siis te sõlmitte abielu, sest et see lihtsalt kuulub selle traditsiooni juurde.

Ühe teemana kujunes välja unistus igas mõttes vabast ajast, et olla loov, muretum ja endast üha teadlikum. Seda sümboliseerisid näiteks maalipintsel ja mängutoos, nagu ka vaimsusega seotud esemed. Mittebinaarne Sam (57) rääkis: „Tulevik on keeruline küsimus, kuna eelistan elada hetkes. [...] Selles [teadveloleku ajakirjas] räägitakse, kuidas olla kohal ja endast teadlik, ja loovusest ja muretutest päevadest, kus pole kiirustamist. [...] [M]u parim sõber tõi mulle mõned numbrid, kui mul tekkisid mitte-kuigi-meeldivad tunded, stressitunded. [...] Lood pakuvad tuge – tunnen end mõnes loos ära.“ Iseolemise vabadusest kui põhiväärtusest rääkis ka Hendrik (53), kommenteerides talle disainitud sõrmust: „See sõrmus on ainulaadne, nii nagu me kõik, olenemata igasugustest [...] nahavärvidest, seksuaalsusest ja ma ei tea millest, mida püütakse meile kuidagi peale suruda. Sa suudad jääda iseendaks.“

Mitmed osalejad pidasid väga tähtsaks suhtlusvõrgustikku, näiteks mittebinaarne Ariel (52) rääkis, et on mitmel pool Euroopas elades teadlikult arendanud ja hoidnud suhteid pere ning eri riikides elavate heade sõpradega, et tal vanemas eas oleks toetav suhtlusvõrgustik. Alexi (51) nutitelefon sümboliseeris suhtlusvajadust: „Tegelikult telefon on kommunikatsioonivahend, ja samas töövahend. Kui aga midagi postitad ja seda jagatakse, tekib mingi arusaam, minu mõtted jõuavad siis teisteni. Mul ei ole ilma telefonita elu praegusel hetkel – ma oleks infost väljas. Samahästi surnud.“

Kõige olulisem materiaalne objekt, mida enamik osalejaid mainis, oli kodu. Intervjuudest selgus, et kolmveerand osalejatest on oma kodukinnisvara (kaas)omanikud. Maja ehitamine või kolimine oli pooleli neljal osalejal. Vähemalt kaks inimest on investeerinud kinnisvarasse ja mitmel on rohkem kui üks kinnisvaraobjekt kas ainuomanikuna või kellegagi kahasse. Üks potentsiaalne osaleja ei jõudnudki intervjuudele, kuna kokkulepitud aegadel oli tal tarvis olla oma maja ehitusel. Isegi kui korter, maja või suvila pole suure turuväärtusega tõmbekeskuses või hiilgavas korras, tagab kinnisvara vajaduse korral teatava majandusliku

paindlikkuse, mis sidus kodu erinevate tulevikustsenaariumitega. Geimees Kaarel (66) tutvustas oma võtmekimpu:

[Linna] korteri võti, mis ma juba 30 aastat tagasi ostsin ära Venemaale mineva sõjaväelase käest, sel aastal kui Vene [...] sõjavägi lahkus, 1994. Sellega on väga palju ilusaid mälestusi [...] paljude sõpradega – need võtaks küll kõik [tulevikku] kaasa. [...] Ja teine võti on siis see talumaja, mille ma 12 aastat tagasi ostsin. Ja ma ei olnud endale kunagi nagu lubanud teadvusse, ma arvasin, et ma kunagi seda ei saa. Aga siis mu tark ärimehest vend tegi selgeks, et ma saan endale selle osta. [...] Ma tegelikult eluaeg olen ilusast maakodust unistanud [...] Ja ma olen väga õnnelik seal. Ja kolmas võti on uus [linna] korter, sest vana jäi liiga väikseks meile kahele. [...] Mu elukaaslane tuleb Eestisse suvel ja tema kaks laevakonteineri täit asju. [...] Me oleme otsustanud, et me teeme seda, ei jäta maha midagi, ta ei jäta oma elu maha ega viska ära. [...] See, mis ma kaasa võtan, eks ole, on suured, ilusad, puhtad majad ja korterid. [...] Muidugi, viimane võti, mis kõiki neid ühendab, on mu auto[võti], mis on minu vabadus liikuda igal pool.

Kaarlile sümboliseeris võtmekimp juba kindlustatud tulevikku, häid suhteid lähedastega ja lootust, et senisest märksa väiksema töökoormusega elu võib olla parasjagu rahulik ja põnev. Seevastu lesbinaine Marta (52) kirjeldas oma võtmekimpu nukruse ja lootusega:

Need on mu Venemaa korteri võtmed. Ma elasin selles korteris 17 aastat. See on ikka seal alles. Seal on kõik meie asjad. [...] Me pole seal enam [pärast 2022. aastal lahkumist] käinud – mul pole võimalik tagasi minna. Aga kui ma olin seal korteris, elasin seal, oli see turvaline koht. [Ma ei] pidanud muretsema üüri pärast, kuna see on minu oma. See oli kodutunne. Rohkem nagu püsiva kodu tunne. See [tunne] võidakse iga kell ära võtta, nii et omada kohta, mida kutsuda koduks, on suur privileeg. Ja jah, tulevikku tahan minna tundega, et on võimalik see kodutunne tagasi saada. Ei saa öelda, et mul see praegu siin oleks, aga oleks väga tore, kui see tunne tagasi tuleks.

Intervjuu ajal polnud Marta kodus saanud käia üle kahe aasta, seda kinnisvara ei saa müüa ega üürida, mis omakorda mõjutas tema ja ta elukaaslase igapäevast elukorraldust. Enda stabiilsemat sisseseadmist Eestis takistab Marta jaoks elukallidus, seda enam, et ka välismaalased peavad residentsuse säilitamiseks maksma kõrgeid tööjõumakse, samas kui inflatsioon on tõstnud üüri ja kõiki tarbimiskulusid, mis tekitab

ebakindlustunnet. Kaarel polnud osalejatest kõige jõukam ega Marta majanduslikult kõige haavatavam, kuid peaaegu kõik uuringus osalenud mehed kas omavad enda kodu või on neil kodulaen peaaegu makstud, samas kui naistest ja transinimestest vaid pooltel oli kinnisvara.

Sümbolobjektide lugudest joonistus hästi välja, et vananemis- ja tulevikuvisioonides on kõige olulisem roll kodul, elukaaslasel ja suhtluskonnal ning ühiskondlikel normidel, mis mõjutavad otseselt inimeste heaolu. Silma paistis üldiselt väga hea teadlikkus vaimsest tervisest ning pigem selged ajalised piirjooned keerulise mineviku ja parema olevikuolukorra vahel. Alljärgnevalt analüüsin neid leide kvääri vananemise uuringute kontekstis.

6.2. Abieluvõrdsus käes – mida tulevikust veel tahta?

Intervjuudele andis optimistlikumat tooni värskelt kehtima hakanud abieluvõrdsus, kuna kogu ühiskonda haaranud võitlus selle nimel kestis aastakümneid (Põldsam & Arumetsa, 2023) ning seda peetakse üheks peamiseks LGBT+ inimeste võrdsete õiguste näitajaks ja heaolu tagajaks (Aavik *et al.*, 2016; Drabble *et al.*, 2021). 21 osalejast oli varem samast soost partneriga abielu sõlminud kolm osalejat, kuid 2024. aastal abiellusid mulle teadaolevalt neli osalejat. Samas ei tähenda seadustega tagatud õiguskaitse muutust ühiskonna teadmistes. Ka mõned osalejad rõhutasid, et homofoobiat on jätkuvalt üsna palju, mis väljendub homofoobsetes väljaütlemistes ja tõrjuvas käitumises ning LGBT+ inimeste nappides representatsioonides ajakirjanduse ja kultuuri vahendusel. Kuigi leidis arvamusi, et LGBT+ inimestest on meedias juba liiga palju juttu, pidasid kõik osalejad LGBT+ inimeste enda häält esindavaid ja õiguste vajadusi selgitavaid artikleid ajakirjanduses oluliseks aktivistide töö saavutuseks.

LGBT+ inimeste spetsiifilise kogemusena on üsna levinud n-ö kväär ajaarvamine, mida iseloomustab teadlik sobimatus hetero-normatiivsete ideaalidega, mis omakorda väljenduvad krononormatiivsuses (Freeman, 2010, lk 4). Sarnaselt Dora Jandrići (2025, lk 5, 12–13) šoti samast soost paaride uuringus osalejatega, tekkisid ka Eesti LGBT+ inimestel uus tegelikkus ja kvääri ajaarvamine siis, kui nad tulid kapist välja, leidsid elukaaslase ning aktsepteerisid enda seksuaalset ja soolist

identiteeti (nt Roosi, Anne, Jaagup, Julia), mis ei pruukinud juhtuda korraga ega järjest.

Samas ei ole kvääriaeg tingimata krononormatiivsuse vastand, vaid on kulgenud sellega pigem paralleelselt. Eesti osalejate elus seisneb krononormatiivne kulg selles, et rohkem kui pooled osalejad abiellusid või löid noorena heteroseksuaalse lastega pere, mis võis sobida, aga ka tekitada pingeid ja enda vajaduste allasurumist, nt Annel tekkis alkoholisõltuvus. Sarnaselt Jandrići (2025, lk 11) ühe uuringus osalejaga püüdis näiteks geimees Harri (63) kahekümnendates teha endast kõik oleneva, et käituda „normaalsena“, ja arvas, et „rikkus ühe noore naise elu“, kui abiellus temaga oma püüdluste nimel, kuid lahutas peagi. Seega võib arvata, et ülaltoodud sümbolobjektide lood rõhutavad nõukogude aega kui eriliselt piiravat ka seepärast, et siis kehtisid jõuliselt reglementeeritud heteronormatiivsed ootused, mis pole siiani kadunud. Nguyen Tan Hoang on sõnastanud ka homonormatiivse ajaarvamise, mille alusel hilja kapist välja tulijaid haletsetakse, sest nende kaaslased ei näe kunagi nende nooruslikku välimust (Dinshaw *et al.*, 2007, lk 183–184). Sarnast kahetsust väljendas Jaagup, kes oli arvanud, et peab „naisega kokku elama ja pere looma. Ja samas, kui hästi ma julgeks oma tõelise armastusega minna tänavale, hoides käest kinni?“.

Mälestus pikka aega kestnud rõhuvast ajast, teadlikkus piiratud tolerantsusest ja seadustega kehtestatud võrdse kohtlemise nõuetest hoiavad LGBT+ inimesi tihti valvel võimaliku ettenägematu rünnaku suhtes (Stoneman *et al.*, 2020).). Selline valvelolek põhjustab vähemusstressi, mis omakorda võib tekitada mitmesuguseid haiguseid. Valvelolek seisneb püüdes kontrollida oma käitumist, et vältida konfrontatsioone, mida LGBT+ inimeseks pidamine võib kaasa tuua (*ibid.*, lk 3). Kõrgendatud valveloleku seisundit põhjustab üksikisikule pandud kohustus struktuurse ebavõrdsuse ja stigmaga iseseisvalt toime tulla, eriti kui inimene ei tunne end piisavalt turvaliselt, et ümbritsevatele oma LGBT+ identiteedist rääkida (*ibid.*, lk 10).

Sellest perspektiivist vaadatuna võib tõlgendada Eesti LGBT+ inimeste soovi elada ülejäänud elu vaikselt ja rahulikult gei, lesbi,

biseksuaalse, aseksuaalse või transinimesena küllalt julge unistusena Eestist, kus LGBT+ identiteedid on aktsepteeritud sarnaselt paiksooliste heteroseksuaalsete identiteetidega. Kuigi see mõte võib tunduda tagasihoidlik või ilmselge, pole LGBT+ inimeste tunnustamine seni Eestis ega kusagil mujal saavutatud ühiskondlik konsensus ega sotsiaalpoliitiline tulevikueesmärk. Enamik Eesti osalejaid väljendas hirmu sõja laienemise ees, mille tagajärjena kardetakse õiguste äravõtmist, tagakiusamist ja üldist tagasilangust ühiskonna avatuses. Hirmudele vastuseismisel on LGBT+ inimeste tugipunktiks lähedased, sõbrad, suhtluskond ehk kodu ja privaatsfäär.

Kuigi 21 osalejast enam kui pooltel oli kogemusi LGBT+ kogukonna organiseeritud gruppidega, võttis uuringuperioodil osalejate, vahendajate ja korraldajatena üritustest või tugigruppide tegevusest osa vaid mõni ning sedagi enamasti harva. LGBT+ kogukonna kuuluvustunnet pakkus osalejatele, eriti transinimestele (nt Sam, Ariel, Kert), eelkõige sõprade lähiring. Osalejate LGBT+ eneseidentiteedid põhinevad pigem füüsilises ruumis kulgevatel suhtlusvõrgustikel, mida toetab veebisuhtlus (nt Kaarel, Alex, Marten).

Kodu käsitatakse vajaliku turvalisema ruumina, kus saab väljendada oma kvääri identiteeti ja sellega katsetada. Rootsi LGBT+ inimeste hoolekandekogemus näitab, et nende kogukondlikku ja seksuaalset suhtlust takistatakse muu hulgas nii füüsilise privaatsuse kui ka internetikasutuse piiramisega. Kodus saab toimuvat enda soovide järgi kujundada ja teha asju, mida väljas teha ei saa. Kuigi kodu on mõnikord vägivaldne ja konfliktne koht, võib see olla kõige kväärim paik, isegi kui LGBT+ kogukonna kohti ja gruppe on avalikku ruumi juurde tekkinud. (Siverskog, 2025, lk 655–656, 664) Ma ei tea, kuivõrd on Eesti uuringus osalejate jaoks kodu kväär, aga nagu nii Marta kui ka Kaarel välja töid, on kodu kõige kindlam turvaline koht, kus olla ise.

Illustratsioon 1. Minevikku mahajätavataid kogemusi sümboliseeris 13 objekti: foto ülearustest asjadest; nõukogudeaegne keskkooli diplom; ema jakk; lapsepõlve portree; nõukogudeaegne äratuskell; pudel punast veini; helkivas paberis šokolaadikomm; elukaaslase katkirebitud kampsun; nõukogudeaegne kantidega klaas; piiburiist; „Inetu pardipoeg“; antidepressandid; kooselusõrmus; maksukohustus; ja Venemaa kuritegudest Ukraina ja teiste riikide vastu. Tulevikku kaasa võetavaid kogemusi sümboliseeris 19 objekti: nutitelefon; vaimse heaolu ajakiri; Uus Testament; maalipintsel; sinine Eesti Vabariigi pass; Ravi Shankari raamat; puutöö komplekt; võtmekimp kodude ja autovõtmetega; nüüdisaegne äratuskell; Taizé rist; Halastava Kristuse piltpostkaart; võtmed koju, kuhu pole aastaid saanud minna ega tea, millal uuesti saab; mängutoos Edit Piafi lauluga; disainsõrmused; kooselusõrmus; lisaks kirjeldati perepilti ja ulmekirjanduse riiulit; kahel korral mainiti abikaasat. Fotode autor on Alana Proosa, 2024.

7. Kokkuvõte

Eesti 50-aastaste ja vanemate LGBT+ inimeste vananemis- ja tulevikuvisionide uurimine tõi välja teadmislünga: referentsandmeid vanemate LGBT+ inimeste heaolu ega tervise kohta, millele toetuda, ei ole seni peaaegu kogutud (erandina Aavik *et al.*, 2016). Kuigi siinne analüüs keskendus tulevikuvisionidele, esitati nende taustal mõtteid vananemisest, mis seostusid pensionieaga, mida majandusliku prekaarsuse süvenemisest hoolimata siiski oodati kui töökohustusest vaba aega. Samuti käsitleti vananemist seoses haiguste ennetamisega, mõnel juhul juba kogetud tõsistest haigustest taastumise või järjepideva raviga, et füüsilist ja vaimset autonoomiat võimalikult kaua säilitada.

Võttes arvesse teatavat haavatavust, mida vananemine kui võimete taandumine ja teistest sõltumine võib kaasa tuua, joonistus intervjuudest välja kaks peamist teemat. Esiteks, LGBT+ inimeste heaolus mängivad olulist rolli kaaslase olemasolu ja kodu, mis loovad turvatunnet ning on kontrastiks valdavalt homfoobsele ja transvaenulikule avalikule sfäärile, mis omakorda kutsub esile valvelolekut ja vähemusstressi. Teiseks, kui tahta vanemaid LGBT+ inimesi uurida, tuleb arvestada, et nende eneseidentiteedid ei pruugi sugugi sobitada kõige uuematesse identiteedikategooriatesse, kuna ühiskondlik ja struktuurne homfoobia ning transvaenulikkus on muutnud LGBT+ identiteedikategooriad ebamugavaks. LGBT+ eneseidentiteedi tähtsust aga rõhutab n-ö kväär ajaarvamine, mille järgi arvatakse oma elu enne ja pärast seksuaalset eneseleidmist. Kuivõrd paljude uuringus osalejate suhe LGBT+ identiteediga pole mugav, võib see tulevikus tekitada olukordi, kus inimene peab riskima oma seksuaalsuse hüpervisibiilsusega näiteks hoolekandeteenuse osutaja ees (vrd Siverskog, 2025), kelle ettearvamatu suhtumine võib – kuigi ei pruugi – tekitada ebameeldivust.

Peaaegu kõigi uuringus osalejate tulevikulootuseks oli olla aktsepteeritud ja mõistetud nii eriomaste indiviididena kui ka LGBT+ inimestena misiganes kontekstis, olgu siis teenuste tarbijate, töötajate või naabritena. Võrreldes teiste riikide LGBT+ inimeste vananemisuuringute

tulemustega paistab Eestis silma teatav LGBT+ kogukonna identiteetide kujunemise spetsiifika. Kui paljudes riikides on vanemate homo-seksuaalsete meeste ja transnaiste elu ja eneseidentiteedi kujunemist märkimisväärselt mõjutanud aidsiepideemia, siis Eesti LGBT+ kogukonna esimene organiseerumine ja emantsipatsioon langesid küll kokku aidsi ennetava teavitusega (Põldsam & Arumetsa, 2023), kuid nii haigus kui ka aktivism jõudsid vaid väikese osani LGBT+ inimestest.

Vahest just erinevus globaalsest LGBT+ kogukonnast ja Eesti uuringute piiratus mõjutavad Eesti LGBT+ inimeste tulevikuvisionide teatavat tagasihoidlikku joont, mis ei rõhuta nende kollektiivseid erinevusi, vaid individuaalset soovi olla harilik osa ühiskonnast. Kuigi kollektiivsed identiteetidid ei esinda täies ulatuses kellegi individuaalset kogemust, aitaks vähemuste teadvustamine erinevates gruppides ja tegevustes (nt LGBT+ organisatsioonid või vananeva elanikkonna uurimused) kaasa ühiskonna sidususele ja heaolule.

Kvääriteoreetik Heather Love (2007, lk 29–30) pakub, et tõhusamaks tuleviku kujundamiseks tuleb paremini tunda mineviku-probleeme, mida Eesti LGBT+ inimeste puhul pole seni ühiskondlikult teadvustatud. Nii peavad paljud LGBT+ inimesed oma elusündmusi kas isiklikeks vigadeks ja katsumusteks või juhuslikuks vedamiseks sõprade, kallimate või perekonnaga. Love'i (2007) soovitus uurida põhjalikult minevikku ja olevikku kätkeb potentsiaali luua ka Eesti vanematele LGBT+ inimestele tugipunkt, mis aitaks nende isiklike mineviku-kogemusi näha kollektiivsena ja kogukondlikku kuuluvust paremini ära tunda ning võib-olla selle põhjal tulevikku teadlikumalt kujundada.

Praegused teadmislüngad, mida põhjustavad uurimuste puudus ja LGBT+ inimeste hääle piiratus avalikus arutelus, takistavad LGBT+ inimestel oma kogemuste äratundmist ühiskondlikus kontekstis. LGBT+ inimestega arvestamine vananemisuuringutes võib ühelt poolt kaasa tuua üldise teadlikkuse kasvu ning seeläbi vajaduste nähtavamaks tegemise ja teenuse paranemise, teiselt poolt võivad sellega aga kaasneda tagasilöögid ja ebavõrdne kohtlemine (Skeldon & Jenkins, 2022, lk 3099), nagu

seostatakse kooseluseaduse vastuvõtmisega äärmuspopulistliku poliitika jõudmist Riigikokku (Saarts *et al.*, 2021).

Märkused

Artikkel valmis osana projektist „Imagining Queer Aging Futures: A study of LGBTQ aging in Estonia, Poland and Sweden“ („Kväärid kujutelmad vananemisest: uurimus LGBTQ inimeste vanaks saamisest Rootsis, Poolas ja Eestis“), mida rahastab Östersjöstiftelsen (Foundation for Baltic and East European Studies) (grandinumber DNR 22-PR2-0015, vastutav uurija dr Linn J. Sandberg, Södertörni ülikool). Projekt on kooskõlastatud Tartu Ülikooli inimuuringute eetika komiteega (otsus nr 387/T-16).

Kasutatud kirjandus

- Aavik, K. (2020). Negotiating uncertainty: Sexual citizenship and state recognition of same-sex partnerships in Estonia. In R. Buyantueva & M. Shevtsova (Eds.), *LGBTQ+ activism in Central and Eastern Europe* (pp. 127–151). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-20401-3_6
- Aavik, K., Roosalu, T., Kazjulja, M., Mere, L., Kaal, K., & Raudsepp, M. (2016). *LGBTQ inimeste igapäevane toimetulek ja strateegilised valikud Eesti ühiskonnas*. Soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise voliniku kantselei.
https://www.tlu.ee/sites/default/files/Instituudid/%C3%9CTI/RASI/2016_LGBTQ%20inimeste%20igap%C3%A4eva%20toimetulek%20ja%20strateegilised%20valikud%20eesti%20%C3%BChiskonnas.pdf
- Abuladze, L. (2024). *Social resources and health outcomes of middle-aged and older populations* [Doctoral dissertation, Tallinn University].
<https://www.etera.ee/s/8DttiIYCeX>
- Arumetsa, S. (2022). Soo tunnustamise poole 1990. aastate Eestis. R. Põldsam, V. Aabrams, & A. Kalkun (toim.), *Kalevi alt välja. LGBTQ+ inimeste lugusid 19. ja 20. sajandi Eestis* (lk 157–173). Eesti LGBT Ühing.
- Barbo, S. (2025, 19. september). Tagasi tulevikku ehk Transmäärus 3.0. *Sirp*.
<https://www.sirp.ee/tagasi-tulevikku-ehk-transmaarus-3-0/>
- Calasanti, T. (2019). On the intersections of age, gender and sexualities in research on ageing. In A. King, K. Almack, & R. L. Jones (Eds.), *Intersections of ageing, gender and sexualities. Multidisciplinary international perspectives* (pp. 13–30). Policy Press.
<https://doi.org/10.1332/policypress/9781447333029.003.0002>
- Chazan, M., & Baldwin, M. (2021). Queering generativity and futurity: LGBTQ2IA+ stories of resistance, resurgence, and resilience. *International Journal of Ageing and Later Life*, 15(1), 73–102.
<https://doi.org/10.3384/ijal.1652-8670.1574>
- Davidjants, B., & Raju, M. (2025). Identity and mental well-being: A case study of the Estonian Vikerlased LGBTQ+ mixed choir. *Journal of Ethnology and Folkloristics*, 19(1), 189–206. <https://doi.org/10.2478/jef-2025-0009>
- Dinshaw, C., Edelman, L., Ferguson, R. A., Freccero, C., Freeman, E., Halberstam, J., Jagose, A., Nealon, C. S., & Nguyen, T. H. (2007). Theorizing queer temporalities: A roundtable discussion. *GLQ*, 13(2–3), 177–195. <https://doi.org/10.1215/10642684-2006-030>
- Drabble, L. A., Mericle, A. A., Wootton, A. R., Munroe, C., Li, L., Trocki, K. F., & Hughes, T. (2021). Measuring the impact of legal recognition of

- same-sex marriage among sexual minority women. *Journal of GLBT Family Studies*, 17(4), 371–392. <https://doi.org/10.1080/1550428x.2021.1935382>
- Eesti LGBT Ühing. (2021, 10. september). *Viis aastat kooseluseadust. Kriitiline kokkuvõte*. <https://www.lgbt.ee/post/viis-aastat-kooseluseadust-kriitiline-kokkuvote>
- Eurostat. (2025). *Population structure and ageing*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing
- FRA. (2024). *EU LGBTIQ survey III. LGBTIQ equality at a crossroads: Progress and challenges. Country data – Estonia*. <https://fra.europa.eu/en/publication/2024/lgbtiq-equality-crossroads-progress-and-challenges>
- Fredriksen-Goldsen, K. I., & Muraco, A. (2010). Aging and sexual orientation: A 25-year review of the literature. *Research on Aging*, 32(3), 372–413. <https://doi.org/10.1177/0164027509360355>
- Fredriksen-Goldsen, K. I., Jen, S., Clark, T., Kim, H.-J., Jung, H., & Goldsen, J. (2022). Historical and generational forces in the Iridescent Life Course of bisexual women, men, and gender diverse older adults. *Sexualities*, 25(1–2), 132–156. <https://doi.org/10.1177/1363460720947313>
- Freeman, E. (2010). *Time binds: Queer temporalities, queer histories*. Durham University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822393184>
- Goltz, D. (2009). Investigating queer future meanings. Destructive perceptions of “the harder path”. *Qualitative Inquiry*, 15(3), 561–586. <https://doi.org/10.1177/1077800408329238>
- Jandrić, D. (2025). Past, present, and future in the context of queer ageing: A qualitative study with same-sex couples in Scotland. *International Journal of Ageing and Later Life*, 18(2), 69–94. <https://doi.org/10.3384/ijal.1652-8670.5199>
- Jones, R. L. (2011). Imagining bisexual futures: Positive, non-normative later life. *Journal of Bisexuality*, 11(2-3), 245–270. <https://doi.org/10.1080/15299716.2011.571988>
- Jones, R. L. (2016). Sexual identity labels and their implications in later life: The case of bisexuality. In E. Peel & R. Harding (Eds.), *Ageing and sexualities: Interdisciplinary perspectives* (pp. 97–118). Routledge.
- Jönson, H., & Siverskog, A. (2012). Turning vinegar into wine: Humorous self-presentations among older GLBTQ online daters. *Journal of Aging Studies*, 26(1), 55–64. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2011.07.003>

- Katz, S., & Calasanti, T. (2015). Critical perspectives on successful aging: Does it “appeal more than it illuminates”? *The Gerontologist*, 55(1), 26–33.
<https://doi.org/10.1093/geront/gnu027>
- King, A., & Cronin, A. (2010). Queer methods and queer practices: Re-examining the identities of older lesbian, gay, bisexual adults. In K. Browne & C. J. Nash (Eds.), *Queer methods and methodologies: Intersecting queer theories and social science research* (pp. 85–96). Routledge.
- Kuusik, A. (ilmumas). *Naming, framing, regulating: A corpus-based critical stylistic analysis of Estonian LGBT discourse (1995–2023)*. University of Tartu.
- Love, H. (2007). *Feeling backward: Loss and the politics of queer history*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvjghxr0>
- Mizielińska, J., & Stasińska, A. (ilmumas). Relational visibility and trans aging in Poland. *Sexualities*.
- Olev, A., & Alumäe, T. (2022). Estonian speech recognition and transcription editing service. *Baltic Journal of Modern Computing*, 10(3), 409–421.
<https://doi.org/10.22364/bjmc.2022.10.3.14>
- Pearce, R., Erikainen, S., & Vincent, B. (2020). TERF wars: An introduction. *The Sociological Review*, 68(4), 677–698.
<https://doi.org/10.1177/0038026120934713>
- Põldsam, R. (2024). Homophobic discourses and their soviet history in Estonia. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 92, 49–72.
<https://doi.org/10.7592/FEJF2024.92.poldsam>
- Põldsam, R., & Arumetsa, S. (2023). Emergence of LGBT movements in late Soviet and post-Soviet Estonia. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 32(2), 99–112.
<https://doi.org/10.1080/08038740.2023.2195207>
- Ross, J. (2018). *Aira Kaalust Mari Saadini. Nõukogude eesti naisarenguromaan ja selle lugemisviisid* [doktoriväitekirj, Tartu Ülikool]. Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://hdl.handle.net/10062/61275>
- Saarts, T., Jakobson, M.-L., & Kalev, L. (2021). When a right-wing populist party inherits a mass party organisation: The case of EKRE. *Politics and Governance*, 9(4), 354–364. <https://doi.org/10.17645/pag.v9i4.4566>
- Sakkeus, L., Rudissaar, U., & Abuldadze, L. (2023). Vanemaealiste naiste ja meeste heaolu läbi elukaare kooseluvormide vaates. *Eesti inimarengu aruanne 2023*. SA Eesti Koostöö Kogu.
- Sakkeus, L., Saar, E., & Rudissaar, U. (2023). The impact of life-course socio-economic position on quality of life at later ages: Evidence from Estonia. *Forum Sociológico* [Online], 42. <https://doi.org/10.4000/sociologico.11097>

- Sandberg, L. J. (ilmumas). “We’re gonna be ‘the Grandparents Squad’” Queer intergenerationality as futurity. In A. C. Santos (Ed.), *A research agenda for sexuality and aging*. Edward Elgar Publishing.
- Sandberg, L. J., & Marshall, B. L. (2017). Queering aging futures. *Societies*, 7(3), 21. <https://doi.org/10.3390/soc7030021>
- Seinberg, T. (2021). Ühe võitluse ajalugu. *Terve Elu*, 8(1), 23–25.
- Siverskog, A. (2015). Ageing bodies that matter: Age, gender and embodiment in older transgender people’s life stories. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 23(1), 4–19. <https://doi.org/10.1080/08038740.2014.979869>
- Siverskog, A. (2025). Heteronormative silences and queer resistance in queer people’s experiences of eldercare and home. *Sexualities*, 28(1–2), 654–667. <https://doi.org/10.1177/13634607231212810>
- Skeldon, L., & Jenkins, S. (2022). Experiences and attitudes of the LGBTQ+ community on care/nursing homes. *Journal of Homosexuality*, 70(13), 3075–3107. <https://doi.org/10.1080/00918369.2022.2086751>
- Sotsiaalministeerium. (2023). *Heaolu arengukava 2023–2030 lisa*. <https://www.sm.ee/sites/default/files/documents/2023-04/Arengukava%20lisa.pdf>
- Statistikaamet. (2013). REL 2011: Vabaabielu populaarsus kasvab. *Eesti Statistika*. <https://stat.ee/et/uudised/pressiteade-2013-049>
- Statistikaamet. (2025). *Oodatav eluiga*. <https://stat.ee/et/avasta-statistikat/valdkonnad/heaolu/tervis/oodatav-eluiga>
- Stoneman, P., Allum, N., Hazeldine, N., & King, A. (2020, December 8). *Vigilance within the LGBTQ+ community and its effect on mental wellbeing*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3745320>
- Tambaum, T. (2021). Vananedes kaob sugu. R. Marling, K. Sander, M. Raju, M. Pajumets, & H. Biin (toim.), *Teel tasakaalustatud ühiskonda III* (lk 90–94). Sotsiaalministeerium.
- Tambaum, T., Tuul, F., & Sirotkina, R. (2019). What is missing – Older male learners or a community strategy? *Studies in Adult Education and Learning*, 25(2), 67–79. <https://doi.org/10.4312/as.25.2.67-79>
- Teinmaa, T., & Unt, M. (2022). Contradictions of hegemonic masculinity and the (hopeful) potential of old age and caring masculinity in Estonian society and in films *A Friend of Mine* (2011) and *Tangerines* (2013). *Journal of Aging Studies*, 63. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2022.101034>
- Westwood, S. (2020). The myth of ‘older LGBT+’ people: Research shortcomings and policy/practice implications for health/care provision. *Journal of Aging Studies*, 55. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2020.100880>

Rebeka Põldsam on Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi etnoloogia teadur. 2024–2025 töötab ta uurimisprojekti „Kväärid kujutelmad vananemisest: uurimus LGBTQ inimeste vanaks saamisest Rootsis, Poolas ja Eestis“. Põldsami senise uurimistöö keskmes on Eesti kvääriajalugu ning feministlikud ja kväärid kunstipraktikad Eestis ja Baltikumis. Ta on töötanud vabakutselise kunstikuraatori ja kriitikuna ning külalisõppejõuna Eesti Kunstiakadeemias.

Rebeka Põldsam is a research fellow in ethnology at Institute of Cultural Research, University of Tartu. 2024–2025 she is working on the project “Imagining Queer Aging Futures – A Study of LGBTQ Aging in Estonia, Poland and Sweden”. Her research foci include queer past in Estonia as well feminist queer art practices in Estonia and the Baltics. Põldsam is also a freelance feminist art curator and a visiting lecturer at Estonian Academy of Arts.

Abstract

Middle-Aged and Older LGBT+ People in Estonia Imagining a Queer Future and Past

Individual voices of LGBT+ community members rarely get space in the 21st-century Estonian public discourse, since the LGBT+ community is mostly spoken about in the third person as an anonymous interest group. This context has prevented the intersectionally diverse representation of the LGBT+ community in Estonia, which includes people with different national backgrounds, religious beliefs, sexual preferences, socioeconomic positions and age groups. However, the diversity of the group comes forth in the research project, where I interviewed 21 LGBT+ people aged 50–76 living in Estonia about their visions of aging futures to learn what they are expecting and fearing about the future. The LGBT+ people aged 50 and over have, during their adulthood, experienced the transition from the Soviet period to the restoration of Estonian independence, which has included momentous shifts and changes in laws and social norms that have significantly improved LGBT+ people's lives over the past 35 years. While the improvements in state recognition and equal treatment of LGBT+ people have been encouraging for the research participants, they underlined that homo- and transphobia have not disappeared from their present or past experiences.

Keywords: LGBT+ community, aging studies, visions of future, queer studies, post-Soviet society, identity politics, LGBT identity

Infotöötlus ja ootushorisonidid teatri psühholoogilises vastuvõtus: lavastuse „Ühiskondlikult kahjulik element“ juhtumianalüüs

Merilin Jürjo

Teesid

Lastetus on oluline, kuid ääretult tundlik teema. Valdavalt seostatakse lastetust naistega või peetakse laste saamist naiste ülesandeks (Tiit, 2025). Just sellest lähtekohast on (kaudselt) tõukunud ka Vaba Lava lavastus „Ühiskondlikult kahjulik element“ (idee autor Siret Tuula, lavastaja Helen Rekkor, esietendus 2024), mis avab lastetuse tagamaid lastetute naiste vaatepunktist.

Kuna teatrit võib käsitleda suhtlusvahendina etendajate ja publiku vahel, saab sellest lähtuvalt küsida: kuidas tajuvad vaatajad lavastust, mis tegeleb nii delikaatse teemaga; millised mõtted, ootused ja hoiakud neil tekivad ning kuidas nad laval nähtavat infot töötlevad? Nende küsimuste uurimiseks olen teinud vaatajatega süvaintervjuud, mille tulemusi analüüsin varem välja töötatud psühholoogilise vastuvõtumudeli abil. Analüüs võimaldab nii testida mudeli toimivust reaalses vaatajakogemuses kui ka näidata, kuidas lavastuse vastuvõtus avalduvad erinevad soodiskursused, infotöötlus, valikuline tähelepanu ja ootushorisonidid ning milline on nende protsesside mõju. See aitab mõista, miks vaatajad tajuvad ja tõlgendavad etendust erinevalt – vahel isegi vastuoluliselt.

Märksõnad: lastetus, lastevabadus, soorollid, psühholoogilised protsessid, teater

1. Sissejuhatus

Lapsesaamisega seotud teemad on tihti emotsionaalselt laetud. Juhtumi-analüüsis võtan vaatluse alla ühiskondlikult tundlikku teemat – lastetust (*childless*) ja lastevabadust (*childfree*) – käsitleva lavastuse „Ühiskondlikult kahjulik element“ (edaspidi: „ÜKE“) ning küsin, millised psühholoogilised protsessid aktiveeruvad etenduse vaatajatel ja kuidas need mõjutavad etenduse vastuvõttu. Uurimistöö süstematiseerimiseks võtan kasutusele ühe osa psühholoogilisest vastuvõtumudelist (Jürjo, 2025), mis hõlmab mitmeid olulisi protsesse, nagu infotöötlus, valikuline tähelepanu ja auto-biograafiline mälu, ning toob esile nende seoseid mõtteprotsesside ja etenduse tõlgendusega. Analüüsi keskmes on vaatajatega tehtud süva-intervjuud, mille tulemusi kõrvutan ja analüüsin samm-sammult nii vastuvõtumudeli kaudu kui ka teemaga seotud soodiskursustega võrrelduna. See annab omakorda võimaluse testida mudeli kirjeldusvõimet. Kõiki mainitud termineid ja protsesse käsitlen vastavates peatükkides lähemalt.

1.1. Lastetus ja lastevabadus Eestis

Emaks olemist ja laste kasvatamist peetakse Eestis endiselt üheks peamiseks naiste soorolliks (ERR, 2021). Samuti räägitakse emaduskohustusest (Metsküla, 2024) ning naise vastutusest laste saamise eest (Helme, 2018). Avalikes aruteludes on aastakümneid suunatud vastutus väikese sündimuse eest sageli naistele, küsides „Miks te ei sünnita?“ (Tiit, 2016). Siinkohal saab viidata kasvõi kirjaniku ja poliitiku Sven Kivisildniku artiklile (2008), millega avatakse ka „ÜKE“ etendused, suunates QR-koodi abil vaatajaid sedasama artiklit lugema. See loob ühtaegu konteksti ja meelestatuse etenduse vastuvõtuks, tõmmates publiku kohe ühiskondlikult laetud soodiskursuse keskmesse.

Lastetus ja lastevabadus on mitmetahuline küsimus, millel on arvukalt mõjutegureid. Meditsiinilisest aspektist on laste (mitte)saamine seotud tervisepiirangutega. Sellega põimuvad psühholoogilised ja ühiskondlikud kaalutlused. Ajakirjanduslikus sõnavõtus tõstatub korduvalt teema, et laste kasvatamise ja koduse hooletöö koormus langeb

valdavalt naiste õlule (Grigorjeva, 2023); rõhutatakse, et naiste potentsiaali kärbitakse, kuna neid nähakse eelkõige läbi emaduse prisma (Penu, 2009), ning et emadus võib kaasa tuua nn emaduslõivu – olukorra, kus tööturult kõrvale jäämine halvendab märgatavalt naiste majanduslikku toimetulekut (Ferraro & Jalakas, 2023). Lisaks tuuakse esile isaks sobivate partnerite puudust (Orav, 2023). Samuti käsitletakse mõne naise teadlikku otsust lapsi mitte saada – olgu siis soovist pühenduda karjäärile (Orav, 2023), elustiili eelistustest (Jalasto-Kallas, 2024) või lihtsalt emadussoovi ja -unistuse puudumisest (Allikas-Parv, 2025).

Avalik diskussioon kirjeldab hästi kitsaskohti, mis on seotud laste saamisega. Ka Eesti naiste tervise uuring (Part *et al.*, 2025) kinnitab samade teemade ja murede levikut, lisades sõjaohu ja kliimamuutused. Sarnaselt sellele toob soolise võrdõiguslikkuse monitooring (Kantar Emor, 2022) esile hoiakud selle kohta, et mehed peaksid laste kasvatamises ja hoidmises osalema praegusest rohkem ning et nad ei suuda koduste ülesannetega naistega samaväärselt toime tulla. Kõik need tegurid osutavad, et lastetuse ja lastevabaduse teemad on ühtaegu korduvad ja mitmehäälsed, peegeldades ühiskondliku soodiskursuse mitmekesisust.

Nagu on ajakirjandus avaliku diskussiooni poolest mitmetahuline, on seda ka poliitika. Kui veel 1980-ndate lõpus oli sündimus võrdlemisi suur, kohati isegi taastetase, siis pärast iseseisvumist ning Euroopa Liiduga liitumist on väljaränne eestlaste arvu vähendanud (Statistikaamet, 2020). Aastal 2024 sündis 9646 last, mis on väikseim sündide arv alates 1919. aastast. Seetõttu on mõistetav, et riik käsitleb sündimust riiklikult olulise küsimusena. Ühest küljest arutletakse selle üle, kuidas täita põhiseaduse preambulis kirjutatud eesmärgi eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimise kohta (Raudsaar, 2025). Teisest küljest on arutelude keskmes muretekitavad prognoosid, mille järgi peavad mõnekümne aasta pärast praegused põlvkonnad üleval pidama kaks korda suuremaid aastakäike (Puur & Gortfelder, 2025). Et sellist tulevikku kas vältida või leevendada, on loodud perehüvitiste süsteem (Sotsiaalkindlustusamet, 2025) ning töötatakse välja uusi meetmeid sündimuse soodustamiseks (Sotsiaalministeerium, 2025). Kõige selle keskel ei jää aga märkamata ka eetiliselt

küsitavad lahendused, näiteks algatused rahvastikupoliitika mõttekojalt Pere Sihtasutus, mis tekitas 2023. aastal poleemikat lastetute naiste andmete kogumisega (ERR, 2025). Sellised algatused tõukuvad küll teravast probleemist, kuid võivad taastoota arusaama, et lastega pered on ühiskondlikult eelistatud võrreldes lastetutega.

Väikese sündimuse perioodidel tõuseb iibe teema teravalt esile ja väärtuspõhine polariseerumine süveneb. Läbi ajaloo on erinevad poliitilised jõud kasutanud demograafilisi argumente rahvuskultuuri ja traditsiooniliste väärtuste kaitseks, seostades väikest sündimust mitte majanduslike tegurite, vaid euroopaliku individualismi, perekonna lagunemise ja soolise ideoloogia mõjuga (Velmet, 2019). Selline diskursus taastoodab traditsioonilisi soorolle: naiste puhul väärtustatakse jätkuvalt eelkõige välimust ning ema ja abikaasa rolli, meeste puhul aga ambitsioonikust ning pühendumist tööle ja karjäärile (Allaste, 2008; Rämmer, 2005). Nõnda saab sündimusest diskursiivne vahend, mille kaudu kujundatakse identiteete ja piirjooni selle kohta, kes ja millisel viisil ühiskonda justkui „õigesti“ panustab. Samas on oluline silmas pidada, et ülemaailmses võrdluses pole kirjeldatud muutused Eesti-spetsiifilised – viimase demograafiakäsitluse kohaselt on meditsiini arengu ja pereplaneerimise parenemise tulemusena sündide arv kahanemas ja rahvastik vananemas pea kõikjal maailmas (Part *et al.*, 2025; Tiit, 2025).

Samal ajal tuleb märkida, et sooline võrdõiguslikkus on Eestis aja jooksul üha enam kinnistunud, avaldudes naiste suures osaluses hariduses ja tööturul ning tugevnedes nii nõukogude ajal kui ka taasiseseisvumise järel. Seetõttu on ühiskonnas üha enam märgata väärtusnihet, mille kohaselt lapsevanemaks olemist käsitletakse ühe võimaliku eluvalikuna teiste seas. Isiklikku vabadust ja eneseteostust väärtustatakse üha rohkem (Sotsiaalministeerium, 2025). Oma haridusse panustanud naine soovib seda realiseerida ka tööturul, lükates emadust edasi (Brini, 2020). Kerkib küsimus: kellele saadakse lapsi – riigile või endale? Kuigi iibedebatis domineerib rahvuskonservatiivne hääl, sekundeerib sellele mitmeid teisi, mis toovad juurde indiviidi isiklikud kogemused, ambivalentsed valikud ning käsitlevad vanemlust eetilisest, kehalisest ja psühholoogilisest vaate-

punktist. Need hääled kajavad läbi lugude nii raamatutes, teatrilaval (nt Maarja Kangro „Klaaslaps“ (raamat 2016, Rakvere teatri esietendus 2024¹) kui ka blogides, taskuhäälingutes ja sotsiaalmeedias (nt Jesslapsed, 2025).

Võib öelda, et sündimust puudutav ühiskondlik arutelu kõigub traditsiooniliste rahvusliku jätkusuutlikkuse kujundite ja modernse individuaalsuse narratiivi vahel, tekitades pingevälja, kus väärtused, ootused ja valikud võivad üksteisele vastanduda. Selle käsitlemiseks loob teater erilise ruumi, kus arutelu peetakse kogemuste ja tunnete tasandil, muutes selle isiklikumaks ja refleksiivsemaks. Täpsemalt, teater soodustab dialoogi, kus on võimalik anda sõna muidu tagaplaanile jäävatele tegelastele ning näidata muidu tähelepanuta jäävaid olukordi. Vaataja on vaikumisi haaratud vestlusesse, mis suunab teda teatud teemadel mõtlema. Just seda „ÜKE“ teebki.

1.2. „ÜKE“

„ÜKE“ on intervjuudel põhinev dokumentaallavastus, mis toob lavale lapsi mitte saada otsustanud naiste lood. Lavastuse idee kasvas välja autor Siret Tuula isiklikest kogemustest ja tähelepanekutest ning koos lavastaja Helen Rekkoriga uuriti intervjuude kaudu lastetute naiste elukaari – alates lapsepõlvest kuni unistusteni vanaduspõlves – ning valikuid, mis on viinud nad tänasesse päeva (Tuula, 2024b). Lavastuse pealkiri tuleneb Eesti konservatiivse poliitiku Martin Helme väitest, et 27-aastane lastetu naine on ühiskondlikult kahjulik element (Helme, 2016).

Laval on neli näitlejat (Eva Püssa, Kaisa Selde, Silva Pijon ja Siret Tuula), kes esitavad 16 naise lood. Lugusid jutustatakse valdavalt otse publikusse ja monoloogidena, kuid üksteist katkestatakse pidevalt uute tekstidega. Nii sünnib laval korraga kaks vastandlikku nähtust: ühelt poolt sulanduvad kõik jutustused ühtseks „suureks monoloogiks“, mis justkui esindab kõiki lastetuid naisi; teisalt aga tekib häälte paljususe. Laval käsitletavat teemat ulatuvad eri valdkondadesse lapsepõlvest tänapäeva, puudutades nii koduvägivalda, alkoholismi, vanemliku hoolitsuse

¹ Dramatiseeriija ja lavastaja Urmas Lennuk.

puudumist, vaesust, depressiooni, suitsiidi, petmist kui ka muid traumasid ja keerulisi kogemusi. Lugusid ei esitata tugeva emotsionaalse laenguga, vaid pigem tagasivaatava pilguga, mis annab selge ülevaate raskustest, mis on kujundanud lavastuses esindatud naiste otsuseid. Nende narratiivide vahele on põimitud sketše, laule ja vanasõnu, mis peegeldavad naistega seotud stereotüüpe ning emaduse tegelikkust sotsiaalses ja poliitilises kontekstis. Lavastus ei käsitle ainult naistest tulenevaid tegureid, vaid ka meeste rolli laste saamisel ning laste kasvukeskkonna loomisel.

Lavakujundus on minimalistlik: lava keskel on suur ümmargune pöörlev platvorm, millel saab nii seista kui ka istuda ning mida kasutatakse valdavalt kõnelejate esiletõstmiseks. Platvormil paikneb ka trumm, mida aeg-ajalt lüüakse kas teiste lugudele kaasa elades või olulisi hetki rõhutades. Platvormiga peegelpildis on seinal ümmargune ekraan, kus esitatakse tegelaste nimed ja vanused ning kujutatakse telemängu või visuaalseid taustu. Lisaks kasutatakse rekvisiite, nagu toolid, helendav muna, tekki mähitud (mängu)beebi, mis kõik haakuvad teemaga sümboolselt, kuid tähistavad üsna otseselt laste saamist ja lastetust.

„ÜKE“ retseptsioon on olnud pigem tagasihoidlik ning oodati provokatiivsemat lähenemist (Grigorjeva, 2025). Lavastuse autorid on öelnud, et nende eesmärk pole anda hinnanguid, vaid uurida lugusid, avades naiste mõttemaailma ja tegureid, mis on viinud lastetuseni² (Kruus, 2024; Tuula, 2024b). Sellega on loodud kontekst, kus on võimalik mõista neid naisi ja ka arutleda, kuidas esitatud probleeme lahendada ning seeläbi luua turvalisem maailm uuele põlvkonnale.

2. Metoodiline raamistik

2.1. Uuring

Uuringus osales 12 naist ja 2 meest³. Kõik osalejad värvati avaliku üleskutse kaudu, mida jagasin aastal 2024 sotsiaalmeediaplatformil Facebook, ning

² Mitmed tegurid on välja toodud ka kavalehel, näiteks statistika soolise ebavõrdsuse kohta.

³ Esines neli vanusegruppi: 30–40 (4 naist), 40–50 (3 naist, 1 mees), 50–60 (4 naist), 60+ (1 naine, 1 mees). Tulemusi vanusegruppide kaupa siinses töös eraldi ei analüüsita.

uuringus osalemisest huvitatud isikud võtsid minuga otse ühendust. Osalejad ei tohtinud olla professionaalselt seotud teatriga, et saavutada võimalikult suur sarnasus keskmise vaatajaga, ning nad ei tohtinud olla uuritavat lavastust varem näinud. Vabatahtlike hulgast moodustasin lõpliku valimi, lähtudes soovist tagada võimalikult suur sooline ja vanuseline mitmekesisus. Käesolev uuring on osa suuremast uurimistööst, kuhu kandideeris ligikaudu 70 inimest, kellest umbes 90% olid naised⁴. Uuringus osalejad jaotati erinevate lavastuste vahel, mistõttu sai osalemisel omakorda määravaks nii kuupäeva sobivus kui ka etenduse toimumiskoht.

Andmed koguti poolstruktureeritud süvaintervjuude abil. Igas intervjuus keskenduti osaleja kogemusele etenduse vaatamisel, käsitledes tema isiklikke arusaamu ja tõlgendusi. Intervjuudes uuriti psühholoogilises vastuvõtumudelil kirjeldatud protsesse, mis hõlmasid nii osalejate ootusi etendusele, eelnevaid teadmisi lavastuse kohta, isiklikku tausta, varasemaid elukogemusi ning hoiakuid käsitletud teemade suhtes (Jürjo, 2025).

Intervjuud viidi läbi individuaalselt keskmiselt kaks nädalat pärast etenduse vaatamist kas veebis või silmast silma kohtumisel ning lindistati osalejate loal. Enne intervjuusid teavitati kõiki osalejaid uuringu eesmärgist, osalemise vabatahtlikkusest ning nende õigusest igal ajal osalemisest loobuda. Kõiki andmeid käsitleti konfidentsiaalsena ning info, mis oleks võimaldanud osalejate isikuid identifitseerida, kas eemaldati või muudeti seda, et tagada anonüümsus.

Andmeanalüüsis kasutati temaatilist analüüsi, mis on kvalitatiivse sisuanalüüsi üks alaliike (Kalmus *et al.*, 2015). Temaatilise analüüsi abil tuvastati intervjuuandmetes korduvad teemad ja mustrid, keskendudes osalejate arusaamadele, ootustele, hoiakutele ja kogemustele. Selleks määrati analüüsiühikud ja -kategooriad, millest lähtudes tekstid kodeeriti (vt Kalmus, 2015). Selle tulemusel kvantifitseeriti korduvate teemade ja protsesside esinemise sagedus, mis võimaldas hinnata, kui paljud osalejad kirjeldasid kogemusi, mis olid kooskõlas mudeli eeldustega, näiteks

⁴ Kuna naisi on statistiliselt teatripublikus rohkem (Lest, 2021), siis on ka käesoleva valimi puhul aktsepteeritav naiste suurem esindatus.

lavastuse tõlgendamine viisil, mis peegeldas nende isiklikku tausta ja uskumusi. Lisatud on ka intervjuukatked, illustreerimaks, kuidas osalejate isiklikud lood, teadmised ja hoiakud kujundavad lavastuse vastuvõttu.

2.2. Psühholoogiline vastuvõtumudel

Psühholoogiline vastuvõtumudel on loodud eesmärgiga kirjeldada vaatajas toimuvaid psühholoogilisi protsesse ning siduda need teatriteaduslike mõistetega, et anda kognitiivsetel protsessidel põhinev alus teatrietenduse retseptisiooni mõistmiseks (Jürjo, 2025). Mudel on loodud varasemate teooriate ning uurimistulemuste võrdleva analüüsi ja sünteesi käigus, kaasates teiste seas Hans Robert Jaussi ootushorisoni käsitlust (Jauss & Benzing, 1970), Willmar Sauteri (2006) teatrikommunikatsiooni mudelit ja hoiakuteteooriaid (Eagly & Chaiken, 1993), info-töötlusmudeleid (Lemerise & Arsenio, 2000) ning ökosüsteemide mudeleid (Navarro & Tudge, 2023).

Mudel koosneb kolmest omavahel seotud tasandist, mis on omakorda ühendatud pideva tagasisideahelaga. Esimene tasand on informatsiooni esitamine, teine (osaline) info märkamine ja kolmas kognitiivne töötlemine, mis hõlmab interpretatsiooni, identifitseerimist ja empaatiat. Paralleelselt toob mudel sisse kaks ootushorisoni tasandit: laia ja kitsa. Lai ootushorison on seotud informatsiooni esitamisega, hõlmates kõiki võimalikke ootusi, mis põhinevad indiviidi teadmistel ja tema kultuurikontekstil. Selles ootushorisonis sisalduvad ootused on potentsiaalsed ehk nad võivad, kuid ei pruugi aktiveeruda. Kitsas ootushorison on seotud info märkamisega, kuna sõltub vaataja isiklikust taustast ehk tema kogemustest, hoiakutest ja uskumustest, mis tähelepanuprotsesse suunavad. See tähendab, et info märkamise ja vaataja kognitsioonide koostöös tekivad tegelikud ootused, mida on vastavalt etenduses esitatavale infole võimalik modifitseerida. Lisaks on mudelis toodud esile vahendavate protsessidena selektiivne tähelepanu, afekt ja (tahtmatu) autobiograafiline mälu, mis on olulised nii meie emotsionaalse seisundi kui ka isikliku kogemusliku „andmebaasi“ seisukohalt.

Käesolevas töös rakendatakse ja käsitletakse lähemalt mudeli kahte esimest tasandit ja nendega seotud protsesse, kuna need on otseselt seotud etenduse vastuvõtu, infotöötluse ja neid mõjutavate teguritega. Mudeli illustreerimise eesmärgil analüüsitakse teiste hulgast detailsemalt osaliste A (mees) ja C (naine) vastuseid, mis pakuvad võrdluseks kõige kõnekamat ja ka osaliselt vastanduvat materjali.

3. „ÜKE“ psühholoogilises vastuvõtumudel

3.1. Info esitamine

Teater vahendab infot erinevate väljendusvahendite kaudu, alustades tekstist ja miimikast ning lõpetades valguse ja muusikaga. Infot võib käsitleda kui andmeid, mis on saadud uurimise, kogemuse või praktika kaudu (American Psychological Association, 2025). Kuna teatris esitatakse vaatajaga suhtlemiseks infot eri kanalite kaudu, muutuvadki paratamatult teatri verbaalsed ja mitteverbaalsed vahendid infoks. Kõik see aitab mõista motiive ning jälgida (muidu tagaplaanile jäävaid) tegelaste emotsionaalseid seisundeid ja ambitsioone.

Lavastuses „ÜKE“ esitatakse info ühtselt kõigile vaatajatele. Samuti pole erinevust lugudes, mida laval räägitakse: elulood ja nendes aset leidvad sündmused kõlavad lavalt kõigi jaoks sama sõnastuse ja intonatsiooniga. Seega saab öelda, et laval toimuv on justkui vahendamata infoallikas – sisend, mis annab kõigile sama alguspositsiooni, tagamaks, et kõik vaatajad saavad sama info. Ometigi jõuab vaatajate teadvusse mitmeid väga erinevaid versioone kangelastest antikangelasteni.

3.2. Info (osaline) märkamine

Et vastata küsimusele, miks on vaatajate teadvusse jõudvad versioonid väga erinevad, on vaja esmalt teada, mida vaatajad üldse näevad või kuulevad. Uuringus osalejatelt küsiti, mida nad etenduses märkasid, ning paluti kirjeldada eriti meeldejäävaid hetki või aspekte. Vastustest joonistus välja kolm kategooriat: 1) näitlejate oskustega seotud aspektid; 2) materjalide, dekoratsioonide ja lavastuslike võtetega seotud aspektid; 3) sisu ja teemadega seotud aspektid. Näiteks rõhutasid neli osalejat näitlejate head

näitlemisoskust, kuus osalejat mainisid ümmargust platvormi laval, millele näitlejad seisisid ja liikusid, ning neli tõid välja telesaatestseeni, kus meesteks kehastunud naised mängisid sündimusesteemalist mälumängu. Lisaks märkasid osalejad neile olulisi väiksemaid detaile. Näiteks osaleja K (naine, 55) tähelepanu köitis väike tuluke, mida kasutati kogu etenduse vältel, kuid mis polnud rõhutatult esiplaanil. Ta oli ainus osaleja, kes selle esile tõi, paigutades selle oma kogemuste ja väärtuste konteksti:

/.../ see emaka tulukene, mis seal läbi etenduse oli. Alguses kaelakeena, siis munana. /.../ Tuli on ikka meie, naiste sees. Mingi motiivikene. Et mina ka kui naine, kui kõike seda kogenud: oma lapsepõlve, emadust, vanaemadust. Et selline läbi emaka järgnevus on ilmselt minu jaoks ilusti olemas.

Lavastuslike võtete mõju illustreerib hästi osaleja J (mees, 45), kes toob esile telesaate stseenis kasutatud grotesksed elemendid: esmalt kujutati naisi oma traumasid läbi töötamas, seejärel aga ilmus „onu Heino“⁵ (CatapultFilms, 2012), kes esitas arvamusi sellest, kuidas asjad „tegelikult on“. Ka osaleja E (naine, 33) tähelepanekud kinnitavad lavastuslike vahendite ja nende märkamise rolli: kuigi lavastus teda ei kõnetanud, märkas ta ometi laval pöörlevat platvormi ning telesaate-stseeni.

Sisu ja teemadega seotud aspektid kirjeldavad osalejate suhestumist lavastuse sisuga. Eriti selgelt kerkivad esile märkamiste lai ampluaa ning vaatajate mõttemaailmaga haakuvate detailide rohkus. Kolm osalejat tõid esile meeste rolli, kuid ka need tähelepanekud lähtusid eri perspektiividest, näiteks osaleja A (mees, 60) leidis, et mehi kujutati liiga kriitiliselt, samas kui osaleja B (naine, 30) pööras lisaks laval toimuvale tähelepanu ka publikule:

Mul jäi meelde see alguse osa, kus nad rääkisid isade kategooriast, ja oli huvitav võrrelda seda publikut, kes meil oli. /.../ publikus oli nii vähe mehi – vist oli enam-vähem kaks-kolm /.../ aga tundus, et see isade oma võiks olla suunatud nagu rohkemale meessoost publikule. /.../ Et nad rääkisid nii palju just, kuidas see isade teema pere loomise mõtet kas edasi lükkab või nad üldse ei loo peret.

⁵ Onu Heino on stereotüüpne vanemaeline eestlane, keda kasutatakse sageli popkultuuris traditsiooniliste või konservatiivsete vaadete, eriti soorollide ja sotsiaalsete väärtuste esindamiseks.

Osaleja F (naine, 41) tõi esile kaks lugu, mis teda kõnetasid: üks, kus naisel diagnoositi aktiivsus- ja tähelepanuhäire (ATH), ning teine, kus naine kasvas üles üksikemaga. Ka osaleja N (naine, 51) pidas huvitavaks just üksikemaduse teemat, samas kui osaleja G (naine, 60) märkas alkoholi-probleemide korduvust paljudes lugudes. Sellega haakuvalt, kuid jällegi teise nurga alt osutas osaleja M (naine, 59) koduvägivallale ja sellega seotud traumadele. Osaleja L (naine, 32) mainis aga hoopiski vanemaelisi inimesi, kes pidevalt uurivad laste saamise ja planeerimise kohta.

Eeltoodud näited annavad selge ülevaate vaataja tähelepanu varieeruvusest ning seda mõjutavatest teguritest. Märgatakse head näitlejatööd, dekoratsioone ja lavastuslikke võtteid, mis võimaldavad olulisi elemente rõhutada. Isegi kui lavastuse sisu ei kõida ning ei teki emotsionaalset sidet laval toimuvaga, võivad lavastuslikud elemendid või näitlejatöö siiski tähelepanu püüda. See näitab, et esteetilisel ja kujundlikul tasandil mõjub lavastus iseseisva kommunikatiivse kihina, mis mõjutab vaatajakogemust sõltumatult sisulisest suhestumisest. Näitlemise ja lavastuslike võtete kategooriaid märgatakse sarnasemalt, samal ajal kui sisu ja teemade puhul esineb rohkem individuaalset vaatepunkti.

Vaataja märkamiste varieeruvust saab tõlgendada nii selektiivse tähelepanu kui ka tähelepanu, afekti ja emotsioonide seoste kaudu. Selektiivne tähelepanu on vajalik, kuna suudame töödelda piiratud hulka infot ning peame (tihti teadvustamatult) otsustama, mis on kõige tähtsam (Dayan *et al.*, 2000; Treisman, 1964). Samal ajal köidavad ja hoiavad emotsionaalsed stiimulid tähelepanu tugevamalt kui neutraalsed või uued (Fenske & Raymond, 2006; Phelps *et al.*, 2006). Afektipõhine tähelepanu⁶ aitab reguleerida emotsionaalseid reaktsioone, mõjutab tähelepanu foku-seerimist ja hilisemat infotöötlust. See, mis osutub emotsionaalselt oluliseks detailiks, kujuneb ajas ning määrab, kas märkame pigem negatiivseid aspekte ja neile reageerimise viisi. (Todd *et al.*, 2012) Seega võtab iga vaata-

⁶ Afektipõhine tähelepanu on kalduvus keskenduda automaatselt rohkem emotsionaalselt tähenduslikele stiimulitele kui neutraalsetele. See kujuneb kogemuste kaudu ning mõjutab seda, kuidas me maailma tajume ja sündmustele emotsionaalselt reageerime (Todd *et al.*, 2012).

ja teatrisaali kaasa enda emotsioonid ja nendega seotud tähendused, mis loovad erineva baasi etenduse aspektide märkamiseks ning mõistmiseks. Tundlike ja eelnevalt emotsionaalselt laetud teemade puhul, nagu naiste positsioon ühiskonnas või lastetus, võib see osutuda määravaks teguriks.

3.3. Lai ootushorisont

Lai ootushorisont⁷ viitab kogu kultuuriliste teadmiste ja eelduste kogumile, mis võib mõjutada, kuidas inimene kunstiteost tajub ja tõlgendab (Jürjo, 2025). See on võrreldav kultuuri või subkultuuri laiemate institutsionaalsete mustritega, nagu poliitiline, majandus-, sotsiaal-, haridus- ja õigussüsteem, mille mõju avaldub omakorda väiksemates igapäevastes suhetes ja praktikates. Kui hiljem käsitletav kitsas ootushorisont on seotud peamiselt indiviidist endast sõltuvate ja lähtuvate protsessidega, siis laiemad institutsionaalsed raamistikud eksisteerivad indiviidist sõltumatult, kuid suunavad siiski tema võimalusi ja eluvalikuid. Lai ja kitsas ootushorisont on üksteise mõjuväljas, kuid jäävad eraldiseisvaks, kuna kultuuri-, poliitika- jms süsteemidel on tugev mõju indiviidile ja tema valikutele, samal ajal kui indiviidi loodud omailmal kultuurisüsteemile (tavaliselt) mõju pole. Küll aga võivad mitmed sarnased omailmad ühel hetkel poliitilist ja kultuurisüsteemi mõjutada. Sellest tulenevalt ongi kaks süsteemi vastastikmõjus ning võivad vahel ka omavahel tugevalt põimuda, sõltuvalt kogemuste iseloomust.

Lapsesaamise kontekstis hõlmab lai ootushorisont erinevaid sotsiaalseid, kultuurilisi ja poliitilisi ideid, mis mõjutavad seda, millel põhineb (lastetute/lapsevabade) naiste identiteet, kuidas seda tajutakse ning aktsepteeritakse. See viib tagasi sotsiaalsete rollide juurde (kas emadust nähakse naise ühe peamise rollina või mitte) ning mitmete lastetusega seotud tähendusteni (nt isekus või isiklik vabadus). Neid teemasid toovad etendusse nii etendajad kui ka publik. Näiteks pealkirjaks

⁷ Ootushorisont peegeldab seda, kuidas inimene mõistab ja tõlgendab teoseid, mis põhinevad kultuurikoodidel. See koosneb kolmest komponendist: žanritundmisest, varasemate teoste tuttavate stiilide ja motiivide äratundmisest ning arusaamast poeetilise ja argikeele kontrastist, s.t fiktsiooni ja reaalsuse eristamisest (Jauss & Benzinger, 1970).

olev Martin Helme väide „ühiskondlikult kahjulik element“ on kultuurimälus tunduvalt tugevamalt kinnistunud kui mitmed vastulaused (nt Prints, 2016). Sellised seisukohad võivad võimendada laia ootushorisondi ühte võimalikku valikut, vähendades teiste võimaluste relevantsust või kättesaadavust mälust. Kui vaataja vaatab etendust, mis käsitleb emaks olemise teemasid, mõjutavad tema vastuvõttu paratamatult kultuurilised ja poliitilised ideoloogiad. Sellisel juhul pole oluline, kas lavastuse pealkiri on valitud teadlikult, viidates Helme sõnavõtule, või juhuslikult, kuna vaatajate kultuuriruumis on antud tsitaadil oma mõjuvõim ja tähendus. Seega, olgu eeldused teadlikult tajutud või mitte, on need osa laia ootushorisondist, vaikimisi meie ümber olevad jagatud teadmised, mis kujundavad publiku emotsionaalset ja kognitiivset reaktsiooni.

Uuringus osalejate vastustest⁸ ilmnes, et laia ootushorisondi mõju on publikus selgelt tajutav. Alustuseks meenus 13 osalejal Martin Helme ütlus ning nad tõdesid, et läksid etendust vaatama sellest teadmisest lähtudes. Vaatajad olid juba enne etenduse algust mõjutatud poliitilistest seisukohtadest ja nendega haakuvatest emotsioonidest, mis loovad eelseisundi etenduse vastuvõtuks.

Osaleja A (mees, 60) on sobiv näide sellest, kuidas lai ootushorisont võib ületada n-ö ajapiire ning kanda endas teadmisi ja mälestusi varasematest aegadest, normidest ja kogemustest, aga ka stereotüüpe ja uskumusi, mida peetakse vaikimisi tõeks ning kasutatakse enda arvamuste põhjendamisel. Mitmed stereotüübid muutuvad ka kultuurimälus olevateks teadmisteks, mille faktilist tõesust enam ei kontrollita, kuna info on saadud inimese jaoks usaldusväärsest allikast või teadmist on kinnitanud piisavalt palju inimesi (nn sotsiaalse tõendi efekt, vt Mehrad, 2023). Psühholoogilisest vaatepunktist ei muutu oluliseks mitte ainult statistiline tõde, vaid ka see, mis on kinnitunud inimese omailma ja kognitiivsesse süsteemi,

⁸ Osalejatelt küsiti laia ootushorisondi puhul, 1) mis ootustega nad etendusele tulid (enne etenduse algust), 2) mida nad olid eelnevalt lavastusest kuulnud, 3) kas ja millised ajaloolised, ühiskondlikud, poliitilised vms sündmused neile enne etendust meenusid.

ning – laiast ootushorisondist lähtuvalt – see, mis on kättesaadav kultuuri-
lises teadmiste pagasis levivana ning on objektiivse tõega sama mõjus.

Kuna osaleja A (mees, 60) esindab vanemat vanuserühma, ei piirdu
tema teadmised ainult praeguste ühiskondlike normidega, vaid hõlmavad
ka põhimõtteid, väärtusi, uskumusi, stereotüüpe ning lapsepõlves
kogetud, sageli moonutatud mälestusi varasemast eluolust. Tema sõnul oli
varasematel aegadel peredes tavapäraselt palju lapsi, elati üle sõjad ja
„kõigega tuli lihtsalt toime tulla“. Täpsemalt, tema mälestuste ja
arusaamade kohaselt ei olnud lastekasvatamisest⁹ võimalik loobuda
raskuste tõttu – elu pidi edasi minema. Osaleja A näide illustreerib, kuidas
lai ootushorisont võib kujuneda tänapäeva väärtuste ja varasemate, mälus
talletunud normatiivsete õpetuste koosmõjul. Selline põlvkondlik
mälukiht võib kaasa tuua väärtuskonflikte, eriti olukordades, kus uued
arusaamad ei haaku varasemate normidega. Seega seostub lai ootus-
horisont tugevalt mälufunktsioonidega.

Keel ja mälu kannavad endas ajaloolist kogemust ja kultuuri, isegi
kui inimesed seda endale alati ei teadvusta. Ajalugu kerkis esile ka teistes
intervjuudes, näidates, et kultuurimälu mõjutab jätkuvalt seda, kuidas me
teatud teemasid vastu võtame. Näiteks osaleja J (mees, 45) märkis:

/.../ega tema [Martin Helme] ka seda mõistet ise ei loonud, see „ühiskondlikult
kahjulik element“ kõlab nagu mingisugune nõukogude aja väljend, mida
kasutada joodikute ja luuletajate ja dissidentide kohta.

Fraasi „ühiskondlikult kahjulik element“ seostamine nõukogudeaegse
marginaliseeriva retoorikaga toob esile nii ajaloolise pidevuse kui ka
negatiivse poliitilise diskursuse lastetuse ja lastevabaduse suhtes. Ühelt
poolt peegeldab selline väljendus meie ajalugu ja kollektiivset mälu, teiselt
poolt võimendab ajalooline pagas ütluse mõju. Lisaks tõrjub valitud
sõnakasutus kõnealuseid inimesi veelgi, eirates teisi viise, kuidas lastetud
naised panustavad ühiskonda. Selline pagas laias ootushorisondis toob
varasemad ühiskondlikud tavad ja ootused taas aktiivsesse ringlusse.

⁹ Osaline A seob intervjuus laste saamise ja lastekasvatamise tugevalt kokku, viidates ühe kaudu
kohe ka teisele.

Mõned osalejad väljendasid muret Eesti praeguse poliitilise olukorra ja ühiskondlike pingete pärast. Need probleemid on laiemalt esil nii ajakirjanduses kui ka Riigikogu aruteludes ning seega on kõik elanikud paratamatult selle mõjusfääris. Näiteks osaleja E (naine, 33) märkis, et lasteaiakohti on ebapiisavalt, ning kõrvutas seda olukorradega, kus raskustest hoolimata püüavad mõned erakonnad motiveerida naisi saama lapsi rahaliste toetuste kaudu, tunnistamata mitmeid fundamentaalseid murekohti. Osaleja G (naine, 60) meenutas artikleid ja uudiseid laste vaesusest ja alatoitumusest, rõhutades, et need on ühiskonnas lahendamata mured. Ta jätkas:

Me ei ole järjepidevad ühiskonnana. /.../ Me ei võta tegelikult vastutust nende murepunktide eest, vaid me lasemegi võidelda ühtedel konkreetsetel inimestel ja ütleme, et see meid ei puuduta. Niikaua kuni see meid otseselt ei puuduta, niikaua me oleme jumala rahul.

Tänapäeval ületab lai ootushorisont üha sagedamini riigipiire, kuna internet on muutnud teabe ja arutelud üleilmselt kättesaadavaks. Selline ligipääs võimaldab mitmekesistel kultuurilistel ideedel ja normidel omavahel seguneda. Nii viitasid kaks osalejat hoopis Ameerika Ühendriikide poliitilisele olukorrale, eriti debattidele naiste õiguste ja abordi üle (nt ERR, 2020). See näitab, et ka Eesti kontekstis kujunevad seisukohad laste ja vanemluse suhtes mõjutatuna üleilmsetest aruteludest ning väärtusliikumistest. See muudab otsuste kujunemise veelgi mitmetahulisemaks ja raskemini kontrollitavaks. Näiteks ütleb osaleja C (naine, 31):

USA teema, /.../ ajab mul ikkagi nagu südame pahaks. Need aborditeemad /.../ ma värskeid asju ei ole vaadanud, ma vahepeal ei suuda. Oli üks naine, keda hoiti elus, sest ta oli kuuendat nädalat rase, kui tal tuli ajusurm. /.../ Et mingil põhjusel on seal nagu sündimata embrüol rohkem õigusi kui naistel.

Seega kujuneb vaataja teatrikogemus lähtuvalt kultuurilisest kontekstist ja ühiskondlikest vaadetest, mis väljendub laia ootushorisondi raamistikus. Selle raamiga kohtuvad vaataja isiklikud kogemused ja protsessid, mis pärinevad kitsast ootushorisondist.

3.4. Kitsas ootushorisont

Kitsas ootushorisont näitab, mida vaataja tegelikult teab või mis on tema mälus ligipääsetav, olles otseselt seotud vaataja aktiivsete mõtetega etenduse jooksul. See on omakorda tugevasti mõjutatud hoiakutest, uskumustest ja varasematest elukogemustest. „Ühiskondlikult kahjuliku elemendi“ kontekstis võib öelda, et kitsa ootushorisondi ootused kujunevad sageli vaatajate elukogemuse mõjul, näiteks kas vaataja ise on lapsevanem, otsustanud lapsi mitte saada, seisab silmitsi viljatusega või on lihtsalt mõjutatud laste saamisega seotud kultuurilistest narratiividest. Seetõttu võib mõne inimese jaoks kõnealune teema kohe esile kutsuda isiklikke mälestusi, nagu lähedaste surve saada lapsi, meditsiinilised raskused, dilemmad pere ja karjääri vahel, või emotsioone, nagu hirm, segadus vms. Need isiklikud mälestused ja emotsionaalselt laetud seosed muudavad teema oluliseks juba enne etenduse algust, luues nii esmase ootuse, mida hiljem etenduse käigus kontrollida ja korrigeerida. Samal ajal hakkab aga visandatud ootus omakorda suunama tähelepanu neile dialoogidele ja sümbolitele, mis on ennekõike kooskõlas kitsa ootushorisondiga, filtreerides ülejäänud fookusest välja.

Intervjuudes ilmnes selge seos selle vahel, mida inimesed laval märkasid ja millised on olnud nende varasemad kogemused. Lisaks mainisid rohkem kui pooled osalejatest sõpru või pereliikmeid, kes olid laval kujutatuga olnud sarnases olukorras või kelle lood sarnanesid etenduse tegelaste omadega. Üldiselt võib osalejad jagada kolmeks kategooriaks:

- 1) need, kes tundsid kohe laval ära iseenda kogemused või tundsid tugevat ja teadlikku seost jutustatud lugudega;
- 2) need, kes kohe ei tuvastanud enda puhul selget seost, kuid hiljem reflekteerides märkasid kaugemaid sarnasusi enda kogemustega või meenutasid otseseid isiklikke kogemusi;
- 3) need, kes väitsid, et neil ei olnud etenduses kujutatuga sarnaseid kogemusi või neile ei meenunud midagi etenduses käsitletuga

võrreldavat, kuid kes huvitaval kombel kirjeldasid siiski isiklikke lugusid, mis tugevalt peegeldasid laval esitatud teemasid.

Esimene kategooria. Iseenda kogemuste äratundmist või seotust jutustatud lugudega ilmestab hästi osaleja A (mees, 60) kirjeldus selle kohta, kuidas tema enda isiklik kogemus mõjutas seda, kuidas ta laval kujutatud reaalsust tajus, demonstreerides muu hulgas vastandlikke kogemusi:

/.../ te räägite kümnest meesterahvast [laval]. Ja ma ei kuule ühestki joodikust emast ühtegi olukorda, mis mind väga häiris; faktiliselt ma tean, et minu enda suguvõsas on ka üks /.../ isa, kes on oma kaks last üles kasvanud ja kellega juhtus niimoodi, et minu tädi hakkas jooma ja jalutas perekonnast ära ja isa ehitas /.../ oma karjääri ja kasvatas oma lapsed üles.

Arvamus, et etendus oli meeste suhtes ebaõiglane, toetub osaleja A enda elukogemustele, mis tekitasid laval nähtuga ka kognitiivset dissonantsi¹⁰. Osaleja leidis, et (ka) naised võivad lastega olla ebapädevad ja hoopis mehed võivad olla head isad. Ta ei nõustu esitatud (uue) infoga, mis tuleneb sellest, kuidas laval meestest räägitakse. Et säilitada oma kognitiivse süsteemi elementide kooskõla, otsustab ta toetuda isiklikele kogemustele ning sellega vähendada ebamugavustunnet. Seega lülitab osaline enda süsteemi uue sobiva teadmise emaduse kohta (vt Metin & Camgoz, 2011) – naistel on raskusi emaks olemisega –, mis on tema vana uskumusega kooskõlas ning mis aitab vastuolu leevendada. See omakorda suunab, kuidas osaleja etendust edasi vaatab ning millist infot asub ta sealt otsima.

Teiste osalejate puhul olid nende isiklikud kogemused ja etenduse teemad rohkem kooskõlas, sealhulgas toodi esile aspekte, mida nad olid ise läbi elanud või väärtustanud. Osaleja C (naine, 31), kelle hinnangul kujutas etendus naiste kogemusi ühiskonnas ja kes väljendas muret naiste õiguste pärast USA-s, jagas isiklikke kogemusi, rõhutades sealjuures naiste enesekindlust ja tarkust ning nende esiletoomise vajadust nii elus endas kui

¹⁰ Kognitiivne dissonants on tunnetuslik ebamugavus, mis tekib vastandlike kognitsioonide esinemisel ning mida indiviid soovib vähendada (Metin & Camgoz, 2011).

ka nähtud etenduses. Sellest tulenevalt koges ka tema kognitiivset dissonantsi: kuigi laval kirjeldatud meeste käitumine on talle tema enda kogemusest tuttav, on see tugevas vastuolus talle oluliste väärtustega:

/.../ üks asi veel, miks mind see häiris: kas mees on valmis või mitte? Mul praegu on tore peika, aga mul on olnud igasuguseid suvalisi jorsse ka, /.../ kelle puhul mina ootasin, et sellest saab midagi enamat, /.../ et järgneb mingi samm – kas me kolime kokku, kas nad paluvad mu kätt, kas me võib-olla hakkame lapsi saama, sest et ma olin nendega mingi kaks aastat koos. Aga need olid kõik sihukesed vennad, kes ei olnud valmis ühtegi järgmist sammu ette võtma. /.../ Miks mind üldse triggerdas see, et mees ei ole nagu millekski valmis, on see, et tagantjärgi ma tahaksin, ma oleks ka ise kiiremini need asjad ära lõpetanud. Et täna ma olen enesekindlam, targem ja seetõttu mind häiriski see, /.../ täna ma olen valmis kõigile oma tuttavatele ja sõbrannadele ütlema, et nad väärivad paremat.

See perspektiiv toob esile naiste eneseväärtustamise kasvu ning turvalisus- ja usaldusvajaduse paarisuhtes. Ühiskonnas toimunud väärtusnihe aktsepteerib üha enam valikuid, mis ei hõlma emadust, võimaldades naistel panustada oma isiklikku arengusse ja heaolusse. Samal ajal kaasnevad eneseväärtustamisega ka kõrgemad ootused partneri suhtes: oodatakse võrdväärset panust, stabiilsust ja emotsionaalset turvalisust. Kui need tingimused pole täidetud, võivad suureneda kõhklused perekonna loomise teemal.

Isadusega seotud stabiilsuse ja turvatunde küsimus ilmnas ka osaleja D (naine, 42) puhul, kes tõi etenduse kontekstis esile lapsesaamise otsuse keerukuse, mis seostub naiste tajutud suurema vastutusega laste kasvatamisel. Osaleja märkas, et laval kõlanud lood sisaldasid mitmeid põhjendusi, miks laste saamine pole üksnes naise asi, vaid sõltub otseselt ka mehe panusest. Etenduses kujutati mitut meest, kes võitlesid alkoholi-probleemidega ja ilmutasid märkimisväärset vastutustundetust. See peegeldus ka osaleja D enda kogemustes:

Eks seesama oligi, et kui mees valib alkoholi ja kõik muud asjad, selle asemel, et valida oma last ja oma kodu, et sa annad talle nagu võimaluse olla ja astuda, ja kui ta ei astu, siis sa ju astud ikkagi ise, onju.

Osaleja F (naine, 41) jaoks kujunes etendus samuti isiklikuks ja sügavalt emotsionaalseks teekonnaks. Ka tal endal oli sarnaselt laval kujutatuga diagnoositud ATH, kuid sellele lisaks suhestus ta teistes lugudes esinenud keeruliste elukogemustega:

Nii lapsena nähtud koduvägivald kui alkoholi liigtarbimine. Hilisem vaimne vägivald enda suhetes ja siis see üksikvanemlus. Põhimõtteliselt kogu pilt, kõik teemad, mis seal olid käsitletud.

Osaleja jaoks ei peegeldanud etendus üksnes isiklikku reaalsust, vaid toimis ka võimsa vahendina, mille kaudu oli võimalik sõnastada seni varju jäänud emotsioone ning pakkuda teistele võimalust neid mõista. Sellisel kujul saab teater toimida ruumina enesepeegelduseks ja kogemuste mõtestamiseks, võimaldades vaatajal enda maailma turvalisel viisil teistele avada. Kuna kitsas ootushorisont ja seal aktiveeruvad ootused suunavad selektiivse tähelepanu abil suuresti seda, millele vaataja etenduses tähelepanu pöörab, võib etendus muutuda justkui kaleidoskoobiks, mis lubab igal vaatajal näha ja uurida oma kogemusi natuke erineva, talle omase nurga alt.

Kui mõned osalejad tõid paralleele oma partnerite ja (potentsiaalsete) laste isadega, siis teised tuvastasid sarnasusi oma isadega ja reflekteerisid seeläbi oma lapsepõlvkogemusi, mis taaskord rõhutab mõlema vanema rolli laste kasvatamisel. Nad nägid selgelt seoseid oma kasvatuse ja hilisema, täiskasvanuea mõtteviisi, otsuste või (suhte)valikute vahel.

Osaleja K (naine, 55) kirjeldas näiteks, kuidas domineeriv isa summutas tema enda hääle:

Minu lapsepõlves oli selline domineeriv isa ja pigem jõuline. Mul seal tuli meelde, seal oli küll ema, kes määras, ja isa ei olnud nagu väga pildil. /... / Domineerival isal on omad miinused. Naisena ennast, oma mõtteid üles leida on raske. Mehed teavad, kuidas käib. /.../ Äkki oli ühel tegelasel see, et ta ei kuule vahepeal oma mõtteid või ei saa aru.

Osaleja K osutas, et kui varasemast elust on muster juba kujunenud, siis etendus toob need aluskihid esile ning hakatakse nägema paralleele oma elu ja etenduse vahel. Laval nähtu ei pea täielikult ühtima isiklike kogemustega selleks, et aktiveerida analüüsi ja suunata vaatajat enda

minevikku uurima. Sarnaselt kirjeldas osaleja L (naine, 32), kuidas ta märkas paralleele oma isa käitumisega, ja rõhutas, et need vanemlikud mudelid on mõjutanud tema eluvalikuid:

Ma ütleks, et mu isa on mu jaoks nagu terve elu olemas olnud ja ma olen kasvanud perekonnas, kus on olnud nii ema kui ka isa, aga siiski see isa roll või näiteks mingi emotsionaalne lähedus või et sa nagu isaga istud maha ja arutad asju [on olnud puudu]. Minu arust see teema käis ka korra sealt [etendusest] läbi, et nagu isa on küll olemas, aga samas ta tegeleb mingite muude asjadega. Selline lapsepõlvemustrite teema.

Osaleja L jagas, et on korduvalt korranud samu mustreid, mida ta nüüd teadlikult püüab muuta. See on peamiselt väljendunud kaaslase valikul: tema varasemad kaaslased on sarnaselt tema isale olnud emotsionaalselt kauged. Osaleja tõdes, et kui kodus puudub hea eeskuju, siis on raske teada, millist partnerit otsida. See näitab, kuidas lapsepõlvkogemused ja mõlema vanema panus kujundavad täiskasvanu käitumist ka aastate pärast. Etendus võib (taas)aktiveerida tuttavaid käitumis- ja suhtlemismustreid ning pakkuda vaatajale võimalust märgata ja mõtestada neid turvalise esteetilise distantsi kaudu.

Etendus suunas mitmeid vaatajaid reflekteerima isiklikku kogemust üksikvanemana ning suhteid oma lastega. Etenduse kontekst aktiveeris erinevaid mälestusi ja emotsioone, mis omakorda mõjutasid vaatajate taju ja mõtlemist etenduse ajal, kuna laval toimuv ja vaatajate sisemine kogemus vajasid ühitamist ja läbitöötamist. Mõned osalejad väljendasid hirmu, et nende lapsed võivad tulevikus kogeda etenduse tegelaste omadega sarnaseid tundeid või esitada samu etteheiteid, mis peegeldab ühiskondlikku ootust olla „piisavalt hea“ ema. Teised kogesid taas tuttavaid mõtteid oma varasemast elust, mis tõi esile sügavama küsimuse laste kasvatamise vastutuse ja selle ebavõrdse jaotumise kohta. Osaleja N (naine, 51), kes suhestus etenduses just üksikemaduse teemaga, on selle hästi kokku võtnud:

See üksi lapse kasvatamise teema ikkagi, see tõi paar korda niimoodi mulle uuesti meelde need mingisugused nüansid ja asjaolud ja mingid sellised mõtted, mis mul sellega on olnud.

Teine kategooria. Intervjuudest ilmsid seosed, millest inimesed polnud kohe teadlikud, kuid mis siiski avaldusid täpsemal teema käsitlusel. Seega võivad seosed püsida teadvustamata, kuni sobiv kontekst – näiteks etendus või temaatiline arutelu – võimaldab neil taas esile kerkida. See on oluline, mõistmaks, kuidas ühiskondlikud arutelud ja teemadele osutamine aitavad seoseid järk-järgult avada ning (taas)aktiveerida. Ühekordne teemapüstitus võib tekitada esmase äratundmise ja uudishimu, kuid sageli on teadlike seoste kujunemiseks vajalikud korduvad kokkupuuted või perspektiivi avardamine, mis võimaldavad latentsetel kogemustel ja mälestustel tähenduslikult esile tõusta.

Eelöeldut näitlikustavalt ei tuvastanud osaleja H (naine, 57) alguses midagi endaga otseselt seonduvat: tal on lapsed ja partner ning lapsepõlves pole esinenud raskusi, millest laval räägiti. Siiski tabas teda vestluse käigus üllatuslik taipamine, et ta pole lastetusega seotud küsimustest täielikult puutumatu:

Tegelikult see puudutab mind ka selles mõttes, et mul on kaks tädi. Ema õde ja isa õde, kellel ei ole lapsi. Ja kuidagi on läinud nii, et mina olen siis nüüd nende hooldaja, ühte tädi ma hooldasin kümme aastat. Tema suri ära ja nüüd mul on see teine tädi. /.../ Sedapidi ma olen ka jälle seotud, et ma saan aru küll.

Kolmas kategooria. Osalejaid, kes väitsid, et neil polnud sarnaseid kogemusi või neile ei meenunud etenduse ajal midagi võrreldavat, oli vaid üks – meessoost osaleja J. Hoolimata sellest, et ta ei näinud endal ühtegi seost laval kujutatuga, viitas ta ülejäänud intervjuu kontekstis mitmetele oma kogemustele, mis on siiski seotud lavastuse tuumaga. Näiteks rääkis osaleja oma lastest ja nende kasvatamise kogemusest, lisaks sellest, kuidas ta on kasvatanud last, kes pole bioloogiliselt tema enda oma. See on ilmeka näide selle kohta, kuidas vaatajad ei teadvusta alati kõiki seoseid, mis neil tekivad, või, veelgi enam, alahindavad nende tähtsust. Sellest lähtuvalt ei pruugi nad olla alati teadlikud, millest pärinevad nende ootused etenduse suhtes või laiemalt tõlgendused üldse.

Siiski tõstab kolmandasse kategooriasse kuuluvate osalejate vähesus (ja teiste, ennekõike esimese kategooria suurus) esile, kui kerge on

etendusel aktiveerida vaatajate endi kogemusi. See omakorda näitab, kui hõlpsalt tekivad isikliku kogemuse alusel ootused nii laval toimuva kui ka teemakäsitluse viisi suhtes. Sellised ootused läbivad justkui individuaalsuse filtri ning on kohandatud iga vaataja enda perspektiivile. Noor naine, kellel on minevikus olnud raskusi enda kehtestamisega ning kellel on kogemusi meestega, kes pole valmis suhtele pühenduma, ennustab, et ka laval nähtavad naised ei julge teha raskeid otsuseid. Üksikema, kes on laste isast viimase alkoholiprobleemi tõttu lahku läinud, ennustab, et ka laval nähtavad lood lõppevad lõpuks sellega, et mees valib kõik muu peale perekonna. Nii ammutamegi etenduse kogemiseks materjali oma isikliku maailma „andmebaasist“ ja iga kogemusega, ka etenduse vaatamisega, täiendame omakorda enda „andmebaasi“.

Siin haakubki kitsa ootushorisondiga lai ootushorisont oma ühiskondlike normide ja diskursustega. Indiviidi isiklik kogemus kujundab tema ootused selle kohta, kuidas mingi olukord võiks laheneda, kuid ühiskondlikud normid ja kollektiivsed arusaamad loovad sellele sageli teistsuguse, vahel vastanduva raamistikku. Näiteks oodatakse üksikemalt vaikimisi vastutuse kandmist ja laste eest hoolitsemist. Kas üksikema nende ootustega nõustub, milliseid raskusi ta kogeb või kuidas ta ise olukorda mõtestab, ei pruugi üksikisiku tasandilt muuta kehtivaid ühiskondlikke seisukohti. Inimeste hoiakud, mida käsitlen hiljem, võivad ühiskondlike ootustega küll kattuda, kuid ka nendega konflikti sattuda, tekitades indiviidis nii vaimset ebamugavust kui ka tugevat emotsionaalset pinget. Seetõttu muutuvadki oluliseks mitme inimese kogemuste paljusus ja mitmehäälsus, mis võib ajapikku kujundada uusi norme või vähemalt pakkuda valitsevatele arusaamadele sisulist vastukaalu.

Vaataja kogemuste aktiveerumist saab käsitleda autobiograafilise mäluteooria raamistikus, mille kohaselt salvestavad indiviidid isiklikult olulisi mälestusi narratiivses vormis, mis muudab nende aktiveerumise emotsionaalselt või temaatiliselt sarnastes kontekstides tõenäolisemaks (Daviddi *et al.*, 2023). Need mälestused pole vaid mineviku meenutused, vaid on sügavalt põimunud iseenda, enesetaju ning kujundatud identiteediga (Conway, 1992). Tahtmatu autobiograafiline mäluteooria lisab

sellele täienduse, mille järgi võivad mälestused sobivate päästikute esinedes spontaanselt ja teadliku kavatsuseta esile tõusta (Schlagman & Kvavilashvili, 2008). Seega, kui vaataja vaatab etendust isiklikust või emotsionaalselt laetud vaatenurgast, kitseneb tema ootushorisont spetsiifiliste emotsionaalsete või kogemuslike referentspunktide ümber. Nii suureneb tõenäosus, et vaataja märkab just neid märke ja motiive, mis haaku-vad tema enda elukogemuste, murede või isiklike küsimustega. Kuna selle protsessi kujundamisel on tähtis roll emotsioonidel, on siinkohal tähtis arvestada ka afektiteooria vaatenurka, mis tõstab esile emotsioonide mõju tajule ja mälule (Oatley & Johnson-Laird, 2014). Meie kogemused, mis on talletunud mälus isiklikku „andmebaasi“, on sageli seotud tugeva afektiivse värvinguga. See omakorda suunab afektipõhist tähelepanu nii, et me keskendume automaatselt emotsionaalselt tähendusrikastele märkidele. Sellest tulenevalt võib emotsionaalne resonants etendusega suunata tähele-panu, süvendada kaasatust, toetada varasemate kogemuste meenutamist ja kujundada tõlgendusi ning seda kõike juba enne teadlikku kognitiivset töötlemist.

3.5. Hoiakud ja uskumused

Lastetusega seotud hoiakud¹¹ ja uskumused¹², mis mõjutavad kitsast ootushorizonti, võivad vastavalt vaataja kogemusele tugevalt varieeruda. Mõni vaataja võib uskuda, et „täisväärtuslik elu“ hõlmab tingimata vanemaks olemist, mis võib tekitada emotsionaalset ebamugavust või negatiivseid hinnanguid, kui laval nähtavad tegelased sellesse ideaali ei sobitu või sellega ei nõustu. Samal ajal võivad teised käsitleda lastetust autonoomia, ühiskondlike ootuste vastu seismise ning kliima- ja ülerahvastatuse kontekstis ning kogeda äratundmisrõõmu. Kõik need implitsiitsed või teadlikud uskumused mõjutavad seda, mida märgatakse,

¹¹ Hoiak on psühholoogiline kalduvus, mis avaldub konkreetse objekti hindamises kas soosivalt või mittesooisvalt, hõlmates indiviidi uskumusi, emotsioone ja käitumist objekti või idee suhtes (Eagly & Chaiken, 1993).

¹² Uskumused on tugevad ideed, mis võivad, kuid ei pruugi olla tõesed. Tavaliselt kujunevad uskumused meie kogemuste põhjal, erilist mõju avaldavad varajased lapsepõlvkogemused, kuigi ka hilisemad intensiivsed elusündmused võivad neid oluliselt mõjutada (Beck, 2011).

tajutakse tähenduslikena ning kuidas vaatajad etendust tõlgendavad, mida usuvad ja aktsepteerivad. Kuna uskumused ja hoiakud¹³ on justkui iga inimese isiklik vaimne lääts maailma vaatamiseks, siis on neil suur mõju kitsale ootushorisondile ja sealt võrsuvatele ootustele.

Intervjuud käsitlesid hoiakuid ja uskumusi kahe küsimuse abil: „Mida Sa arvad naistest ja nende otsusest lapsi mitte saada?“ ja „Mida Sa arvad etenduse naistest ja nende otsusest lapsi mitte saada?“. Esimene küsimus kaardistas osalejate teadlikke hoiakuid, teine püüdis tabada implitsiitseid ja varjatud hoiakuid.

Esimese küsimuse vastused varieerusid, kuigi esines selge kalle naisi normaliseeriva vastuse poole: üheksa osalist ütlesid, et lapsesaamine on täiesti naise enda otsus, kaks osalejat pidasid seda osaliselt naise valikuks ning kolm kas ei mõistnud, miks naised ei taha lapsi, või uskusid, et naistel peaks lapsi olema. Need seisukohad haakuvad nii väärtusnihkega, kus lapsesaamine on naise enda isiklik valik, aga ka traditsioonilisemate soorollide ja ühiskondlike ootustega. See tõstatab olulise väärtusküsimuse, mis on murekohana esildunud ka ajakirjanduses ja erinevates uuringutes – kas mehel on lapse saamine rohkem valiku küsimus kui naisel? See omakorda viib laiema küsimuseni, kas laste (ja iibe) eest vastutab naine või ka mees. Praeguse uuringu järgi võtab suurem osa naisi vastutuse endale, lähenedes sellele kui oma isiklikule otsusele, mis justkui võtab mehelt sõnaõiguse, või väljendades mõtteviisi, et naisel peabki laps olema. See näitab naiste jätkuvat emantsipeerumist, aga kinnistab ka naistele langevat vastutust.

Osaliste omailmas olid esitatud hoiakud suuresti kooskõlas teemade ja aspektidega, mida nad olid varem välja toonud, peegeldades seeläbi mõtteprotsesside koherentsust ja näidates, kuidas kogemused ning uskumuste ja hoiakute süsteemid toimivad koos. Näiteks osaleja C (naine, 31), kes tähtsustas naiste eneseteadlikkust, väljendas ka sellele omast hoiakut:

Ma arvan, et see on otsus nagu iga teine: see on täiesti okei. /.../ Ja mõtlen seda tõesti, et lapsi peaks saama siis, kui sa neid tahad saada. Ma arvan, et kõige kurvemad on lapsed, kes on tahtmatult saadud. /... / ma vaatasin seal kavas olid

¹³ Artiklis käsitletakse uskumusi ja hoiakuid ühese kategooriana.

need paar graafikut. Seal oli see ajakulu asjadele ja siis ma vaatasin neid kategooriaid. /.../ ma vaatasin kõiki neid – seal oli muidugi näha, et naised teevad nii palju rohkem ja ütleme: selle graafiku järelalusena ma ka ei tahaks lapsi. Ütleme nii, et kui minul oleks nii ebavõrdne suhe, ebavõrdne tööjaotus, siis jumala eest, siis ma ka ei tahaks.

Osaleja C toob esile, et naised ei saa nii lihtsalt vaba aega võtta kui mehed, mistõttu on laste saamine ja kasvatamine tihti ebavõrdne ja seega ebaõiglane. Osaleja toob võrdluseks enda praeguse paarisuhtega, mis tema hinnangul on võrdne, mistõttu on tal tulevikus plaanis ka lapsi saada. Nii näeme, kuidas osaleja on enda praeguse elu korraldanud oma uskumuste ja hoiakute järgi ning need peegelduvad ka tema hinnangus naiste lapse saamise otsustele. Samal ajal on osaleja vastuses näha ka teatavat dissonantsi, kuna selle teemaga kaasnev tegelikkus (ja seda esile toov kavaleht) ei haaku osaleja enda väärtustega.

Mõttemustri koherentsus erinevate kognitiivsete struktuuride vahel on nähtav ka osaleja A (mees, 60) hoiakutes: kuna tal on olnud perekonnas kogemusi düsfunktsionaalsete emafiguuridega, viis see etenduse ajal tema tähelepanu ka kriitikale meeste kohta:

Ma siis mõtlen selles suunas: ma ei pea seda õigeks [lapsi mitte saada], tuleb leida lahendus. Jätakuvalt, et on spermadoonorid olemas, on olemas naabrimees, on... minu vaade on see, et olgu üheöösuhe, olgu vana keskkooliarmastus või mida iganes.

Oma hoiakut, et naised peaksid ikkagi lapsi saama, põhjendab osaleja A väitega, et inimesed on tänapäeval liiga mugavad. Ta tunnistab, et laste saamine võib olla koormav, kuid märgib samas, et kõik tahavad probleemidele lahendusi, kuid keegi ei taha võtta vastutust ega olla osa nende lahendamisest, viidates väikesele sündimusele ja sellele, et mehed ei saa lapsi sünnitada.

Osaleja teistest väidetest ja näidetest, mis ta intervjuu jooksul toob, on märgata, et tema perspektiivi mõjutavad mitmed tegurid. Esiteks on see tihedalt seotud tema (mälestustes oleva) vanavanemate ajaga, kus lapsi sündis rohkem. Seetõttu ei pea osaleja A etenduses kirjeldatud raskusi piisavaks põhjenduseks, miks lapsi mitte saada: tema teadmised ja

kogemused on näidanud, et raskusi – ka sõdu ja halba vanemlust – ületatakse ja „keegi peab töö ära tegema“. Teiseks on osaleja väited tugevalt seotud riigi ja kultuuri kestvusega, mis on ka üldises diskursuses esindatud. Need hoiakud suhestuvad osaleja enda väärtustega ja võivad neid võimendada, kuna üldine ühiskondlik hoiak kinnitab isiklikku veendumust. Osaline A taandub bioloogilisele faktile, et mehed ei saa sünnitada, seega saab riikliku kestvuse probleemi lahendada vaid naine. See näitab, kuidas kujuneb osaleja A kitsas ootushorisont, mida ta etenduses esitatuga võrdleb, ning kuidas selline kognitiivne taustsüsteem tekitab tema jaoks selge vastuseisu etenduses nähtud perspektiividega.

Kui esimese küsimuse vastused varieerusid hoiakute poolest, siis teise, implitsiitseid hoiakuid puudutava küsimuse vastused olid märkimisväärselt homogeensemad. Ei esinenud ühtegi vastust, mis oleks olnud kriitiline etenduses kujutatud naiste suhtes. Vastused olid kas neutraalsed või mõistvad. Näiteks ütleb osaleja E (naine, 33): „No mis ikka ütleb: iseseisvad täiskasvanud inimesed.“

Märgata oli ka tugevamat empaatilist reaktsiooni: kui algselt keskenduti rohkem enda ideedele ja vaatenurkadele, siis nüüd mõisteti ja toodi esile rohkem tegelaste otsuste taga olevaid põhjuseid ja tegureid. Isegi osaleja A (mees, 60), kes oli varem väljendanud kriitilisi seisukohti, jagas mõttekäiku:

[Naised on] Kindlasti alalhoidlikud. /.../ Aga ikkagi sellesama liiga mõtestatud või turvalise elu tagamise soov oma lastele. Et ma tahan, et minu lapsel on ka kõik kõige parem. Aga võib-olla siis tulebki see naiselik komponent, et kui mul on laps, tal peab olema kõik sama hästi kui teistel lastel. Et äkki ma saan lapse, kellel ei ole elu nii hea kui näiteks naabripoisil. Ja ma ka tegelikult ei taha oma lapsele seda, et sul ongi midagi vähem kui teistel – rahalisi võimalusi, turvalisust, isadepäeva kaarte peab tegema vanaisale ja nii edasi. Et ma tahan, et minu lapsel oleks kõik väga hästi. Mis on väga inimlik tegelikult. /.../ Me tõesti paratamatult näeme, et mehed on vähem perede juures kui naised, lapsed elavad pigem naiste juures kui meeste ehk siis nii-öelda naised nagu vastutavad selle eest, meestele on võimalik sellest välja astuda, et ma ei vastuta. Just, jah, ja see etendus püüdis ka öelda, et kuule, aga et meestel ongi kerge, et nad võivad palju kergemini välja astuda ja öelda, et ma lähen.

Enamik osalistest kiitis tegelaste otsuseid, samuti mõisteti hirmu ja trauma psühholoogilist mõju, mis nende elu jätkuvalt kujundab. Sellest nähtub, et kuigi inimesed võivad teadlikult kinni hoida tuttavatest või sotsiaalselt laialt levinud väärtustest või diskursusest, paljastavad nende tõlgendused või mõttekäigud sageli nüansirikkama suhtumise. Kui vaatajad pidid kirjeldama just tegelasi ja nende valikuid, peegeldasid nad laval esitatud teemasid, raskusi ja dilemmasid, demonstreerides suurenenud emotsionaalset tundlikkust ja valmisolekut aktsepteerida keerulisi moraalseid olukordi. Etendus võib seega mõjutada vaatajaid emotsionaalset ja kognitiivset raamistikku peenelt laiendades, mis omakorda hakkab mõjutama arvamuste kujunemist või muutumist. Samuti võib etendus implitsiitselt esile tuua teisi positiivseid hoiakuid väärtuste suhtes, mida ühiskonnas oluliseks peetakse, nagu iseseisvus ja otsusekindlus, kuid mis on esialgu jäänud tähelepanuta ning teiste, eksplitsiitselt väljendunud ja fookuses olevate hoiakute varju. Niikaua, kui keskendumine ainult eksplitsiitsetele hoiakutele, võib jääda märkamata, millised väärtused ja hoiakud võivad teatud olukordadega seoses veel avalduda.

Implitsiitsed hinnangud on hoiakute afektiivsete komponentidega tihedamalt seotud kui kognitiivsetega (Smith & Nosek, 2011). See tähendab, et meie teadvustamata hoiakud kujunevad rohkem selle põhjal, kuidas end tunneme, kui selle põhjal, mida mõtleme. Seetõttu, kui etendus on emotsionaalselt laetud või tekitab meis endis erinevaid tugevaid emotsioone, võib see tõenäolisemalt aktiveerida tunnetel põhinevaid implitsiitseid, mitte mõtlemisele tuginevaid eksplitsiitseid hoiakuid.

Eelmainitu seob meid hoiakute kättesaadavuse¹⁴ küsimusega. Tavaliselt lähtuvad inimesed oma igapäevases käitumises ja otsustes just neist hoiakutest, mis on teadlikud ja kergesti meenutatavad. Seetõttu ongi eksplitsiitsed hoiakud sageli ka mõjusamad. Samas on uuringud (nt Gwinn & Krajbich, 2020) näidanud, et inimesed võivad pöörata suuremat tähelepanu just neile teemadele või nähtustele, mis on uudsed või

¹⁴ Hoiakute kättesaadavus väljendab seda, kui kiiresti ja lihtsalt mingi hoiak inimesel meenub või kasutusse rakendub.

vastuolulised või nõuavad rohkem töötlust ning mille suhtes pole neil seega valmis või lihtsasti kättesaadavat ehk mälus aktiivset ja kiiresti esile kutsutavat hoiakut. Ometigi võetakse otsuste tegemisel tõenäolisemalt lähtekohaks need aspektid, mille kohta kindel hoiak on olemas ja selgelt teadvustatud (Gwinn & Krajchich, 2020). Tundmatud objektid, mille kohta hoiak puudub või on nõrk, tõmbavad meie tähelepanu ja tekitavad vajaduse ohutust kontrollida, kuid lõpuks teeme oma valikud ikkagi tuttavuse ja juba kujunenud arvamuse baasilt.

Tähelepanul on lisaks eelnevale täita veel väga eriline roll. Mida rohkem on info esitamisel kordusi, seda tuttavamaks see info muutub, lisaks kaob uudsus ja tekib kontekst. Mida tuttavam on info, seda rohkem on meil selle kohta kujunenud hoiakuid, seda kättesaadavamad nad on ja seda rohkem me hakkame neid valima. Seega muutub teater võimsaks ruumiks, kus afekt ja info saavad kokku, panustades nii hoiakute aktiveerimisse kui ka kujundamisse. See omakorda suunab tagasi algpunkti ehk selle juurde, kuidas hoiakud mõjutavad ootusi, mis meil kitsal ootushorisondil kujunevad, ning mida vaataja sellega seotud tähelepanuprotsesside kaudu etendusest haarab.

4. Kokkuvõte

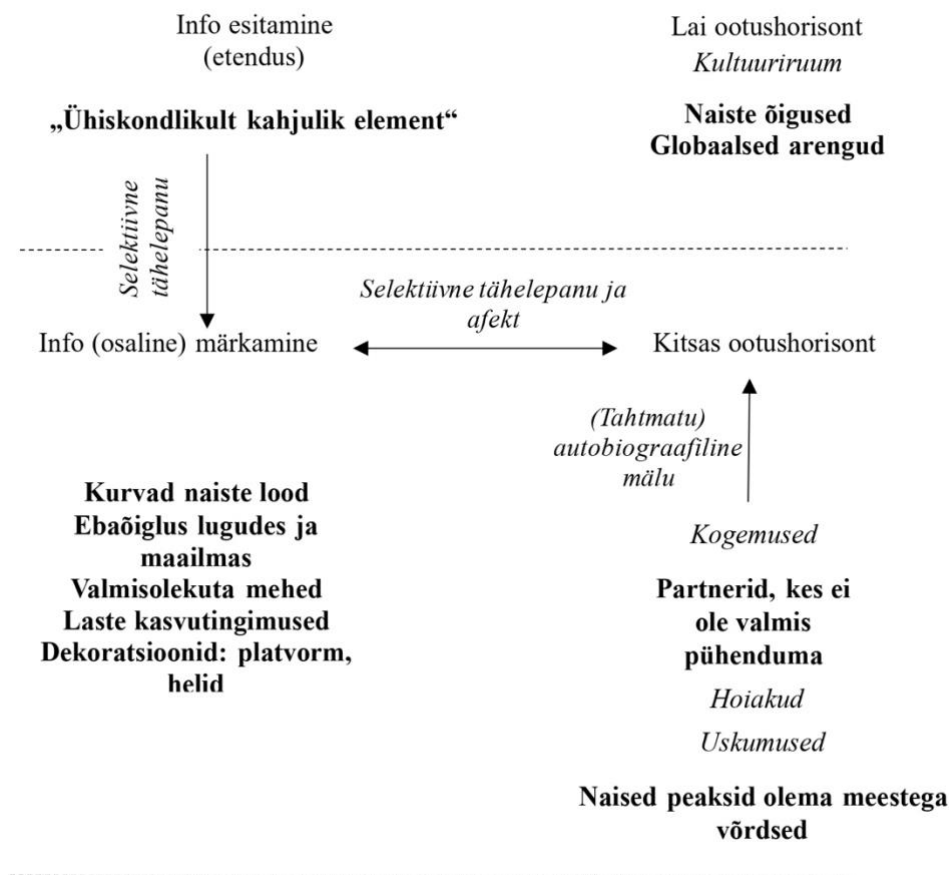
Lavastus „ÜKE“ on oma delikaatse teemaga üritanud vaatajatel aidata mõista lastetuse ja lastevabaduse taga olevaid põhjuseid. Et omakorda mõista, kuidas vaatajad seda etendust näevad, olen psühholoogilise vastuvõtumudeli abil püüdnud n-ö publikus toimuvat kirjeldada. Kuna teema on tugevalt seotud soodiskursusega, siis viitan analüüsis ka soolistele aspektidele.

Artikli alguses esitasin järgmised küsimused: millised vaataja psühholoogilised protsessid aktiveeruvad etenduse vaatamisel ja kuidas need mõjutavad etenduse vastuvõttu? Küsimustele vastamiseks olen käsitlenud vaatajate infotöötlusprotsesse, tähelepanu- ja mälu funktsioone, eelnevaid kogemusi, hoiakuid, uskumusi, kultuuriruumi ja kahte eri tasandi ootushorisonti ning näidanud nende kõigi omavahelisi seoseid, mis mõju-

tavad kogu etenduse tõlgendust. Et kogu mudelit ja etenduse vastuvõttu selgelt ja lõplikul kujul näha, paigutagem mudelisse kaks osalejat.

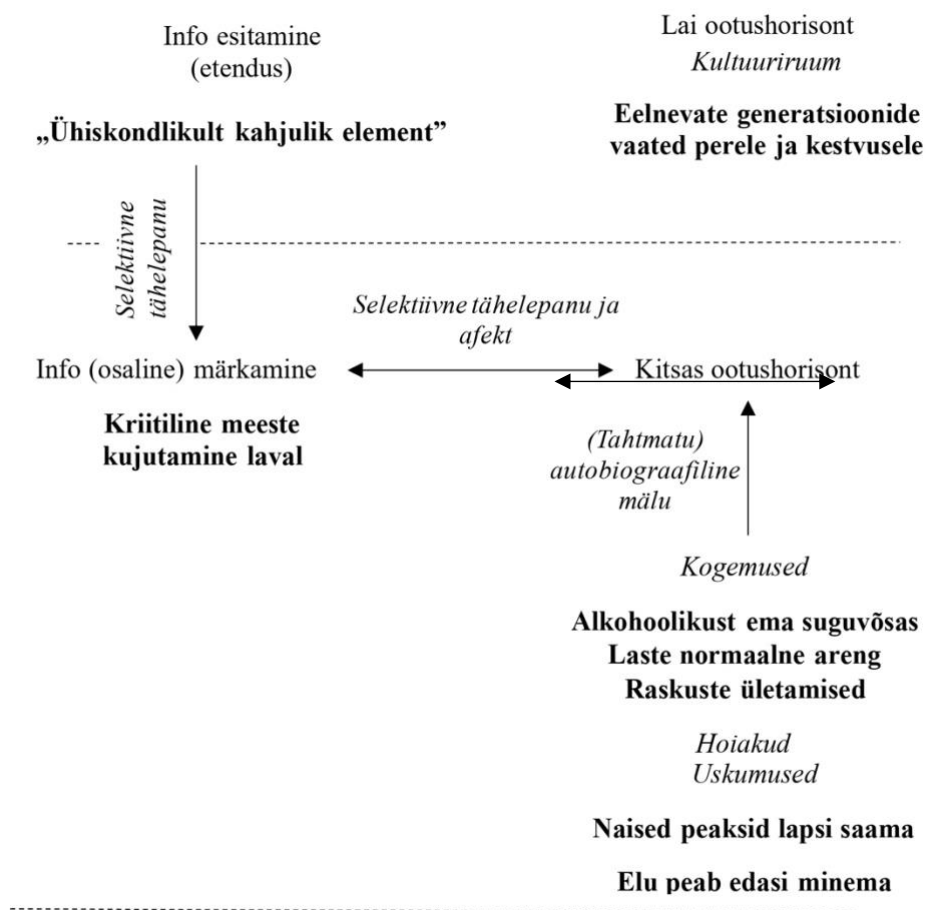
Osaleja C (naine, 31) näitab laialdast teadlikkust naiste õigustest ja globaalsetest muutustest, jagab enda negatiivseid kogemusi meeste kohta, kes ei olnud valmis suhtele pühendumaks, ning väljendab võrdõiguslikkusele keskenduvat hoiakut. Samuti selgitab ta, miks tema jaoks on normaalne väide, et laste saamine on naise valik. Kokku moodustab see koherentse ja ühtse terviku (joonis 1), kus laval aset leiduv ja vaataja peas toimuv täiustavad teineteist ning moodustavad loogilise süsteemi.

Joonis 1. Psühholoogiline vastuvõtumudel: osaleja C

Sama võime vaadata ka osaleja A (mees, 60) näitel. Osaleja A märkas mehi puudutavaid aspekte, leidis, et ka naised võivad olla düsfunktsionaalsed, ning jagas enda kogemusi halbadest emadest. Ta juurdles „vanade aegade“ üle, aktiveerides seeläbi mälestusi oma vanavanematest ja tolleaegsetest seisukohtadest. Seega on hoiak – naised peaksid lapsi saama – järjepidev kogu etenduse vältel, ja me näeme selgelt, kuidas see hoiak võib mõjutada etenduse vastuvõttu (joonis 2).

Joonis 2. Psühholoogiline vastuvõtumudel: osaleja A

Osaleja A (mees, 60) ja osaleja C (naine, 31) illustreerivad kõnekalt, kui erinevad võivad olla etenduse vaatamisega seotud kogemused ning kuidas need sõltuvad vaataja hoiakutest ja nende taga olevatest kognitiivsetest süsteemidest. Mõlemad osalejad kinnitavad intervjuudes oma juurdunud eksplitsiitseid uskumusi, kuid teevad seda vastandlike positsioonide kaudu. Kui osaleja C rõhutab naise iseseisvust, valikuvabadust ja õiglust ning tõlgendab etendust individuaalsel tasandil, siis osaleja A liigub sellelt tasandilt laiemale, riiklikult raamitud tasandile, kus iibe ja rahvusliku kestvuse küsimused domineerivad. Sellest on ka näha, kuidas vanusegruppide vahel esineb erinevusi ja vastandumist. Kuigi osaleja A on oma lähenemises konservatiivsem võrreldes teise meesosalejaga (osaleja J) ning ei pruugi seega keskmise mehe arvamust esindada, toob ta siiski esile ühiskondliku mustri ning ühe võimaliku seisukoha laste saamise kohta, mis vajab vastuolude lahendamiseks tähelepanu.

Mõlema osaleja hoiakud tulenevad loogiliselt üles ehitatud kognitiivsetest skeemidest, mille kujunemist on mõjutanud nende elukogemused. Huvitaval kombel on mõlema kogemustes sarnane element – kokkupuude pühendumisvõimetute või ebapädevate (potentsiaalsete) vanematega. Siiski suunab see kogemus neid vastassuundadesse: osaleja C järeldeb, et just enesemääramine ja teadlikud valikud on vajalikud, et luua stabiilsem elu; osaleja A aga tõlgendab sama kogemust tõendina, mis tema silmis vähendab raskuste kaalu ja normaliseerib lapse saamist igal juhul. Selline kogemuslik ja väärtuspõhine baas mõjutab otseselt ootushorizonti ning seda, milliseid elemente etenduses märgatakse või millele emotsionaalselt reageeritakse. Nii haaratakse lavalt erinevat infot, filtreeritakse see läbi erinevate hoiakuliste läätsete ning jõutakse tõlgendusteni, mis võivad olla täiesti vastandlikud.

Seega, vaatajate maailm mõjutab seda, mida etenduses märgatakse ja kuidas nähtut hinnatakse. Etendus ei toimi ainult kunstisündmusena, vaid ka infoallikana, mis suhestub vaataja teadmiste, kogemuste ja emotsioonidega. Nii on iga vaataja kogemus väga individuaalne: mõne jaoks on seosed kohe aktiivsed ja teadvustatud, samal ajal kui nii mõnegi teise jaoks toimub protsess teadvustamatult või seosed ilmnevad alles

hiljem. Selles kõiges on oma osa selektiivsel tähelepanul, autobiograafilisel mälul ja afektidel, mis kõik koos mõjutavad nii ootushorisonte kui ka etenduse märkide tuvastamist ja tõlgendamist.

Osaleja A ja osaleja C ilmestavad ka seda, kuidas erinevad soodiskursused ühiskonnas ringlevad ning millist mõju need individuaalsetele tõlgendustele avaldavad. Mõlema osaleja hoiakud laste saamise ja emaduse suhtes peegeldavad laiemalt ühiskonnas levinud arusaamu – ühelt poolt rahvust ja kultuuri jätkusuutlikkust rõhutavat diskursust, teiselt poolt naiste autonoomiat ja enesemääramist esile tõstvat väärtusruumi. Ka nende välja toodud probleemid – madala iibe tagajärjed, raskused sobiva partneri leidmisel ning naiste ebaproportsionaalselt suur vastutus pere ja kodu eest – on ühiskondlikus debatis laialdaselt esindatud. Sellest lähtudes võib öelda, et vaatajad ei tõlgenda etendust üksnes oma isiklike kogemuste kaudu, vaid kaasavad ka ühiskonnas domineerivaid või konkureerivaid diskursusi.

Käesolev uurimus viitab, et inimesed kipuvad pigem otsima tõendeid, mis sobituvad juba olemasolevate uskumustega. Teisisõnu, vaatamiskogemus ei ava automaatselt ruumi uutele vaatenurkadele, kui mõtestamisprotsessi juhib tugev vajadus säilitada olemasolev kognitiivne ja väärtuslik tasakaal. Just seetõttu võib pidada üheks oluliseks tulevikuküsimuseks seda, kuidas tuua vastandlikud diskursused teineteisele lähemale – millised kunstilised, hariduslikud või ühiskondlikud sekkumisviisid võiksid avada ruumi dialoogiks, mitte pelgalt olemasolevate uskumuste kordamiseks või kinnistamiseks.

Lõpuks tekib ka küsimus – kas selleteemalisel lavastusel on ka mingi mõju? Osalejatega vesteldes ilmnes, et eksplitsiitsed hoiakud jäid stabiilseks ja enda varasema kognitiivse süsteemi keskseks. Küll aga esines huvitavaid nihkeid implitsiitsete hoiakute puhul, mis kohandusid etenduses käsitletud teemade ja vaatenurkadega. Otsustavaks osutus see, kas rääkida üldiselt naistest või nendest konkreetsetest naistest, kelle lugusid osalejad laval kuulsid. Kui üldiselt kehtisid naistele varasemad hoiakud ja reeglid, mis peegeldasid lastetuse teema ühiskondlikke raame, siis laval kujutatud naistesse suhtuti mõistvamalt või normaliseeriti nende

otsuseid. Osalejad muutusid lastetuse teema puhul empaatilisemaks, põhjendades tegelaste otsuseid erinevate argumentide ning keeruliste taustateguritega. See viitab muutusele vaataja mõtlemises ning teiste, peidetud hoiakute kättesaadavuse suurenemises. Kuna implitsiitsed hoiakud on seotud just tunnetega, siis käsitletud lastetuse teema tundlikkus ja sellest mõjutatud potentsiaalselt suurem emotsionaalne laetus annavad võimaluse aktiveerida ja suunata just neid hoiakuid, mis muidu on maailma eest peidus.

Artiklis kasutatud mudeli eesmärk on süsteemselt kirjeldada ja mõtestada keerulisi psühholoogilisi ja kultuurilisi protsesse, ent see ei pruugi hõlmata kogu vaatajakogemuste mitmekesisust ega kõiki mõjutegureid. Seetõttu on oluline mudelit edasi arendada, testida erinevates kontekstides ning täiendada nii empiiriliste leidude kui ka teoreetiliste arusaamade põhjal. Kuna artikkel keskendus vaid psühholoogilise vastuvõtumudeli ühele poolele, on vaja täiendavaid uuringuid, et käsitleda ka teisi komponente, nagu info tõlgendamist, empaatiat ja identifitseerumist ning seda, kuidas need seonduvad siin käsitletud protsessidega. Samuti on vajalik edasi uurida artiklis leitud vihjeid teatri mõju kohta hoiakute aktiveerimisele ja muutumisele – eriti nende puhul, mida inimesed ise ei oska tähele panna.

Kasutatud kirjandus

- Allaste, A. A. (2008). Elustiilid ja väärtused. M. Sutrop & T. Pisuke (toim.), *Mõtestatud Eesti – ühiseid väärtusi hoides* (lk 123–129). Eesti Keele Sihtasutus.
- Allikas-Parv, A. (2025, 16. juuli). Ma ei taha lapsi – see on minu otsus: neli naist räägivad avameelselt, miks nad pole emaduseks loodud. *Delfi*.
<https://eestinaaine.delfi.ee/artikkel/120390780/ma-ei-taha-lapsi-see-on-minu-otsus-neli-naist-raagivad-avameelselt-miks-nad-pole-emaduseks-loodud>
- American Psychological Association. (2025). Information. *APA Dictionary of Psychology*. <https://dictionary.apa.org/information>
- Beck, J. S. (2011). *Cognitive behavior therapy: Basics and beyond* (2nd ed.). Guilford Press.
- Brini, E. (2020). Childlessness and low fertility in context: Evidence from a multilevel analysis on 20 European countries. *Genus*, 76, 6,
<https://doi.org/10.1186/s41118-020-00074-7>
- CatapultFilms. (2012). *Tujurikkuja 5 – Onu Heino*.
https://www.youtube.com/watch?v=mmejmx_MgQs
- Conway, M. A. (1992). A structural model of autobiographical memory. In M. A. Conway, D. C. Rubin, H. Spinnler, & W. A. Wagenaar (Eds.), *Theoretical perspectives on autobiographical memory* (NATO ASI Series, Vol. 65, pp. 103–138). Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-015-7967-4_10
- Davididi, S., Pedale, T., Jacques, P. L. S., Schacter, D. L., & Santangelo, V. (2023). Common and distinct correlates of construction and elaboration of episodic-autobiographical memory: An ALE meta-analysis. *Cortex*, 163, 123–138. <https://doi.org/10.1016/j.cortex.2023.03.005>
- Dayan, P., Kakade, S., & Montague, P. (2000). Learning and selective attention. *Nature Neuroscience*, 3(11), 1218–1223. <https://doi.org/10.1038/81504>
- Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1993). *The psychology of attitudes*. Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.
- ERR. (2020, 7. oktoober). *Abordi teema lõhestab USA ühiskonda*.
<https://www.err.ee/1144095/abordi-teema-lohestab-usa-uhiskonda>
- ERR. (2021, 9. mai). *Uuring: enamik naisi peab emaks olemist enda tähtsaimaks rolliks*. <https://www.err.ee/1608206680/uuring-enamik-naisi-peab-emaks-olemist-enda-tahtsaimaks-rolliks>
- ERR. (2025, 22. mai). *Andmekaitse inspeksioon pöördus Pere Sihtkapital uuringu asjus riigikohtusse*. <https://www.err.ee/1609701336/andmekaitse-inspeksioon-poordus-pere-sihtkapitali-uuringu-asjus>

- riigikohtusse#:~:text=Sihtasutus%20Pere%20Sihtkapital%C2%A0on%202019,usulistest%20ja%20maailmavaatelistest%20veendumustest%20kohta
- Fenske, M. J., & Raymond, J. E. (2006). Affective influences of selective attention. *Current Directions in Psychological Science*, 15(6), 312–316.
- Ferraro, S., & Jalakas, K. (2023). Perehüvitise mõju soolisele palgalõhele. *Riigikogu Toimetised*, 47, 121–134.
https://rito.riigikogu.ee/wordpress/wp-content/uploads/2023/06/121-134_Uuring-ferraro.pdf
- Grigorjeva, S. (2023, 12. mai). Emadus kui revolutsiooniline praktika. *Sirp*.
<https://www.sirp.ee/emadus-kui-revolutsiooniline-praktika/>
- Grigorjeva, S. (2025, 31. jaanuar). Kuhu küll kõik emad jäid? *Sirp*.
<https://www.sirp.ee/kuhu-kull-koik-emad-jaid/>
- Gwinn, R., & Krajchich, I. (2020). Attitudes and attention. *Journal of Experimental Social Psychology*, 86, 103892.
<https://doi.org/10.1016/j.jesp.2019.103892>
- Helme, M. (2016, 18. mai). 27aastane lastetu naine on ühiskondlikult kahjulik element. *Eesti Naine*. <https://eestinaine.delfi.ee/artikkel/74561045/martin-helme-27aastane-lastetu-naine-on-uhiskondlikult-kahjulik-element>
- Helme, M. (2018, 15. mai). Naine ei tohi karjääri tehes ohverdada oma fertiilset iga. *ERR*. <https://www.err.ee/831720/helme-naine-ei-tohi-karjaari-tehes-ohverdada-oma-fertiilset-iga>
- Jalasto-Kallas, K. (2024, 24. november). Kas lastetu naine on ühiskondlikult kahjulik element või teinud oma valiku hirmust ja soovist end hoida? *Pere ja Kodu*. <https://perejakodu.delfi.ee/artikkel/120338639/kristiina-blogi-kas-lastetu-naine-on-uhiskondlikult-kahjulik-element-voi-teinud-oma-valiku-hirmust-ja-soovist-end-hoida>
- Jauss, H. R., & Benzinger, E. A. (1970). Literary history as a challenge to literary theory. *New Literary History*, 2(7), 7–37.
<https://doi.org/10.2307/468585>
- Jesslapsed. (2025). *Instagram*. <https://www.instagram.com/jesslapsed/?hl=en>
- Jürjo, M. (2025). Kuidas teater võiks mõjutada meie heaolu. Teatrietenduse psühholoogiline vastuvõtumudel. *Methis. Studia humaniora Estonica*, 28(35), 73–92. <https://doi.org/10.7592/methis.v28i35.25570>
- Kalmus, V. (2015). Standardiseeritud kontentanalüüs. *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. Tartu Ülikool.
<https://samm.ut.ee/kontentanalyyis/>
- Kalmus, V., Masso, A., & Linno, M. (2015). Kvalitatiivne sisuanalüüs. *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. Tartu Ülikool.
<https://samm.ut.ee/kvalitatiivne-sisuanalyys/>

- Kangro, M. (2016). *Klaaslaps*. Nähtamatu Ahv.
- Kangro, M. (2024). *Klaaslaps*. Esietendus 13.09.2024. Lavastaja U. Lennuk. Rakvere Teater.
- Kantar Emor. (2022). *Soolise võrdõiguslikkuse monitooring 2021. Lõpparuanne*. <https://www.vordsuskeskus.ee/et/andmebaas/soolise-vordoiguslikkuse-monitooring-2021>
- Kivisildnik, S. (2008, 23 mai). Ahtradi naised vägisi sigima! *Delfi*. <https://www.delfi.ee/artikkel/18957818/kivisildnik-ahtrad-naised-vagisi-sigima>
- Kruus, T. (2024, 18. november). Lastetud naised vallutavad lava. „Kuigi tegemist on terava teemaga, ei lähe me lavastuses sõtta, relv vöö!“ . *Eesti Päevaleht*. <https://epl.delfi.ee/artikkel/120336493/lastetud-naised-vallutavad-lava-kuigi-tegemist-on-terava-teemaga-ei-lahe-me-lavastuses-sotta-relv-vool>
- Lemerise, E. A., & Arsenio, W. F. (2000). An integrated model of emotion processes and cognition in social information processing. *Child Development*, 71(1), 107–118. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00124>
- Lest, E. (2021, 2. detsember). *Kui suured teatrihuvilised on Eesti elanikud?* Statistikaamet. <https://stat.ee/et/uudised/kui-suured-teatrihuvilised-estli-elanikud>
- Mehrad, A., Da Veiga, J., Kasparian, J., Cardoso, M., & Hernandez, I. (2023). Understanding and exploring social psychology in the context of human behavior. *Open Science Journal*, 8(2). <https://doi.org/10.23954/osj.v8i2.3391>
- Metin, I., & Camgoz, S. M. (2011). The advances in the history of cognitive dissonance theory. *International Journal of Humanities and Social Science*, 1(6), 131–136.
- Metsküla, M. (2024, 9. november). Emaduskohustus: miks on mõned Eesti naised vabatahtlikult lastetud? *Feministeerium*. <https://feministeerium.ee/emaduskohustus-miks-moned-estli-naised-on-otsustanud-lastevabaduse-kaasuks>
- Navarro, J. L., & Tudge, J. R. H. (2023). Technologizing Bronfenbrenner: Neo-ecological theory. *Current Psychology*, 42, 19338–19354, <https://doi.org/10.1007/s12144-022-02738-3>
- Oatley, K., & Johnson-Laird, P. N. (2014). Cognitive approaches to emotions. *Trends in Cognitive Sciences*, 18(3), 134–140. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2013.12.004>
- Orav, A. T. (2023, 17. mai). Noored räägivad, miks nad ei taha lapsi: hullumeelne oleks sünnitada selleks, et eestlasi oleks rohkem. *Eesti Ekspress*.

- <https://ekspress.delfi.ee/artikkel/120186760/noored-raagivad-miks-nad-ei-taha-lapsi-hullumeelne-oleks-sunnitada-selleks-et-eestlasi-oleks-rohkem>
- Part, K., Laanpere, M., Ringmets, I., Eltermaa, M., Hein, M., Kond, K., Tõniste, G., Alafrange, M., Paju, K., Lõhmus, L., & Karro, H. (2025). *Eesti naiste tervis 2024: Seksuaal- ja reproduktiivtervis, tervisekäitumine, hoiakud ja tervishoiuteenuste kasutamine. Uurimisaruanne*. Tartu Ülikooli naistekliinik ja seksuaaltervise uuringute keskus. <https://sisu.ut.ee/wp-content/uploads/sites/4/uurimus-1.pdf>
- Penu, A.-M. (2009, 22. aprill). Emadus: miks me peaksime? *Eesti Päevaleht*. <https://epl.delfi.ee/artikkel/51166263/anna-maria-penu-emadus-miks-me-peakime>
- Phelps, E. A., Ling, S., & Carrasco, M. (2006). Emotion facilitates perception and potentiates the perceptual benefits of attention. *Psychological Science*, 17(4), 292–299. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2006.01701.x>
- Prints, K. (2016, 19. mai). Repliik: probleemse naise valem. *Eesti Päevaleht*. <https://epl.delfi.ee/artikkel/74564827/repliik-probleemse-naise-valem>
- Puur, A., & Gortfelder, M. (2025, 21. jaanuar). Lapsesaamine kui isiklik valik ja vastutus ühiskonna ees. *ERR*. <https://www.err.ee/1609581163/puur-ja-gortfelder-lapsesaamine-kui-isiklik-valik-ja-vastutus-uhiskonna-ees/>
- Raudsaar, M. (2025). Lasteta Eesti rahvas ei kesta. *Riigikogu Toimetised*, 50(7), 7–12. https://rito.riigikogu.ee/wordpress/wp-content/uploads/2025/01/50_vestlusing.pdf
- Rämmer, A. (2005). Soolisi ja rahvuslikke erinevusi kahe kümnendi Eesti keskkoolilõpetajate tööväärtustes. P. Kenkmann & J. Saarniit (toim.), *Põlvkonnad muutumas ajas* (lk 201–223). Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Sauter, W. (2006). *Eventness: A concept of the theatrical event*. STUTS.
- Schlagman, S., & Kvavilashvili, L. (2008). Involuntary autobiographical memories in and outside the laboratory: How different are they from voluntary autobiographical memories? *Memory & Cognition*, 36, 920–932. <https://doi.org/10.3758/MC.36.5.920>
- Smith, C. T., & Nosek, B. A. (2011). Affective focus increases the concordance between implicit and explicit attitudes. *Social Psychology*, 42(4), 300–313. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000072>
- Sotsiaalkindlustusamet. (2025). *Perehüvitiste ülevaade*. <https://sotsiaalkindlustusamet.ee/perehuvitised-ja-muud-toetused/perehuvitiste-ulevaade>
- Sotsiaalministeerium. (2025). *Laste saamise ja kasvatamise toetamine: analüüs ja ettepanekud*. <https://sm.ee/sites/default/files/documents/2025->

08/Laste%20saamise%20ja%20kasvatamise%20toetamine_anal%C3%BC%C3%BCs%20ja%20ettepanekud.pdf

Statistikaamet. (2011, 11. juuni). *Eestlaste sündimus suureneb*.

<https://stat.ee/et/uudised/2011/05/11/eestlaste-sundimus-suureneb>

Statistikaamet. (2020, 9. juuni). *Eestlaste loomulik iive oli teist aastat järjest positiivne*. <https://stat.ee/et/uudised/pressiteade-2020-074>

Tiit, E-M. (2016). Kas eestlased jäävad püsima? *Riigikogu Toimetised*, 9, 1–24.

<https://rito.riigikogu.ee/wordpress/wp-content/uploads/2016/03/Kas-eestlased-j%C3%A4%C3%A4vad-p%C3%BCsima.pdf>

Tiit, E-M. (2025, 3. mai). Meespoliitikud küsisid juba sada aastat tagasi, miks me hällid tühjad on. *ERR*. <https://www.err.ee/1609678676/ene-margit-tiit-meespoliitikud-kusisid-juba-sada-aastat-tagasi-miks-me-hallid-tuhjad-on>

Todd, R. M., Cunningham, W. A., Anderson, A. K., & Thompson, E. (2012). Affect-biased attention as emotion regulation. *Trends in Cognitive Sciences*, 16(7), 365–372. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2012.06.003>

Treisman, A. (1964). Selective attention in man. *British Medical Bulletin*, 20(1), 12–16. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bmb.a070274>

Tuula, S. (2024a). *Ühiskondlikult kahjulik element*. Esietendus 14.11.2024.

Lavastaja H. Rekkor. Vaba Lava.

Tuula, S. (2024b). Etendusest „Ühiskondlikult kahjulik element“. *Vikerraadio*. <https://vikerraadio.err.ee/1609487987/siret-tuula-etendusest-uhiskondlikult-kahjulik-element>

Velmet, A. (2019). Sovereignty after gender trouble. *Journal of the History of Ideas*, 80(3), 455–478. <https://doi.org/10.1353/jhi.2019.0027>

Merilin Jürjo on Tartu ülikooli teatriteaduse doktorant. Tema uurimistöö keskendub teatri ja psühholoogia seostele, eriti sellele, kuidas ja miks teater mõjutab inimeste hoiakuid ja tajusid. Tal on magistrikraadid nii psühholoogias kui ka teatriteaduses. Lisaks akadeemilisele tööle on ta praktiseerinud kutsega psühholoog ning tegev ka loominguliselt, kirjutades nii näidendeid ja ka muud ilukirjandust.

Merilin Jürjo is a PhD student in Theatre Studies at the University of Tartu. Her research focuses on the intersections of theatre and psychology, particularly how and why theatre influences people's attitudes and perceptions. She holds master's degrees in both psychology and theatre studies. In addition to academic work, she is a licensed psychologist and engage in creative writing, including plays and other fiction.

Abstract

Information Processing and Horizons of Expectation in the Psychological Reception of a Theatre Performance: A Case Study of “A Societally Harmful Element Harmful Element”

Childlessness is an important yet highly sensitive topic. It is predominantly associated with women and the responsibility for having children is perceived as primarily female. This perspective also served as an indirect point of departure for the Vaba Lava production “A Societally Harmful Element” (concept by Siret Tuula, directed by Helen Rekkor, premiered in 2024), which explores the underlying dimensions of childlessness from the viewpoint of childless women.

Since theatre can be understood as a communicative medium between performers and audiences, this raises the question of how spectators perceive a performance that addresses such a delicate subject: what kinds of thoughts, expectations, and attitudes emerge, and how the information presented on stage is processed. To investigate these questions, I conducted in-depth interviews with audience members, the results of which were analysed using a previously developed psychological reception model. This analysis makes it possible both to test the applicability of the model in real audience experiences and to demonstrate how gender discourses, information processing, selective attention, and horizons of expectation manifest in the reception of the performance, as well as the effects of these processes. This, in turn, helps to explain why spectators perceive and interpret the performance differently, sometimes even in contradictory ways.

Keywords: childlessness, childfree, gender roles, psychological processes, theatre

Selgrooga lesbi(kunst)

Anna-Stina Treumundi näituse „Kuidas ära tunda lesbit?“ arvustus

Johanna Roos

Kuidas ära tunda lesbit? Anna-Stina Treumundi ülevaatenäituse tuules saab sellele küsimusele vastata mitmeti. Interpretatsiooniruumi on nõnda palju, et tekibki mõte – ehk ei pea sellele küsimusele vastama. Või ehk ei tahagi. Viimast võiks näiteks õigustada unistus ühiskonnast, „kus keegi ei räägi enam sellest, et miski on *teistmoodi*“, nagu ütleb naine videokatkendis „Emad“ (2011). Ometi on just sel põhjusel küsimus tähtis.

Vaikimisi heteroseksuaalsusele üles ehitatud ühiskonnas jäävad sellest eristuvad paarisuhted ja seksuaalsus tihti varju. Inimesed, kes ei sobi heteronormatiivsesse ettekujutusse (või tihti isegi ettekirjutusse), ristitakse teistsugusteks, sest sellised ühiskonnad ei taha või suuda mõista, et seksuaalsus on spektrum, mitte lihtne binaarsus. Tahta „ära tunda“, on tahta arutleda selle üle, kuidas ja miks lesbina olemist on kujutatud (või varjatud) filmides, kirjanduses, kunstis, poliitikas, meedias, töösuhetes, tänaval, avalikes sõnavõttudes jne. Teisisõnu on see tahtmine küsida, kelle pilgu kaudu ja mille järgi lesbit ära tuntakse? On see pilk fetišeeriv, sest kunstnik väljendab iha või kujundab seda väline, mehepilgule orienteeruv hoiak? (Lesbi)kunst paljastab, milline võimusuhe vaadeldava ja vaataja vahel tekib – see on provokatsioon, mis ärgitab näituse pealkirja küsimust vaataja peas kasvatama ja kahandama. Siinseski kirjutises kohtub mitu häält: lisaks fotograafist kultuurikriitikule kõneleb siin lesbi, kes peab vaikimisi dialoogi oma seksuaalsusega, mõistmaks, kas ta muu hulgas tunneb iseend teostest ära ja kas seksuaalsuse rõhutamine on tõesti oluline või mitte.

Treumundi mälestusnäitus jaotub mõtteliselt kaheks: varane looming moefotost perepiltideni ning programmiline lesbide ja kvääri

seksuaalsuse kujutamine. Selles artiklis keskendun ennekõike just esimesele osale ehk Treumundi kujunemisloole ja selle visualiseerimisele fotos-videos. Kõrvale jäävad BDSM-subkultuuriga ja aktivismiga tegelevad teosed näituse teisest poolest, mida on varem kasvõi jooksvas kriitikas rohkem analüüsitud. Samas vaatlen näitusel esitletud kolmemõõtmelisi töid, milles avalduvad lesbide võimalikud n-ö äratundmise motiivid. Just need teosed tegelevad seksuaalse identiteedi otsingute, avastamise, märkamise ja määratlemisega.

Näituse pealkirja juhtliiniks valimine ei ole juhuslik, sest tegelikult seisab vaataja selle küsimusega iga teose ees üha uuesti silmitsi, olenemata sellest, keda või mida ta teostest otsib. Iga teos vastab erinevalt, mis tekitabki kummastava polüfoonia ja tõendab, et lesbit ei tee lesbiks kindlad, n-ö äratuntavad tunnused, kuivõrd äratundmine on kunstniku ja vaataja vaheline performatiivne akt. Feminist ja filosoof Judith Butler (1988) kirjeldab sugu ja seksuaalsust mitte olemusliku, vaid ennekõike just performatiivsena. Seksuaalsus avaldub selles, mida inimene (keha)keelega teeb; mida ta esitab, kordab, loob ja taasloob. „Lesbiks olemine“ ei ole tunnus, vaid sotsiaalselt kodeeritud ja korduv käitumisviiside, märkide ja suhete võrgustik, mille kaudu seksuaalsus nähtavaks muutub. Nähtavus tekib dialoogis eri pilkudega, ühiskonna ootuste ja keeldude kaudu. Treumundi näitus on ennekõike kõverpeegel ja vastupanu soonormidele ning eeldustele, kuidas üks naine peaks käituma. Nii võiks mõelda, et kui Treumund kujutab harkis jalgadega istuvat naist, siis kas selle põhjal saab väita midagi tema seksuaalsuse kohta? Vastus on ei, aga ehk ei tekita sääraseid mõttemustreid ja eeldusi mitte poos, milles istutakse, vaid ühiskonnannorm, mis näeb tinglikult ette, et naine istub põlved koos. Treumund selle vastuoluga oma loomingus mängibki.

Performatiivsus kui teose ja vaataja vaheline suhtlusakt liigub näitusel staatiliste-dünaamiliste vastupanuvormide teljel. Staatilisuse all ei pea ma silmas korduvate motiivide näol kinnistunud vorme ja dünaamilisuse all muutlikkust, vaid seda, kuivõrd jõuliselt või pehmelt kunstiteos vaatajaga kõneleb, tema isiklikku ruumi sekkub, mis omakorda sõltub vaatajast. Staatiline ja dünaamiline performatiivsus tähistavad seega

teoste n-ö (keha)keelt. Staatileine teos hoiab vaatajaga distantsti, ei suru end peale, dünaamiline teos aga astub vaatajaga jõulisemasse dialoogi, eeldab vaatajalt suuremat sekkumist. Teos ei pea kuidagi füüsiliselt liikuma – küsimus on selles, kuidas teos oma kohalolu kaudu vaatajat kõnetab. Lihtsustatud mõttes on staatilised pildid need, mis ripuvad seinal ja peavad vaatajaga vaikset dialoogi, dünaamilised aga need, mis ootavad vaatajalt aktiivset osavõttu, et sõnum ilmsiks tuleks. Nii saab pehme, staatilise vormiga teos olla sisult intensiivne, ja vastupidi, vormilt dünaamiline teos ei pruugi vaatajat sugugi raputada. Samal ajal ei kirjelda staatilise ja dünaamilise performatiivsuse telg jäika vastandust, vaid võimalike suhete välja.

Vaikne vastuhakk

Staatilised ehk pigem pehmet vastupanu osutavad teosed on näitusel eelkõige mustvalged fotod, millest enamikul (nii Treumundi autoportreedel kui ka perekonnaliikmete jäädvustustel) on kujutatud inimene vaataja poole seljaga. Näituse fotovalikus on palju aeglase säriajaga pilte, mis jätavad mulje udustest, häguste piirjoontega inimesest, kohati ehk isegi koletislikust olendist. Vähetähtis pole portreede kompositsioon, kus osa fotost (ja tihti just inimene) on tahtlikult fookusest väljas ehk *bokeh*¹. Sellele juhib tähelepanu ka üks näitusetekst, „kerkib Treumundi praktikas esile selja tagant või muul moel varjatud näoga kujutatud, tihti vastuolulisi sisekaemusi pihtiva naise motiiv“. Säärane staatiline galerii peegeldab suurepäraselt homoseksuaalsuse ühiskondlikku ja isiklikku sundvaigistamist, allasurutust; üksildasi ja keerukaid, ent ometi ilusaid hetki enesekuvandi otsingutest ja kujunemisest.

Näitusesaalis tekib tänu staatilistele fotodele vaataja ja kunstniku vahele intiimne dialoog. Mõtteline ja füüsiliselt hääletu. Sellest omakorda tekibki pehme, staatiline vastupanu, sest teos ja vaataja suhtlevad isekeskis. Sellise mõjuga on näiteks teos „Vormsi / Nõgesed“ (2006), kus

¹ *Bokeh*, mis tuleneb jaapani sõnast „udu“, kirjeldab foto fookusest väljas või teisisõnu udustatud ala (vt Rise Art, i.a, What is Bokeh? <https://www.riseart.com/guide/2397/what-is-bokeh>).

Treumundi nägu on fookusest väljas, selge ja kontrastne on hoopiski nõgesevall tema taga. Teravuse suunamine entroopiaale vihjab siin sellele, et seksuaalse identiteedi ja eneseväljenduse otsingud ei peagi olema sirgjoonelised, vastama normidele ja ettekirjutustele, vaid nende võlu ja ilu ongi teatud metsikuses, mis vahel teeb haiget. Staatus ei peitu siin pelgalt foto seisundilisuses, kuivõrd erinevate eneseotsinguliste aktide fikseerimises. Seejuures ei väljendu foto karjades, vaid justkui sosistab vaatajale midagi. Sarnaselt mõjuvad ka nimetud portreed, kus naine tirib seljast särki – end paljastades, aga siiski nägu varjates. Või „Autoportree rusikaga (Vaikus)“ (2005), mis kujutab nii ahastust kui ka paratamatut enesevaigistamist, mida põhjustab kvääriidentiteeti tõrjuv ühiskond.

Pehme vastupanu alla loen muuhulgas näitusel eksponeeritud videod – nii Treumundi Tartu Kõrgema Kunstikooli lõputöö „Vaikiv dialoog“ (2007) kui ka Kai Kaljo kultusvideoteost „Luuser“ (1997). Vaikus või sund vaikusele on neis ehk isegi tugevamalt esil kui eelkirjeldatud fotodel, sest olgugi et videol on heli ja liikuv pilt, muutub kommunikatsioon võimalikuks tänu vaataja kohalolule. Kaljo „Luuser“ on tähenduslik just seetõttu, et vaataja ei saa sekkuda – ta saab vaid kuulata, kuidas naine end kirjeldab ja kuidas igale tema avaldusele järgneb hoomamatust ja nähtamatust publikust alandav naerupurse („Ma ei ole abielus.“ – „Haha!“ „Kaalun 92 kilo.“ – „Haha!“ „Olen 37aastane.“ – „Haha!“ jne). Too video-*performance* võimendab iseäranis seda, kuidas naine on ühiskonnas marginaliseeritud positsioonis ja rõhumise ees sageli kaitsetu. Ühel hetkel tuleb vaatajal ruumist lahkuda, monoloog jääb korduma (ja kordub pea 30 aastat peale teose esmaesitlust).

Ei saa kahelda, et need motiivid, tunded ja afektid on tajutavad ja mõistetavad kõigile, aga kui palju ja mismoodi nad vaatajat torgivad, pitsitavad, ahistavad, sõltub siiski vaataja enda positsioonist ja identiteedist. Lesbile (siinkirjutajale) on nende teoste kogemine kohati isegi liiga valusalt tuttav, samas kui heteroseksuaalses mehes kutsuvad need eeldatavasti (!) esile teistsuguse (kaas)tunde (vt Saar, 2025). Kui teostega silmitsi seistes endalt küsin, kuidas ära tunda lesbit, avaldub äratundmises see, mida heteronormatiivse ühiskonna reaktsioon mu seksuaalsusele

minus ärgitab: nähtamatus, ohutunne, jõuetus. Rõhuvatele tunnetele pakub vastukaalu ilu ja julgus olla täpselt selline nagu tahan. Lesbilisusega polegi otsesõnu midagi pistmist, samahästi võiksin olla aseksuaalne, bi või kuuluda mõne muu vähemuse hulka. Oluline on see, et tean ja tajun väga hästi, mida tähendab olla oma soo ja seksuaalsuse pärast diskrimineeritud ja vaigistatud.

Kunst, mis julgeb sekkuda

Dünaamilised vastupanuvormid on näitusel see-eest need, mis sekkuvad jõulisemalt näituse- ja selle külastaja isiklikku ruumi. Dünaamiliste vormide hulka kuuluvad ka fotod, mis kas (1) kujutavad naistevahelisi suhteid ja/või ajaloolisi ebakonventsionaalseid naisfiguure või (2) nõuavad külastaja enda füüsilist sekkumist. Pean silmas sarja „Perekond pimeduses“ (2006/2025), kus vaataja peab sisenema musta „keldrisse“ (Kumus asendatud mustade kardinatega) ja valgustama laes rippuva lambipirniga kunstniku lahtiriidetatud pereliikmete portreesid. Autobiograafiline teos rõhutab kirjelduse järgi „üksindust ja emotsioonide kättesaamatust, mida kunstnik tundis oma sünnipere liikmete suhtes“. Samal ajal võimendab see Treumundi vastuolulist suhet seksuaalsusesse kui ühelt poolt bioloogilisse, teiselt poolt poliitilisse nähtusesse, ning iseloomustab ka n-ö ühiskondlikku pimedust ja oskamatust orienteeruda seksuaalsuse mitmekihilisuses. Mõtlen siin just heteronormatiivset ühiskonda, mis ei näe ega tunnista muid seksuaalseid identiteete. Selle interaktiivse ekspositsiooni puhul tuleb vaatajal aga paratamatult sõna otseses mõttes pimeduses kobada, kui ta tahab näha kunstniku perelugu ja mõistatada, keda on fotodel kujutatud. Ka siin võib vaataja küsida, kuidas ära tunda lesbit ja kas see on perepilte vaadates üldse võimalik.

Fotod, mis kujutavad kvääre ja naistevahelisi suhteid või näiteks ajaloolisi ebakonventsionaalseid kvääri- ja naisfiguure, nõuavad aga vaatajalt teistmoodi sekkumist. Fotoseeria „Lilli, Reed, Frieda, Sabine, Eha, Malle, Alfred, Rein ja Mari“ (2013) jutustavad mitut lugu: esiteks ajalooliste isikute lugu, nende kirjanduslike või kunstiliste tegelaste lugu ja viimaks Treumundi enda lugu. Ajaloolisi figuure kujutatakse rõhutatult

kväärifeministlikust perspektiivist, mis toob esile nende ebakonventsionaalsuse, suunates vaataja mõtlema erinevatele „tavatutele“ sooidentiteetidele ning intiimsuhetele ja mitte ainult tänapäeval, vaid ka 16.–20. sajandi Eestis ja Liivimaal. Foto „Alfred“ (2012) kujutab näiteks transsoolist inimest, keda tema eluajal nimetati meesnaiseks; fiktsionaalne baltisaksa naispaar hobusega fotol „Frieda ja Sabine“ (2012) juhhib tähelepanu kõrgklassi naiste võimalustele elada lesbilises kooselus. Nii viib Treumund vaataja (alternatiivse) kvääriajaloo fragmentide juurde. Ühtlasi loob ta ajaloolise kogukonna mitte ainult iseendale (säärasele soovile viitab sarja tutvustav tekst), vaid ka näituseküllastajale, kes pole hetero.

Mida lesbid (kaasas) kannavad?

Mida saalid edasi, seda kolmemõõtmelisemaks teostevalik näitusel muutub. Nii elustatakse näitusel ühtlasi lesbi- aga üleüldse kväärikultuuri materiaalne pool, mis sümboliseerib lesbide esemelisi üksteise äratundmise viise. Tematiseeritakse aksessuaare, mille kandmine peaks justkui andma avalikus ruumis märku, et nende kandja on lesbi ja aitama lesbidel üksteist ära tunda. Olgugi et Treumundi fotod on olmelised (kujutatakse magamis-, vanni- ja elutube), juhivad eelkõige tema installatsioonid tähelepanu seksuaalse identiteedi materiaalsusele ning seovad kokku kauni tervikpildi, sest skulptuuridest tuleb eriti nähtavalt esile pehmuse ja jõulisuse vahekord ja koostoime. Treumundiga astub dialoogi teiste seas kunstnik Maria Izabella Lehtsaare installatsioon „Minu südamevõti on sinu kätes“ (2024). Lehtsaare metalsete hammaste ja jämedate kettidega laest rippuv kapp on sisustatud roosade ja valgete võtmekimpude, küünetangide ja karabiinidega. Kapi kõrval on patja meenutav, roosade õmblustega tekstiilist raamat. Sellest kombinatsioonist sünnib omamoodi õrn, samas siiski terav vastupanuvorm, sest roosat kujutatakse tihti kui malbet tüdrukute värvi, siin aga kohtub see robustsete metallhammaste ja -kettidega. Sarnaselt mõjub Treumundi skulptuur püstijalu pissivast koolitüdrukust. „Juga“ (2016/2025), mis „ütleb *fuck off* meestekeskele maailmavaatele, mis näeb naisi vaid seksuaalobjektide või emadena ning seab silmakirjalikud piirangud naiste enesekindlale käitumisele avalikus

ruumis“. Nõukogudeaegne helesinine koolirüü toimib siinjuures sarnase pehmusena nagu Lehtsaare skulptuuri roosa vidinad ja nõuab: kaaperdame tüdrukulikkuse, mille kaudu patriarhaalne maailm meid näeb ja kasutame seda vastupanuks!

Kokkuvõte

Mingid tundmused kehahoiakud ja miks mitte ka füüsilised objektid võivad tõepoolest aidata lesbit ära tunda, ent ometi ei ole ükski neist iseloomulik ainult lesbilisusele, sest seksuaalsus pole midagi fikseeritud ega suletut, vaid väga isiklik ja igaühe jaoks erinev. Ma ei kanna karabiine, aga kannan pöidla sõrmust – kas see teeb minust lesbi? Kumbki neist ei tee(ks). Treumundi näituse puhul on oluline vaataja isiklik ja intiimne dialoog teostega ning see, kuidas ta tunneb ja mõistab või tahab tunda-mõista lesbilisust või seksuaalsust üleüldiselt. Selleks võib leida asju ja sõnu, kuid ei pea. Seksuaalsest erinevusest avalikult ja eriti rõhutatult rääkimine on oluline täpselt nii kaua, kuni seksuaalsust nähakse peasjalikult läbi heteronormatiivse läätse, kus heteroseksuaalsus on midagi püha ja kõik muu kuulub lahtrisse „teine“. Seni tuleb küsida „Kuidas ära tunda lesbit?“ Vastama samas ei pea.

Osutasin enda seksuaalsusele teksti alguses omamoodi provokatsioonina. Usun tõesti, et kogesin näitust teisiti kui mõni hetero ja sellest johtuvalt on seksuaalse identiteedi esiletoomine vajalik. Samas ei arva ma, et arvustaja nime kõrvale tuleks edaspidi märkida *hetero*, *gei*, *lesbi*, *bi*, *pan*, *demi*, *kväär* või midagi muud, aga et seksuaalsuse rõhutamine mõjub võõristavalt, kõneleb enda eest. Ja mitte sellest, et oleme jõudnud ühiskonda, „kus keegi ei räägi enam, et miski on teistmoodi“, vaid sellest, et ühiskond on laotud heteronormatiivsele vundamendile ja tõrjub, varjab, põlastab kõike muud. Kui aga lõpetuseks siiski vastata küsimusele „Kuidas ära tunda lesbit?“, siis võiks vastata nii: selgroo järgi. Ühest küljest on sel näitusel palju selja (ja seljaskantava) kujutamist, mis viitab seksuaalvähemuste haprusele ja üksildusele aga ka normidele selja keeramisele. Teisalt on lesbifeministlik ja kväärikunst laiemalt tugeva

selgrooga kunst, mis osutab normatiivsele maailmale nii pehmet kui ka jõulist vastupanu.

Kasutatud kirjandus

Butler, J. (1988). Performative acts and gender constitution: An essay in phenomenology and feminist theory. *Theatre Journal*, 40(4), 519–531.
<https://doi.org/10.2307/3207893>

Saar, J. (2025, 26. september). Kevadekuulutaja tagasitulek. *Sirp*.
<https://www.sirp.ee/kevadekuulutaja-tagasitulek/>

Johanna Roos on vabakutseline kirjanik ja kultuurikriitik, kes tegutseb kirjandusväljal nii uurija kui ka autorina ning õpib Tartu Ülikoolis eesti kirjanduse magistrantuuris. Ta on avaldanud luulet ja ilukirjandust ajakirjades Vikerkaar ja Looming ning nii tema akadeemiline kui ka ilukirjanduslik looming keskendub kehalisusele, afektiivsusele ja stigmatiseeritud teemadele. 2025. aastal ilmus tema debüütluulekogu „Tsükkel“, mis käsitleb julgelt ja intiimselt menstruatsiooni, seksuaalsust ja vägivalda.

Johanna Roos is a freelance writer and cultural critic working in the literary field as both a researcher and an author, currently pursuing an MA in Estonian literature at the University of Tartu. Her poetry and fiction have appeared in Vikerkaar and Looming, and both her academic and fictional work focus on body, affect, and socially stigmatized topics. Her debut book *Cycle* (2025) is a bold and intimate exploration of menstruation, sexuality, and violence.